

Т Р
ДЮЗДЖЭ УНИВЕРСИТЕТ
СОЦИАЛЬНЭ ИНСТИТУТ
КАВКАЗЫБЗЭХЭМРЭ КУЛЬТУРЭХЭМРЭ ЯКЪУТАМ
АДЫГАБЗЭМРЭ АДЫГЭ ЛИТЕРАТУРЭМРЭ

АДЫГАБЗЭМ ИПЧЪЭГЪАЦІ ЫКІИ ИГУЩЫНЭГЪЭПСЫН
ТЫРКУБЗЭМ ЕГЪЭПШАГЪЭУ
(АДЫГЭ ХЪАЛЭМЭТ ПШЫСЭХЭМ КЪАХЭХЫГЪЭ
ЩЫСЭХЭМКІЭ)

МАГИСТРЭ ІОФШІЭН

ІОФШІЭНЫР ЗИЕР: КЕСКИН ХЪАТИДЖЭ

УПЧІЭЖЪЭГЪУР: ДОЦЕНТЭУ ШЪХЪЭЛЭХЪО СУСАН

ДЮЗДЖЭ
МЭКЪУОГЪУ, 2018

T.C
DÜZCE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAFKAS DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ ANA BİLİM DALI
ÇERKEZ DİLİ VE EDEBİYATI PROGRAMI

ADİGE DİLİNDEKİ SAYILARIN VE SAYILARIN
YAPILARININ TÜRK DİLİNDEKİ SAYILARLA
KARŞILAŞTIRMALI OLARAK İNCELENMESİ
(ADİGE OLAĞANÜSTÜ MASALLARINDAN ALINAN
ÖRNEKLERLE)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hatice Keskin

Düzce

Haziran, 2018

T.C
DÜZCE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAFKAS DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ ANA BİLİM DALI
ÇERKEZ DİLİ VE EDEBİYATI PROGRAMI

ADİGE DİLİNDEKİ SAYILARIN VE SAYILARIN
YAPILARININ TÜRK DİLİNDEKİ SAYILARLA
KARŞILAŞTIRMALI OLARAK İNCELENMESİ
(ADİGE OLAĞANÜSTÜ MASALLARINDAN ALINAN
ÖRNEKLERLE)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hatice Keskin

Danışman: Doç. Dr. Susana Shkhalakhova

Düzce

Haziran, 2018

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Bu çalışma jürimiz tarafından Kafkas Dilleri ve Kùltürleri Anabilim Dalında oy birliđi / oy
çokluđu ile YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan Dr. Öğr. Üyesi Fehmi ALTIN

Üye Doç. Dr. Susana Shkhalakhova

Üye Prof. Dr. Zauval IONOV

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

24.06.2018

Doç. Dr. Ali ERTUĞRUL
Enstitü Müdürü

**ADİGE DİLİNDEKİ SAYILARIN VE SAYILARIN
YAPILARININ TÜRK DİLİNDEKİ SAYILARLA
KARŞILAŞTIRMALI OLARAK İNCELENMESİ
(ADİGE OLAĞANÜSTÜ MASALLARINDAN ALINAN
ÖRNEKLERLE)**

ÖZET

KESKİN, Hatice

Yüksek Lisans, Çerkez Dili ve Edebiyatı Programı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Susana Shkhalakhova

Haziran 2018, 122 sayfa

Bu çalışmanın amacı, Adige dilindeki sayıların yapısını, oluşumunu ve sayı gruplarını Adige olağanüstü masallarından seçilmiş örneklerle destekleyerek Türkçedeki sayılarla karşılaştırmalı olarak incelemektir. Sayı çeşitleri, sayıların diğer sözcük türleriyle birleşmesi konusu ve miktar, ölçü gösteren ifadeler ve sınıflandırıcılar ayrı ayrı ele alınmış, masallarda görülen sayıların yapıları açıklanmış, miktar ve ölçü ifade eden sözcükler ve sınıflandırıcılar Türkçedeki benzer ifadelerle karşılaştırmalı olarak çalışılmış ve gruplandırılmıştır. Çalışmada seçme, açıklama, analiz, sentez, kıyaslama, karşılaştırma yöntemleri kullanılmıştır. Sayılar sorununun Adige ve Türk dillerinde nasıl ele alındığı irdelenmiş, böylece konuyla ilgili var olan bakış açıları dile getirilmiştir. Çalışmada Adige ve Türk dillerindeki sayıların incelenmesi ilk defa karşılaştırmalı olarak gösterilmiş, sayı çeşitleri ve sayıların yapıları bilimsel temele dayandırılarak açıklanmış, olağanüstü masallardan alınan örneklerle desteklenmiştir. Adige dilinin İber-Kafkas dil ailesinin Abhaz-Adige koluna, Türkçenin ise Ural-Altay dil ailesinin Altay koluna mensup olması sebebiyle her iki dilin farklı yapılar sergilediği görülmüştür. Her iki dil de eklemeli/bitişken (aglutinativ) diller grubunda yer almasına rağmen, Adige dilinin önden, sondan ve ortadan ekleme özelliklerine sahip olması, Türkçenin ise sadece sondan ekleme özelliğine sahip olması sayı çeşitlerinin oluşma şekillerini de etkilemiştir. Adige dilinde sayı çeşitlerinin daha fazla olması, sayıların bağımsız bir sözcük türü olarak ele alınması, sayıların yapısında toplama ve çarpma özelliğinin birlikte bulunması, onluk ve yirmilik taban sisteminin birlikte kullanılması ve sayıların oluşumunun birleşme, tekrar, son ek, ön ek-son ek, biçim-sözdizimsel, sesbilgisel, ünlü değişimi ile gerçekleşmesi Adige dilinin kompleks yapısını göstermiştir. Bu bağlamda, söz konusu çalışma, Türk ve Adige dillerinin dil özelliklerinin öğretilmesi ve karşılaştırılması ihtiyacının doğduğu bir ortamda, her iki dili temel alan bilimsel çalışmalara katkı sağlayacaktır.

Anahtar Sözcükler: Adigece, Türkçe, bitişken/eklemeli, sözcük türü, sayılar, ölçü birimleri, kaplar

**A COMPARATIVE STUDY OF NUMERALS AND THEIR
FORMATION IN THE ADYGHE LANGUAGE WITH THOSE OF
THE TURKISH LANGUAGE
(WITH REFERENCES TO ADYGHE FAIRY TALES)**

ABSTRACT

KESKİN, Hatice

M.A., Program in the Adyghe Language and Literature

Supervisor: Doç. Dr. Susana Shkhalakhova

June 2018, 122 pages

The aim of this study is to examine the numerals and their formation in the Adyghe language in comparison with those of the Turkish language, making references to the examples chosen from the Adyghe fairy tales. Besides, classifiers and expressions related to quantity and measurement have been discussed separately and the combinations of numerals that appear in the folktales with other parts of speech have been shown. Classifiers, expressions related to quantity and measurement in the Adyghe language have been examined in relation to their Turkish equivalents and have been grouped. In this study, such methods as selection, explanation, analysis, synthesis, comparison and contrast have been utilised. The way both languages tackle the subject of numerals has been examined, thus depicting different points of view relevant to the topic. A comparative study of numerals in the Adyghe language and the Turkish language has been introduced for the first time in this work and groups of numerals and their formation have been explained on scientific basis, supported by examples taken from Adyghe fairy tales. Since the Adyghe language belongs to Abkhazian-Adyghe branch of the Iberian-Caucasian language family and the Turkish language belongs to the Altaic branch of the Ural-Altaic family of languages, both languages show differences in their formation. Although both languages share the features of agglutinative languages, the fact that word formation occurs differently in them affects the way numerals are formed. The variety of numeral groups in the Adyghe language, the fact that numerals are considered an independent part of speech, that numerals have features of both addition and multiplication in their structure, that they have both decimal and vigesimal number systems and that formation of the numerals occur by combination, repetition, suffixation, prefixation-suffixation and by means of morpho-syntactic, phonetic and vowel change has shown the subtle structure of the Adyghe language. In this sense, this study will contribute to the Adyghe and Turkish language studies at a time when the need to teach and study comparatively the features of both languages has arisen.

Anahtar Sözcükler: Adyghe, Turkish, agglutinative, part of speech, numerals, measurement, containers

ЗЭРЭЗЭХЭТЫР

ТЫРКУБЗЭКИЭ АБСТРАКТ	i
ИНДЖЫЛЫЗЫБЗЭКИЭ АБСТРАКТ	ii
ЗЭРЭЗЭХЭТЫР	iii
ПХЪАНЭХЭМРЭ СУРЭТХЭМРЭ ЯТХЪАП	v
ПЭУБЛЭР	1
АПЭРЭ ШЪХЪЭР. БЗЭ ГУШЫПЭХЭР КЪЫЗЭРЫХАГЪЭЩРЭМ ИУПЧИ	8
1.1. Бзэ гушылэхэм якъхэгъэщын	8
1.2. Адыгабзэм ыкIи тыркубзэм пчъэгъацIэм иупчIэ зэрышызэхэфыгъэр	16
1.3. ПчъэгъэцIэ купхэр (адыгабзэмрэ тыркубзэмрэ)	23
ЯТIОНЭРЭ ШЪХЪЭР. АДЫГАБЗЭМ ИПЧЪЭГЪАЦИ ЫКИИ ИГУШЫПЭГЪЭПСЫН ТЫРКУБЗЭМ ЕГЪЭПШАГЪЭУ	28
2.1. Къэзыпчърэ пчъэгъацIэхэр, ахэр зэрзэхэтымкIэ зэрэгошчыгъэхэр	28
2.1.1. ПчъэгъацIэу зы-м (BIR) тыркубзэм пшъэрыльэу шигъэцакIэрэр	39
2.2. ЗэкIэлъыкIокIэ пчъэгъацIэхэр	41
2.3. Гошын пчъэгъацIэхэр	46
2.4. Зэтеутын пчъэгъацIэхэр	51
2.5. ГъэкIэкIын пчъэгъацIэхэр	56
2.6. ГъэкIэкIын-гошын пчъэгъацIэхэр	61
2.7. Фэдизныгъэ-мыгъэнэфагъэ пчъэгъацIэхэр	64
2.8. Зэфэзыхъысрэ пчъэгъацIэхэр	69
ЯЩЭНЭРЭ ШЪХЪЭР. БАГЪЭР, ШАПХЪЭР, ШЫНЫР КЪЫЗЭРЫКИХЭРЭР	74

ЯПЛЭНЭРЭ ШЪХЬЭР. ХЪАЛЭМЭТ ПШЫСЭХЭМ АХЭТ ПЧЪАГЪЭХЭР ЫКИИ АХЭР ЗЭРЭЗЭХЭТЫР	96
4.1. Пшысэхэм кьахэфэгъэ пчъагъэхэр	96
4.2. Пшысэмэ кьахэфэгъэ гушылэхэу пчъэгъа занэ зыхэтхэм язэхэтыкI	108
ЗЭФЭХЫСЫЖЬЫР	113
ЛИТЕРАТУРЭР	118
ГУАДЗЭР : ТЫРКУБЗЭКIЭ КУПКIЫРЫПУ	122

ПХЪАНЭХЭМРЭ СУРЭТХЭМРЭ ЯТХЪАП

Пхъанэу 1. Тыркубзэм игущылэ купхэр	12
Пхъанэу 2. Къэзыпчырэ пчъэгъацлэхэр	32
Пхъанэу 3. Пшыхэр	33
Пхъанэу 4. “И”-м зэрипхырэ пчъэгъацлэхэр	33-34
Пхъанэу 5. “И”-м, “-рэ -рэ”-м зэрапхырэ пчъэгъацлэхэр	34
Пхъанэу 6. Пшыхэм азыфагу итэу “-рэ -рэ”-м зэрипхырэр	35
Пхъанэу 7. Зэкълэлыкълэ пчъэгъацлэхэр	42
Пхъанэу 8. Тыркубзэм изещэ зэгъэклун	43
Пхъанэу 9. Пшыхэм къатеклырэ зэкълэлыкълэ пчъэгъацлэхэр	44
Пхъанэу 10. Гошын пчъэгъацлэхэр	46-47
Пхъанэу 11. Къыклэлотыкыжыгъэ гошын пчъэгъацлэхэр	47-48
Пхъанэу 12. Зэтеутын пчъэгъацлэхэр	53-54
Пхъанэу 13. Пшыхэм азыфагу ит пчъагъэхэм ягъэпсыкъл	54-55
Пхъанэу 14. Гъэкълэкып пчъэгъацлэхэр	57
Пхъанэу 15. Лъэпсахэкълэ гъэпсыгъэхэр	57-58
Пхъанэу 16. Гъэкълэкып гъэпсыкълэм инэшанэхэр	58-59
Пхъанэу 17. Пшыхэм азыфагу ит пчъагъэхэм ягъэпсыкъл	59
Пхъанэу 18. Зетель пчъэгъацлэхэр	60
Пхъанэу 19. Гъэкълэкып-гошын пчъэгъацлэхэр	62
Пхъанэу 20. Гъэкълэкып-гошын пчъэгъацлэхэм ятхыкъл	63
Пхъанэу 21. Зэфэзыхысрэ пчъэгъацлэхэр	70-71
Пхъанэу 22. Къэлытэкълэ занэхэр	78-79
Пхъанэу 23. Зэгъусэныгъэр (коллектив) къэзгъэлыгъорэ гущылэхэр	80
Пхъанэу 24. Шапхэр къэзгъэлыгъорэ гущылэхэр	81-82-83
Пхъанэу 25. Цыфым илэпкъ-лъэпкъхэм къатеклыгъэ мыгъэнэфэгъэ шапхэхэр	84-85
Пхъанэу 26. Итеплэкълэ зэхэубытыгъэ шапхэхэр	89-90
Сурэт 1. Пшысэхэм ахэт пчъэгъацлэхэр	99

Пэублэр

Адыгабзэр адыгэмэ аҕуль лъэпкъыбзэр ары. “Адыгэ”-кIэ ежь лъэпкъыр зэджэжы, нэмыкI лъэпкъхэм зэрашIэрэр, кызыэряджэхэрэр “черкес”. Урыс-кавказ зоошхоу екIокIыгъэм ыуж адыгэ лъэпкъым щыщхэр дунаим щызэбгырыдзыгъэхэу итэкьухьагъэхэу, дунаим тет лъэпкъыбэмэ ахэгощагъэу хэгъэгубэмэ хэхэсэу ащыпсэу хьугъэ. Зыхэс лъэпкъышхомэ абзэкIэ хэхэс адыгэхэр мэгущылэх.

Хэкужым кыинэгъэ адыгэхэм 1938-рэ илъэсым щегъэжьагъэу непэрэ мафэхэм анэсэу кирилл лъапсэ зиIэ хьарыфылъэр агъэфедэ ыкIи я 2-рэ кьэралыгъуабзэу, ялъэпкъыбзэ яIэу Адыгеим, Къэбэртгэе-Бэлкьар, Къэрэщэе-Щэрджэс республикэхэм ащэпсэх.

ЗэрэтшIэрэмкIэ, адыгэмэ янахьыбэр Тыркуер ары зыщыпсэурэр. Адыгэу Тыркуем щыпсэхэрэр зыхэс лъэпкъым щыщых, тыркубзэр якъэралыгъуабз. Адыгэхэм яныдэльфыбзэ аIэкIэзыгъ пIоми ухэукъоштэп, ныбжьыкIэхэр адыгабзэкIэ гущылэжьышъухэрэп ыкIи зыхэс лъэпкъышхом мэкIэ-макIэу хэткIухьэх.

Мы аужрэ илъэсхэм Тыркуем щыкIогъэ зэхьокIыныгъэхэм япхыгъэу цIыфэу щыпсэхэрэм ялъэпкъыбзэкIэ еджэнхэу фитыныгъэ яIэ хьугъэ. 2012-2013-рэ илъэс еджэгъум щегъэжьагъэу еджапIэм кыыхэпхышъурэ десэхэм адыгабзэр ахагъэуцуагъ. ТыркуемкIэ апэу, кьэралыгъо IэпыIэгъу иIэу, 2013-рэ илъэсым Дюзджэ университетым и Фен Iэдэбыят факультет адыгабзэм икьутамэ кыщызэIуахыгъ, ащ кыкIэлъыкIуагъ магистратурэр, мыгъэ, 2018-рэ илъэсым, докторантурэр кызызIуахы. Арышъ, непэ адыгабзэмрэ тыркубзэмрэ ябзэ хабзэхэр зэбгъэшIэным, зэбгъэпшэным иупчIэ шIокI имыIэу, ищыкIэгъэ дэдэу кьэуцугъ. Непэ кызынэсыгъэм адыгабзэмрэ тыркубзэмрэ зэгъэпшагъэу кыитхыхьэу, хэушъхьафыкIыгъэу ушэтын щылэп. Ары темэу кыыхэтхыгъэр **ищыкIагъэ шъыпкъэу** зышIырэр.

Адыгабзэр иберие-кавказ бзэ унагъом иабхъаз-адыгэ кьутамэ, тыркубзэр Iурал-алтай бзэ унагъом иалтай кьутамэ хэхьэх. Ащ кыыхэкIэу

ягъэпсыкIэхэр зэфэшъхьафых. Ау бзитIури агглютинативнэ бзэхэм ащыщых.

Ауштэу щыт нахь мышIэми, ягъэпсыкIэхэр зэтефэрэп: адыгабзэр лъэпсэпэ-лъэпсэхэ гъэпсыкIэр, хэуцоныр инэшанэмэ, тыркубзэр лъэпсэхэ къодыекIэ гъэпсыгъэ мэхъу. Ау нэмыкIыбзэхэм гущыIэухыгъэкIэ къаIорэр адыгабзэми, тыркубзэми зы гущыIэкIэ къыраIотыкIын алъэкIы, гущыIэм пае: адыг. къэ-с-**хьы**-гъ, тырку. **getir-di-m**; адыг. сы-къэ-б-гъэ-**тIыс**-(ы)-шт, тырку. [o] [beni] **otur-t-acak**. “Адыгабзэр агглютинативнэ ыкIи шъхьабэ зиIэ бзэхэм ахалытэ” (Керашева, 1995: 375). Тыркубзэр “агглютинативнэ бзэхэм (<лат. agglutinare “пыгъэуцон”) ахэхъэ, гущыIэгъэпс ыкIи гущыIэзэхъокI аффиксхэр лъапсэм, гущыIэпкъым изещэрэ изэращэрэ ялбытыгъэу ыужкIэ зэкIэлъыкIокIэ гъэнэфагъэ иIэу къыпыуцозэ гъэпсыгъэ мэхъу” (Кононов, 1956: 7).

Мы нэшанэр пчъэгъацIэм игъэпсыкIи хэолъагъо. Адыгабзэм ипчъэгъацIэ лъапсэм лъэпсапэр, лъэпсахэр, кIэухыр къыпыхъзэ гъэпсыгъэ мэхъу. ГущыIэм пае, ад.: я-щэ-нэрэ-кIэ. Я- лъэпсап, щы/щэ- лъапсэ, -нэрэ- лъэпсах, кIэ- падеж кIэух. Тыркубзэм лъапсэм гущыIэгъэпс аффиксхэмрэ гущыIэзэхъокI аффиксхэмрэ зэкIэлъыкIокIэ гъэнэфагъэ яIэу лъапсэм къыпэхъэ. ГущыIэгъэпс аффиксхэр ыпэкIэ, гущыIэзэхъокI аффиксхэр ыужкIэ щэты. ГущыIэм пае: üçüncüden –üç –лъапсэ, –[Ü]ncü–лъэпсахэ, den–аблатив (къежъэпIэ)¹ падеж. Ау къэIогъэн фае, нэмыкIыбзэм къыхэкIыгъэ гущыIэхэу тыркубзэм шагъэфедэхэрэм лъэпсапэ яIэн зэралъэкIрэр: (персыбзэ) **na**–(арапыбзэ) **müsait** (имыгъо/ къемыкIурэ/ мыхъурэ), (арапыбзэ) **gayri**–**müslim** (мыбыслъымэн), (персыбзэ) **bi**–**çare** (амалынчъ) ыкIи нэмыкIхэри.

Кавказым иуштэтакIо горэм мыщ фэдэу ыIуагъэу КIэрэщэ Зэйнаб иIофшIагъэ щыхегъэунэфыкIы: “Уцыр къызэрыкIырэр нахь зэхэхыгъошIу адыгабзэм имэкъамэхэм анахы” (Керашева, 1995: 22). ХэгъэунэфыкIыгъэн фае, адыгабзэр (адырэ иберие-кавказыбзэхэм афэдэу) зэращэхэмкIэ баеу зэрэщытыр. Литературабзэр пштэмэ, зэращэу 55 мэхъу, ау зещэу хэтыр нахь

¹ **АБЛАТИВ** къежъэпIэ падеж.

А.А. Шаов, К.Х. Меретуков, Р.А. Шхалахова. *Русско-адыгейский словарь лингвистических терминов.*

–Майкоп, 2002. – С.7.

макI. Адыгабзэм иконсонантизмэ (зэращэрэ макъэхэр) зэхэль, ивокализацие (мэкъэзещэхэр) къызэрыкIо дэд.

Тыркубзэмрэ адыгабзэмрэ яфонетикэ системэ пчъагъэхэмкIи, мэкъэ къэIонымкIи лъэшэу зэтэкIы. Тыркубзэм ихъарыфылъэ 29-рэ хъарыфэу зэхэт, зещэу – 8, зэрэшэу – 21, адыгабзэр хъарыф 66-рэ мэхъу.

ГушысэпIэ-ушэтыпIэу тиофшIагъэ иIэр пчъэгъацIэр ары. ПчъэгъацIэ купхэмрэ ахэмэ ягъэпсыкIэхэмрэ къэтэты, багъэр, шапхъэр, шыныр къызэрыкIырэ гушыIэхэр зэхэтэфых. ПчъэгъацIэр гъэпсыкIэ зэфэшхъаф зиIэ бзэхэу адыгабзэмрэ тыркубзэмрэ зэрэщыушэтыгъэр къэтэтхыхъэ. Адыгабзэм ипчъэгъацIэ бзэ лъэпсэ гушыIэ шхъафэу зэхафымэ, тыркубзэм пчъэгъацIэр плышъуацIэм хэтэу зэхафы.

Ушэтыным ипкъыгъу: адыгабзэм ипчъэгъацIэ зэхэтфы зэхъум IэубытыпIэ тшыгъэх адыгэ хъалэмэт пшысэхэм къахэтхыгъэ щысэхэр, багъэр, шапхъэр, шыныр къызэрыкIрэ гушыIэхэр, ахэмэ ялексикэ-грамматикэ нэшанэхэр.

IофшIэн имурад шхъаIэр: адыгабзэм пчъэгъацIэр бзэ лъэпсэ гушыIэ шхъафэу зэрэщытыр, пчъэгъэцIэ купэу кыыхагъэщхэрэр, ахэмэ гъэпсыкIэу яIэр зэхэубытагъэу тыркубзэм егъэпшагъэу къэтхыхъагъэныр ары. Сыда пIомэ пчъэгъацIэм иупчIэ адыгабзэм ыкIи тыркубзэм дэлэжьэрэ шIэныгъэлэжьхэм зэхафы зыхъукIэ, зыкIыныгъэ ахэльэп, екIолIэкIэ зэфэшхъафхэр яIэх. Ащ пае, шIэныгъэлэжьхэм атхыгъэхэм, яIофшIагъэхэм нэIуасэ зафэтшыгъ, еплъыкIэу щыIэхэр къэттыгъ, тиеплъыкIэ къэдгъэнэфагъ.

Темэр икыоу къызэлутхыным фэшI, мыщ фэдэ **пшъэрылъхэр зыфэдгъэуцужыгъэх:**

- пчъэгъацIэм иупчIэ адыгабзэмрэ тыркубзэмрэ зэрэщызэхэфыгъэр, ащкIэ еплъыкIэу щыIэхэр къэтIоныр;
- адыгабзэм пчъэгъацIэр бзэ гушыIэ шхъафэу зэрэщытыр къэдгъэшъыпкъэныр, тыркубзэм ащ иупчIэ зэрэщызэшIохыгъэм лъыплъэныр ыкIи къэттхыныр;
- зэдгъэпшэрэ бзэхэм пчъэгъэцIэ купэу кыыхагъэщхэрэр къэттыныр;

- зэдгээпшэрэ бзэхэм пчъэгъацIэхэр гъэпсыгъэ зэрэщыхъухэрэр къэдгъэльэгъоныр;
- багъэр, шапхъэр, шыныр кызэрыкIырэ гущыIэхэу адыгабзэм щагъэфедэхэрэр къэттхыхъаныр;
- пшысэхэм къахэфэрэ пчъагъэхэм мэхъанэу ыкIи гъэпсыкIэу яIэр къэдгъэльэгъоныр.

ЕкIолIакIэу IофшIэным иIэр: бзэшIэныгъэм IэубытыпIэ щашIыхэу къэтхыхъаныр, кыыхэыныр, зэгъэпшэныр ыкIи зэгъэпшэ-зэпэгъэуцуныр дгъэфедагъэх.

УшэтынымкIэ IэубытыпIэ тшыгъэхэр:

- хьалэмэт пшысэхэр;
- адыгабзэм изэхэф гущыIаль.

ЗэкIэмкIи пшысэ 21-рэ теджагъ, зэхэтфыгъ. Адыгэ пшысэхэр зыдэт тхылгъэу илгъэс зэфэшхъафмэ кыыхаутыгъэхэм тарыгъозагъ: 1. Адыгэ тхыдэжхэмрэ пшысэхэмрэ. – Мыекъуапэ, 1946. Зэхэзгъэуцагъэхэр М. Пшэтыуаш, Т. КIэращ. Мы тхылгъым кыдэхъагъэу 10 теджагъ. 2. Адыгэ IорыIуатэхэр. Я II- рэ том. Пшысэхэр. – Мыекъуапэ, 2003. Зэхэзгъэуцагъэр Хъут Щ. Мы тхылгъым кыдэхъагъэу 11 теджагъ.

ТиушэтынкIэ IэубытыпIэ тшыгъэхэр хьалэмэт пшысэхэр ары. Сыда пIомэ, “хьалэмэт пшысэхэр адыгэ фолклорым анахьыбэу кыыхэфэрэ IорыIуатэхэм ащыщых” (Хъут, 2003: 12), ыкIи пшысэхэм шэнхабзэр, щыIэкIэ-псэукIэр, шIошхъуныгъэр, тарихыыр, бзэр кырыбгъэльэгъонэу нэшанэхэр яIэх. Сыд фэдэрэ лгъэпкыи цIыф кызэрыкIом, лгъэпкыым ыбзэ ищэрыуагъэ нахь кызыщылгъагъорэр иIорыIуат ары. IорыIотэ лгъэпкымэ зэу ащыщ пшысэхэр. Ары тхэкIо цIэрыIомэ пшысэхэм мэхъанэшхо зыкIыратырэр.

ЗэльашIэрэ урыс усакIоу Александр Сергеевич Пушкиным етхы: “Урысыбзэр нахь дэгъоу, куоу, лгъэшэу пшIэным пае, усэжхэмрэ, хьалэмэт пшысэхэмрэ ыкIи нэмыкI тхыгъэмэ мэхъанэшхо яI [...] ТхэкIо ныбжыкIэхэр,

хьэлэмэт пшысэ цлэрылохэм шгуядж. Джащыгъум урысыбзэм шыкІэ-гъэпсыкІэу илэхэр зэхэпшыкІышыушт” (Azadovski, 2002: 127).

Чыблак илофшлагъэ Iорылотэлэжьэу Боратав игупшысэхэр щыхегъэунэфыкІы: “Пшысэхэм ахэт цыфхэм псэ кьараты кьагъэгушылэрэр цыф кьодыеп, ащ ежь ильэпкъ ыбзэ кьегъэгушылэ, мы лъэпкъым итхьагъор, игушыагъор ыкІи ихьэзабыр, исэмэркъэу-шыкІэ зэфэшхьафхэм ягугъу ешы” (Çıblak, 2005: 127).

Багъэр, шапхъэр, шыныр кьызэрыкІырэ гушылэхэу адыгабзэм изэхэф гушылалгъэ кьыдэхьагъэхэр кьыхэттыкІыгъэх, зимэхьанэ гурылогъуае хьугъэ гушылэхэу, жабзэм макІэу цагъэфедэхэрэм ямэхьанэ кьызэлутхыгъ, гушылалгъэм кьызэрэдэхьагъэм фэдэу кьыхэттыкІыгъэх.

Шэныгъэ - ушэтыкІэ лъапсэу Iофшлагъэм илэр бзэшлэныгъэм дэлажьэхэу Н.Ф. Яковлевым, Д.А. Iашхьэмафэм, Г.В. Рогавэ, З.И. КІэращым, М.А. Къумахэм, З.Ю. Къумахым, А.А. Шъаукъом, К.Х. КІуращыным, Б.М. Бырсырым, У.С. ЗекIогъум, Р.Н. Долэм, С.Т. Атэжьахьым ыкІи нэмыкІхэм; John Colarusso, Zeynep Korkmaz, Tahsin Banguoğlu, Muharrem Ergin, H. İbrahim Delice, Umay Çakır, Mehmet Hengirmen, Tahir Nejat Gencan, Günay Karaağaç, Leyla Karahan, A. Lehrer, Richard Xiao ыкІи Tony McEnery ыкІи нэмыкІхэм яIофшлагъэхэр ары.

Темэу кьыхэттыгъэр икьоу кьызэлутхыным фэшI научнэ грамматикэхэм, журналхэм кьарыхьэгъэ материал зэфэшхьафхэр IэубытыпIэ тшыгъэх, тишIошIхэр кьитIотыкІыгъэх.

Теорие лъапсэу Iофшлэным илэр: лъыплъэныгъэу тшыгъэхэм кІэух афэхьугъэ зэфэхьыс гупшысэхэр шгуагъэ хэльэу агъэфедэшшэушт – бзэ гъэпсыкІэ зэфэшхьаф (адыгабзэмрэ тыркубзэмрэ) зилэхэр аушэт зыхьукІэ ыкІи морфолого-лексико-семантикэ гъэпсыкІэу пчъэгъацІэм илэхэр зэдгъэпшэрэ бзэхэмкІэ зэхаф зыхьукІэ. Iофшлэным адыгабзэм ипчъэгъацІэ иупчIэ игъэкIотыгъэу щызэхэфыгъ. Багъэр, шапхъэр, шыныр кьызэрыкІхэрэ гушылэу Iофшлэным кьыщыттыгъэхэм адыгабзэм ежь иунэе нэшанэу илэхэр кьагъэлыагъо. Щэч хэльэп, мы гушылэ купхэм семантикэм, лексикэм япхыгъэ

упчлэхэу кьэуцухэрэм ядэгъэзын зэрэфлорышлэштхэр ыкли адыгабзэм илексикэ ибаиныгъэ ахэр зэрэщыщхэр.

Юфшлэным клэу шыушэтыгъэр: апэу зэгъэпшэн лъапсэ илэу пчъэгъацлэм иупчлэ адыгабзэмрэ тыркубзэмрэ зэрэщызэхэфыгъэр кьэдгъэлъэгъуагъ, пчъэгъэцлэ купхэр, ахэмэ гъэпсыклэу ялэр научнэ лъапсэ илэу кьэттхыхагъ ыкли хьалэмэт пшысэхэм кьахэхыгъэ щысэхэмклэ кьэдгъэшъыпкьэжыгъэх. Багъэр, шапхэр, шыныр кьызэрыклрэ гущылэхэу адыгабзэм хэтхэм зафэдгъэзагъ, ахэр тыркубзэм едгъэпшагъэх, куп-купэу дгощыгъэх.

Теориемклэ мэхьанэу илэр: пчъэгъацлэм иупчлэ илэныкьо зэфэшъхьафхэр зэхэпфыным флорышлэ, адыгабзэмклэ, тыркубзэмклэ шлэныгъэу уилэм хэхьоныгъэ фишлышт, пчъагъэм, пчъэгъацлэм епхыгъэ терминхэу бзитлуклэ кьэтыгъэхэр бгъэфедэшъушт. Зэфэхьыс гупшысэу ушэтыным кьыщытыгъэхэм адыгэ ыкли тырку бзэшлэныгъэм япхыгъэ упчлэу кьэтэдджхэрэм ащыщхэр луигъэзыкышъушт.

Практикэмклэ мэхьанэу илэр: Еджаклэхэм практикэ юфшлэн зэфэшъхьафхэу ашлэхэрэмклэ ишлуагъэ кьякышт, научнэ юфшлэнхэр зытхыхэрэм агъэфедэн альэкышт, ушэтынхэр зышлырэ ныбжьыклэхэм лэпылэгъушлу афэхъушт, адыгабзэр, тыркубзэр зэзгъашлэхэрэр, язгъашлэхэрэр рыгъозэшъушт, апшэрэ ыкли гурыт еджаплэхэм атегъэпсыхьэгъэ тхылхэр зытхыхэрэм лэубытыплэ ашлышъушт.

Юфшлэным кьэдгъэшъыпкьэжынынэу кьыхэтхыгъэхэр:

1. Пчъэгъацлэр адыгабзэм бзэ лъэпсэ гущылэ шъхьаф, тыркубзэм шъхьафэу кьыхагъэщрэл, пльышъуацлэм хэтэу зэхафы;

2. Пчъэгъацлэр нэмыкл бзэ гущылэхэм зэрэтеклэрэр ащ пчъэгъэ мэхьанэ зэрилэр ары, пкыгъомэ ябагъэрэ язэклэлъыкыуаклэрэ ащ кьегъэлыагъо;

3. Адыгабзэм пчъэгъацлэхэр ягущылэ гъэпсыклэклэ шэ зэтрафых: кьызэрыклэхэр, зэхэлхэр ыкли зэхэтхэр; тыркубзэм тлоу зэтрафых: basit (кьызэрыклэхэр, кьатемыкыгъэхэр) e türemiş (кьатекыгъэхэр).

4. Зэдгъэпшэрэ бзэхэм (адыгабзэмрэ тыркубзэмрэ) бзэ гъэпсыкIэу яIэм елытыгъэу пчъэгъацIэхэр шыкIэ зэфэшхьафхэмкIэ гъэпсыгъэ мэхъух.

5. Багъэр, шапхъэр, шыныр кызырыкIырэ гушыIэхэр зэдгъэпшэрэ бзитIумэ ахэтых. Лъэпкъ шыIакIэм, гупшысакIэм, тарихъ гъогоу кыкIугъэм епхыгъэу мыщ фэдэ занэмэ бзэм чIыпIэ щаубыты, бзэм илексикэ ибаиныгъэ мыхэр шыщых. Арэу щыт нахъ мышIэми, мыщ фэдэ гушыIэ купхэр адыгабзэм макIэу шыушэтыгъ, ащ пае нэмыкIыбзэмэ къащытыгъэ гощыкIэр лъэпсэгъэжъапIэ фэхъугъэу куп-купэу тэгощы.

ЮфшIэныр зэрэзэхэтыр: пэублэр, шъхьиплI, зэфэхьысыжъыр, дгъэфедагъэ литературэр, гуадзэр (тыркубзэкIэ купкIырыIу).

АПЭРЭ ШЪХЪЭР.

БЗЭ ГУШЫЛЭХЭР КЪЫЗЭРЫХАГЪЭЩРЭМ ИУПЧИ

1.1. Бзэ гушылэхэм якъхэгъэщын

Бзэм къыхиубытэрэ гушылэхэр куп-купэу агощы хабзэ. Ащ фэдэу гушылэхэр зэрагощхэрэмкIэ сыда шIэныгъэлэжъхэр зэрыгъуазэхэрэр? А упчIэм бзэшIэныгъэлэжъхэм джэуап зэфэшъхьафхэр къыраты. Ар къызхэкIрэр гушылэм икъэгъэнэфэн зы лъэныкъо закъокIэ укъекIолIэнэу зэрэмыхъурэр ары. Гушылэм игъунапкъэ, ар бзэм изэнэ шъхьафэу зэрэщытыр къагъэнафэ хъумэ, ащ имэкъэ зэхэтыкIи, иморфологие гъэпсыкIи, гушылэхуыгъэм къызэрэхафэрэ шIыкIэри, илексическэ мэхъани, эмоциональнэ ыкIи экспрессивнэ нэшанэу илэхэри, нэмыкIхэри къыдэплъытэнхэ фаеу мэхъу. Ау а зэпстэур зы гушылэм зэфэдэу иIэу къызэрэхэмыкIрэм пае, ахэр куп-купэу гощыгъошIу хъухэрэп, ары щылэ еплъыкIэхэр къызхэкIырэр.

Бзэ гушылэхэм язэгъэшIэн адыгэ бзэшIэныгъэм чIыпIэшхо шеубыты: бзэ гушылэхэмрэ ахэмэ якатегориехэмрэ научнэ грамматикэхэм (Н.Ф. Яковлев, Д.А. Iашъхьэмаф “Грамматика адыгейского литературного языка”; Г.В. Рогавэ, З.И. КIэращым “Грамматика адыгейского языка”) ыкIи грамматикэ очеркхэм, статья шъхьафхэм, монографиехэм (М.А. Къумахэм “Морфология адыгских языков”, А. А. Шъаукъом “Адыгабзэм иморфологие”, К.Х. КIуращынэм “О принципах выделения частей речи в адыгских языках”, У. С. ЗекIогъум “Очерки по морфологии адыгейского языка”, Р.Н. Долэм “Имя числительное в адыгейском языке”, Р.А. Шъхьэлахъом “Имя прилагательное как лексико-грамматический разряд слов в адыгейском языке”, А.А. Шъаукъомрэ А.А. Къэлэшъаомрэ “Наречие как часть речи адыгейского языка”) ыкIи нэмыкIхэм яIофшIагъэхэм игъэкIотыгъэу къащызэхафых, еджэпIэ учебникхэмрэ IэпыIэгъухэмрэ къащытегушылэх. Нафэ къызэрытфэхъугъэу, адыгабзэм хэт бзэ гушылэхэр шIэныгъэлэжъхэм зэхаф зыхъукIэ зэфэмыдэу къекIуалIэх.

Зы шIэныгъэлэжъхэм бзэ гущыIэхэр семантикэ нэшанэу гущыIэм яIэхэмкIэ зэхаубытэ, адрэхэм – формальнэ грамматическэ нэшанэу гущыIэм иIэмкIэ къекIуалIэх, ящэнэрэхэм общеграмматическэ мэхьанэу гущыIэм иIэмкIэ кыыхагъэщы, яплIэнэрэхэм – лексикэ-грамматическэ нэшанэу гущыIэм иIэмкIэ бзэ гущыIэхэр кыагъэнафэх.

Н.Ф. Яковлевымрэ Д.А. Iашъхэмафэмрэ яапэрэ научнэ IофшIагъэу “Грамматика адыгейского литературного языка” зыфиIорэр 1941-рэ ильэсым кыдэкIыгъ. Грамматикэм иавторхэм формальнэ-грамматикэ нэшанэу гущыIэм иIэм кыпкырыкIэхэзэ адыгабзэм бзэ гущыIэ шъхъафэу 3 кыыхагъэщы: цIэпапкIэр, глаголыр, цIэр (Яковлев, Ашхамаф, 1941: 284). Ау цIэхэм къатегущыIэхэ зыхъукIэ, шIэныгъэлэжъхэм ахэр ямэхьанэкIэ агощыжъых: пкыыгуацIэхэр, пльышъуацIэхэр, пчъэгъацIэхэр, наречиер, гущыIэлъыкIохэр. Мыхэр цIэм кыыхырагъэубытэ ыкIи мырэуштэу яджэх: пльышъоцIэ мэхьанэ зиIэ цIэхэр, пчъэгъэцIэ мэхьанэ зиIэ цIэхэр, пкыыгъоцIэ мэхьанэ зиIэ цIэхэр, наречие мэхьанэ зиIэ цIэхэр (Яковлев, Ашхамаф, 1941: 286). Г.В. Рогавэрэ З.И. КIэращымрэ янаучнэ IофшIагъэу “Грамматика адыгейского языка” (1966) зыфиIорэм бзэ гущыIэ шъхъафхэу 10 кыыхагъэщы: пкыыгуацIэр, пльышъуацIэр, пчъэгъацIэр, цIэпапкIэр, глаголыр, причастиер, деепричастиер, наречиер, зэпххэр, гущыIэлъыкIохэр. Мы авторхэм гущыIэгъусэхэр шъхъафэу кыыхагъэщрэп, глаголым кыыщаты ыкIи глагол гущыIэгъусэхэкIэ яджэх. Междометием игугъу кыашIырэп (Рогавэ, Керашева, 1966: 59-336).

КIэрэщэ Зэйнаб ытхыгъэ грамматикэ очеркэу “Адыгэ-урыс гущыIалъэм” гуальхъэ фишIыгъэм семантикэ нэшанэу гущыIэм иIэр кыдылгытэзэ бзэ гущыIэу 11 кыыхегъэщы: ПкыыгуацIэр, пльышъуацIэр, пчъэгъацIэр, цIэпапкIэр, глаголыр, причастиер, деепричастиер, наречиер, гущыIэлъыкIохэр, гущыIэгъусэхэр, зэпххэр (Керашева, 1960: 1068-1095).

К.Х. КIуращынэм бзэ гущыIэхэм якыыхэгъэщын ехьылIэгъэ IофшIагъэу “Проблема частей речи в адыгских языках” зыфиIорэм гущыIэм грамматикэ мэхьанэу иIэм кыпкырыкIэ бзэ гущыIэу 6 кыыхегъэщы: цIэпапкIэр, пкыыгуацIэр, глаголыр, пчъэгъацIэр, пльышъуацIэр, наречиер. Бзэ гущыIэмэ

ахилгытэрэп бзэ ІэпыІэгьу гушыІэхэр, причастиер, деепричастиер. (Курашинов, 1971: 9).

Лексикэ-грамматикэ нэшанэу гушыІэм иІэм кыпкырыкІхэзэ М. А. Къумахэм ыкІи А.А. Шъаукъом яІофшагъэхэм бзэ гушыІэу адыгабзэм 9 кыыхагъэщы: пкыыгуацІэр, пльышъуацІэр, пчъэгъацІэр, цІэпапкІэр, глаголыр, наречиер, гушыІэлъыкІохэр, зэпххэр ыкІи гушыІэгъусэхэр (Кумахов, 1964: 103-252; Шъаукъо, 1983: 15).

У.С. ЗекІогъум иІофшагъэу “Очерки по морфологии адыгейского языка” зыфиІорэм бзэ гушыІэу 4 кыыхегъэщы: цІэр, глаголыр, цІэпапкІэр ыкІи наречиер (Зекох, 1991: 46). Зэрэтльэгъоу адыгабзэм бзэ гушыІэу кыыхагъэщрэр 3 щегъэжъагъэу 11 нэсы.

Р.Н. Долэм “Имя числительное в адыгейском языке” зыфиІорэ Іофшагъэу ытхыгъэм бзэ гушыІэхэм яупчІэ щикІухъан ыльэкІыгъэп. ШІэныгъэлэжъым лъыплъэныгъэу ышыгъэхэм къапкырыкІызэ мыщ фэдэ зэфэхьыс гупшысэ ешы: “Бзэ гушыІэхэр тэрэзэу къэбгъэнэфэнхэм фэшІ, гушыІэм играмматикэ мэхъани, иморфолого нэшани, гушыІэухыгъэм чыпІэу щиубытыри зэрищыкІагъэу зэхэубытагъэу кыдэплъытэнхэ фае. Мыщ фэдэ екІолакІэ-гощыкІэр ары адыгабзэм играмматикэ зэхэтыкІэ зэкІэ кыызэдэзыубытын зыльэкІыщтыр” (Долева, 2005: 15).

ТыркубзэмкІэ ІэубытыпІэ тшыгъэ Іофшагъэхэм бзэ гушыІэхэм яупчІэ шъхьафэу научнэ лъапсэ иІэу шызэхифэу тыщыІукІагъэп. Ау тыркубзэ грамматикэ зэфэшъхьафхэм, нэмыкІ научнэ тхыгъэхэу тызэрыгъозагъэхэм бзэ гушыІэхэр нахыбэрэмкІэ тІоу агощых: цІэ лъапсэ ыкІи глагол лъапсэ зиІэхэмрэ, ахэр еІанэ агощыжъы (Bilgin, 2002: 178-366; Banguoğlu, 2015: 151-152). Тырку бзэшІэныгъэлэжъхэм бзэ гушыІэхэр агощ зыхъукІэ кыызпкырыкІхэрэр, ІэубытыпІэ ашырэр къагъэнафэзэ къатхыхьэрэп. Арэу щыт нахь мышІэми, зэкІэ бзэхэм бзэ гушыІэхэр зехаф зыхъукІэ гощыкІэ лъапсэу афэхьу хабзэр тыркубзэми фэхьугъэу тэ кытшІошы.

Мухьиттин Билгин иІофшагъэу “Anlamdan Anlatıma Türkçemiz” зыфиІорэм мыщ фэдэ гощыкІэ кыщеты:

Ad (цIэр);

Sıfat (пльышьюацIэр):

A. Niteleme (нэшэнэ пльышьюацIэхэр);

B. Belirtme (ехьылIэггэ пльышьюацIэхэр);

1-Gösterme Sıfatları (кьээггэлыаггөрэ пльышьюацIэхэр);

2-Sayı Sıfatları (пчьэггэацIэ пльышьюацIэхэр):

a. Asıl Sayı Sıfatları (кьээзыпчьырэ пльышьюацIэхэр);

b.Sıra Sayı Sıfatları (зэкIэлъыкIокIэ пльышьюацIэхэр);

c. Kesir Sayı Sıfatları (зэтеутын пльышьюацIэхэр);

d. Üleştirme Sıfatları (гощын пльышьюацIэхэр);

3- Soru Sıfatları (упчIэ пльышьюацIэхэр);

4- Belgisiz Sıfatlar (мыггэнэфаггэ пльышьюацIэхэр);

Adıl (цIэпапкIэр);

Belirteç (наречиер);

İlgeç (гущыIэлъыкIор);

Bağlaç (зэпхыр);

Ünlem (междометиер);

Eylem (глаголыр) (Bilgin, 2002: 178-366).

ЗэрэхьурэмкIэ, Мухьиттин Билгин тыркубзэм бзэ гущыIэу 8 кьыхеггэщы: цIэр, пльышьюацIэр, цIэпапкIэр, наречиер, гущыIэлъыкIохэр, зэпххэр, междометиер, глаголыр.

Мухьиттин Билгин бзэ гущыIэхэм ащыщэу цIэмрэ глаголымрэ “ana türler” (куп шъхьаI е бзэ лъэпсэ шьюаш) ыкIи адрэ бзэ гущыIэхэр “ikincil türler” (ятIонэрэ, годзэ куп е мыльэпсэ шьюаш) зыфэпIощтым фэдэу егощых (Bilgin, 2002: 179). Шьошэ гуадзэхэм ахелъытэ sıfat (пльышьюацIэр), adil (цIэпапкIэр), belirteç (наречиер), bağlaç (зэпхыр), ilgeç (гущыIэлъыкIор) ыкIи ünlem (междометиер). Мыхэр шIэныггэлэжъым цIэ гущыIэ купым щыщэу зэхефы.

НэмыкI шIэныггэлэжъэу Ибрахьим Дэлиджэ бзэ гущыIэм иупчIэ зэхиф

зыхьукIэ урыгъозэнэу гущыIэ шьошищ кьехьы:

Пхъанэу 1. Тыркубзэм игущыIэ купхэр

SÖZCÜK TÜRÜ (БЗЭ ГУЩЫIЭХЭР)		
Asıl (Бзэ лъэпсэ гущыI)	Hem Asıl hem Uyu ² (Бзэ лъэпсэ гущыIэрэ бзэ IэпыIэгъу гущыIэрэ)	Uydu (IэпыIэгъу гущыI)
Asıl fiil (Глагол шъхьаI)	Bağlaç (зэпх)	Edat (гущыIэлъыкIу)
Ad (ЦIэ)	Pekiştireç ³ (гущыIэлъыкIу)	Sıfat (плъышъуацI)
Zamir (ЦIэпапкI)	Ünlem (междометие)	Yardımcı Fiil (IэпыIэгъу глагол)
	Zarf (наречие)	

(Delice, 2012a: 5)

ЫужыIокIэ шIэныгъэлэжъым бзэ гущыIэхэр иIофшIагъэ щызэхиф зыхьукIэ купитIу кьызтегущыIэрэр: sözlük anlamlı sözcükler (гущыIэлъэ мэхъанэ зилэ гущыIэхэр) ыкIи dilbilgisel anlamlı sözcükler (грамматикэ мэхъанэ зилэ гущыIэхэр). Мыщ фэдэ гощыкIэ Ибрахьим Дэлиджэ иIофшIагъэ кьыщеты:

1. Sözlük anlamlı sözcükler (гущыIалъэ мэхъанэ зилэ гущыIэхэр)

1.1 İsim (ЦIэр)

1.1.1. İsim (ЦIэр)

1.1.2. Zamir (ЦIэпапкIэр)

1.1.3. Sıfat (ПлъышъуацIэр);

1.1.4. Zarf (Наречиер)

1.2. Asıl Fiil (Глагол шъхьаI)

2. Dilbilgisel Anlamlı Sözcükler (грамматикэ мэхъанэ зилэ гущыIэхэр)

2.1. Yardımcı Fiil (IэпыIэгъу глаголыр)

2.2. Edat (гущыIэлъыкIор)

² Дэлиджэ иеплъыкIэIэ изакъоу гущыIэхыгъэм ичлен хъун лъэжыщт гущыIэхэмрэ гущыIэхыгъэм изакъоу, зыми емыхыгъэу хабгъэхъашъушхэмрэ ыкIи гъэпсыкIэ шIыкIэм uydu (IэпыIэгъу гущыI) кьыхэпхышъушхт гущыIэхэр “asıl”, зыми емыхыгъэу, изакъоу бгъэфедэн умыльэкIышхыр, гущыIэзэгъусэм епхыгъэу гущыIэхыгъэм хэт бзэ гущыIэхэр “uydu” (IэпыIэгъу) мэхъу.

İbrahim Delice. *Sözcük Türleri*. Sivas, 2012a. – S. 5.

³ Мыщ фэдэ гущыIэлъыкIохэр гущыIэм, гущыIэзэгъусым е гущыIэхыгъэм хахъо фашы, мы бзэ занэхэм мэхъанэм фэхыгъэу зэпх зэфэшъхъафхэр кьаты.

İbrahim Delice. *Sözcük Türleri*. Sivas, 2012a. –S. 198

- 2.2.1. Çekim edatı (Edat) (зэхьоклырэ е кьатеклыгъэ гушылэлыкlor)
- 2.2.2. Bağlama Edatı (Bağlaç) (зэпхыр)
- 2.2.3. Ünlem Edatı (Ünlem) (междометиеp)
- 2.2.4. Pekîştirme Edatı (Pekîştireç) (епхыгъэ е кьатемыклыгъэ гушылэлыкlorхэр) (Delice, 2012a: 7-9).

Бээшлэныгъэлэжьэу Зэйнэп Коркмаз бзэ гушылэхэр зэхиф зыхьуклэ категориц игугъу ешлы: мэхьанэ, пшэрыль, мэхьанэ-пшэрыль зилэ гушылэхэр. Мэхьанэ зилэ гушылэхэмэ цлэ ыкли цлэ шьуашэ гушылэхэр, глаголхэр ыкли глагол шьуашэ зилэ гушылэхэр хегъахьэ. Цлэ ыкли цлэ шьошэ гушылэ купым isimler (цлэхэр), sıfatlar (пльышьяуацлэхэр), zamirler (цлэпапклэхэр) ыкли zarflar (наречиехэр) кьыщеты. Пшэрыль зилэ гушылэхэм edatlar (гушылэлыкlorхэр) ыкли bağlaçlar (зэпххэр) хэтых. Мэхьанэ-пшэрыль зилэ гушылэхэмэ ünlemler (междометиехэр) ахельытэ.

Шлэныгъэлэжьым илофшлагъэ кьыщитрэ гошклер мыщ фэд:

I. Anlamli kelimeler (мэхьанэ зилэ гушылэхэр)

ADLAR (цлэхэр)

SIFATLAR (пльышьяуацлэхэр)

İşevlerine göre sıfatlar (пшэрыльэу агъэцаклерэмклэ плышьяуацлэхэр)

A. Nitelik Sıfatları (кьэзгъэнэф/нэшэнэ плышьяуацлэхэр)

B. Belirtme Sıfatları (ехьылэгъэ плышьяуацлэхэр)

1. İşaret (Gösterme) Sıfatları (кьэзгъэлыагъорэ плышьяуацлэхэр)

2. Sayı Sıfatları (пчъэгъэ плышьяуацлэхэр)

a. Asıl Sayı Sıfatları (кьэзыпчырэ пчъэгъацлэ плышьяуацлэхэр)

b. Sıra Sayı Sıfatları (зэклэлыкlorклэ пчъэгъацлэ плышьяуацлэхэр)

c. Üleştirme Sıfatları (гошын плышьяуацлэхэр)

ç. Kesirli Sayı Sıfatları (зэтеутын пчъэгъацлэ плышьяуацлэхэр)

d. Topluluk Sayı Sıfatları (зэфэзыхьысырэ пчъэгъацлэ плышьяуацлэхэр)

3. Soru Sıfatları (упчлэ плышьяуацлэхэр)

4. Belirsizlik Sıfatları (мыгъэнэфагъэ плышьяуацлэхэр)

ZAMİRLER (цлэпапклэхэр)

ZARFLAR (наречиехэр)

FİLLER (глаголхэр)

II. Görevli kelimeler (пшъэрыль зиІэ гущыІэхэр)

EDATLAR (гущыІэльыкІохэр)

BAĞLAÇLAR (зэпххэр)

III. Anlamli-Görevli Kelimeler (мэхъанэ-пшъэрыль зиІэ гущыІэхэр)

ÜNLEMLER (междометиехэр) (Korkmaz, 2014: 229, 335, 356, 375, 377-383, 387, 427, 487, 895, 923, 961).

Тыркубзэм Тахъсин БангуІогълу бзэ гущыІэхэм къатегущыІэ зыхъукІэ купитІу къыхегъэщы: isim (цІэ) ыкІи fiil (глагол). Ащ игупшысэкІэ, бзэ лъэпсэ гущыІэхэм пшъэрыльэу агъэцакІэрэм епхыгъэу 8 мэхъу: Ad (цІэр), sıfat (пльышъуацІэр), zamir (цІэпапкІэр), zarf (наречиер), takı (гущыІэльыкІор), bağlam (зэпхыр), ünlem (междометиеер), fiil (глаголыр). Мыхэм ащыщэу апэрэ купиблым ягъэпсыкІэкІэ цІэ купэу пльытэн лъэкІыщт. Глагол къодьер глагол купым щыщ. Ащ ыужкІэ шІэныгъэлэжъым етхы: Ad (цІэр), sıfat (пльышъуацІ), zamir (цІэпапкІ), zarf (наречие), fiil (глагол) мыхэр “özerkli kelime” (гущыІэ шъхьаф); takı (гущыІэльыкІу), bağlam (зэпх), ünlem (междометие) “katma kelimeler” (хэгъэхъоныгъэ гущыІэхэр) ыкІи мыхэм “kelimecik” (гущыІэ цІыкІукІэ) яджэ (Banguoğlu, 2015: 151-152).

Мыщ фэдэ екІолІакІэм тет шІэныгъэлэжъэу Мухъаррэм Эргин. МэхъанэмкІэ е пшъэрыльэу агъэцакІэрэмкІэ ащ гущыІэхэр цэу егощых: “1. İsimler (ЦІэхэр) 2. Fiiller (глаголхэр) 3. Edatlar (гущыІэльыкІухэр)” (Ergin, 2013: 216). Эргин “isim adı altında topladığımız kelimeler isimler, sıfatlar, zamirler, ve zarflar olmak üzere dört çeşittir” атхы ыкІи “isimler ve fiiller *manâları* olan edatlar ise vazifeleri olan kelimelerdir” (Ergin, 2013: 217). ЗэрэхъурэмкІэ, цІэхэр, пльышъуацІэхэр, цІэпапкІэхэр, наречиехэр цІэ купым щыщых ыкІи цІэхэмрэ глаголхэмрэ мэхъанэ шъхьаІэ зиІэ гущыІэх, гущыІэльыкІохэр пшъэрыль мэхъанэ зезыхъэрэ гущыІэх.

ЫпшъэкІэ къэтІуагъэхэм такъыпкъырыкІзэ мыщ фэдэ зэфэхьыс тэшІы. Адыгабзэм гущыІэхэр куп-купэу зэхэубытэгъэнхэмкІэ епльыкІэ пстэоу щыІэмэ анахь мэхъанэ зиІэр пІы мэхъу.

Апэрэ еплыкIэм дезгаштэхэрэм зэралорэмкIэ гущылэм япльышьохэр зетефэхэу бэрэ кыхэкIы нахь мышIэми, ямэхьанэкIэ ахэр зэуубытылIэнхэ умыльэкIэу мэхьу. Гущылэм пае, гьучIы пIоми, пльыжьы пIоми – мы гущылэхэр япльышьокIэ зэфэдэх, ау мэхьанэу яIэмкIэ зетекIых, ятIонэрэм пкыгьом ипльышьо хегьэунэфыкIы. Арышь, аIо шIэныгьэлэжьхэм ащыщхэм, гущылэхэр куп-купэу бгощынхэмкIэ IэубытылIэу пшIын фаер гущылэм имэхьан ары.

ЯтIонэрэ еплыкIэм дезгаштэхэрэм зэралорэмкIэ, морфологием зэригьашIэрэр гущылэм имэхьанэп, ипльышьо нахь, арышь, гущылэхэр зэгогьэшхьафыкIыгьэнхэмкIэ льяпсэ шIыгьэн фаер гущылэм ипльышьу ары. ЕтIани, атхы ахэмэ, бзэм гущылэбэ цагьэфедэ язакьоу пштэхэмэ мэхьэнэ гьэнэфагьэ ямыIэу. Ахэмэ ащыщых гущылэлыкIохэр, зэпххэр, гущылэгьусэхэр.

Ящэнэрэ еплыкIэм дезгаштэхэрэм зэралгытэрэмкIэ, гущылэхэр куп-купэу бгощынымкIэ мэхьанэ закьом е пльышьо закьом урыгьозэныр икьоу щытэп. Бзэ гущылэхэр тэрэзэу кьэбгьэнэфэнхэм фэшI гущылэм имэхьани, ипльышьуи, гущылэхуыгьэм чIыпIэу щуубытыри зэрищыкIагьэу кьыдэплгытэгьэнхэ фае.

ЯплIэнэрэ еплыкIэм дезгаштэхэрэм зэралгытэрэмкIэ лексикэ-грамматическэ нэшанэу гущылэм иIэмкIэ бзэ гущылэхэр кьэбгьэнэфэн фае.

Тыркубзэм шIэныгьэлэжьхэр бзэ гущылэхэм кьатегущылэ зыхьукIэ, гощыным льяпсэ фэхьурэр шьхьафэу яIофшIагьэмэ ащызэхафырэп. Арэу щыт нахь мышIэми, бзэ гущылэ купхэр цагьэзыерэп. Тызэрыгьозэгьэ IофшIагьэхэм бзэ гущылэхэр нахьыбэрэмкIэ тIоу агощых: цIэ льяпсэ ыкIи глагол льяпсэ зилэхэмрэ. Мэхьанэу зэрахьэрэм, пшьэрыльэу агьэцакIэрэм елытыгьэу ахэр етIанэ агощыжьы. Лыпльэныгьэу тшIыгьэмэ кьызэрагьэлягьорэмкIэ, тыркубзэм бзэ гущылэу кьыхагьэщырэр 2–м щегьэжьагьэу 8–м нэсы.

Нафэ кьызэрытфэхьугьэмкIэ, гущылэхэр куп-купэу бгощынымкIэ мэхьанэ закьом е пльышьо закьом урыгьозэныр икьоу щытэп. Бзэ гущылэхэр

тэрээу кьэбгьэнэфэнхэм фэшI гуцыIэм имэхьани, ипльышгьуи, гуцыIэухыгьэм чыпIэу щиубытыри зэрищыкIагьэу кьыдэпльытэнхэ фэе. Мы епльыкIэр ары зэрыгьуазэрэр шIэныгьэлэжьхэм янахьыбэ дэдэр, учебникхэмрэ, егьэджен IэпыIэгьухэмрэ яавторхэр. Тэри тилофшIэнкIэ ар IэубытышIэ тшыгьэ.

1.2.Адыгабзэм ыкIи тыркубзэм пчъэгьацIэм иупчIэ зэрыщызэхэфыгьэр

БзэшIэныгьэм бзэ гуцыIэхэм якьыхэгьэщынкIэ зэнэкьокьу зэрэхэлым фэдэу, бзэ лъэпсэ гуцыIэхэм ахахьэрэм якьэгьэнэфэнкIи шIэныгьэлэжьхэм непэ кьызнэсыгьэм зэмызэгьыныгьэхэр ахэлых. Зы шIэныгьэлэжьхэм пчъэгьацIэр шьхьафэу кьыхэбгьэщыныр мытэрээу альытэ, адрэмэ бзэ лъэпсэ гуцыIэ шьхьафэу зэхафы. Мы упчIэм адыгэ ыкIи тырку бзэшIэныгьэлэжьхэр кьызэрекIуалIэрэм тыльыплъэшт.

ЗэрэтшIэрэмкIэ, бзэ гуцыIэхэр анахь мэхьанэ зиIэ нэшанэхэр кьээзгьэлэгьорэ морфологическэ категориехэу щытых. Бзэ гуцыIэ пэпчь ежь иморфологическэ, исинтаксическэ категориехэр иIэх.

ПкьыгьуацIэм ащ фэдэ нэшанэу иIэр пкьыгьо мэхьанэ кьызэригьэлягьорэр ары, гуцыIэм пае: тхыль, кIалэ, унэ, чэтыу, кIэлэегьадж.

ПльышгьуацIэм пльышгьо мэхьанэр кьегьэлягьо, гуцыIэм пае, ины, дахэ, пльыжы, лъагэ, шьабэ.

ПчъэгьацIэм пчъагьэ мэхьанэр кьегьэлягьо, гуцыIэм пае, зы, тIуы, ятIонэрэ, пIанэ, шьэ, зэ.

ЦIэпапкIэм пкьыгьор, нэшанэр, пчъагьэр кьегьэлягьо, ау ахэмэ ацIэ кьыриIорэп, гуцыIэм пае, сэ, шьо, зыгорэ, ар, зыпари.

Глаголым хьурэ-шIэрэ мэхьанэр кьегьэлягьо, гуцыIэм пае, макIо, мадэ, еджэ, етхы, щыт, щыс.

Наречием шIэрэм инэшанэ кьегьэлягьо, гуцыIэм пае, дахэу, жьэу, сэмэгумкIэ, лъагэу, псынкIэу.

“Аужым а зы гуцыIэ лъапсэм кьатекIыгьэ гуцыIэхэр бзэ гуцыIэ зэфэшьхьафхэм агьэфедэу е кьахафэу. ГуцыIэм пае, шIуцIэ зыфиIорэ гуцыIэм кьытекIых пкьыгьуацIэр (ШIуцIагьэ горэ кьэлягьо); пльышгьуацIэр

(ШуцІэу кІэко зэпыль кьэсцэфыгь); глаголыр (УІагьэр мэушІуцІы)” (Шьаукьо, 1983:14).

ЗэрэхьурэмкІэ, бзэ льэпсэ гушыІэ пэпчъ ежъ иморфологическэ, исинтаксическэ категориехэр иІэх. Арэу щыг нахь мышІэми, бзэшІэныгьэлэжьхэм бзэ льэпсэ гушыІэу кьыхагьэщхэрэм япчъагьэ зэтефэрэп.

Н.Ф. Яковлевымрэ Д.А. Іашьхьэмафэмрэ янаучнэ яграмматикэ бзэ гушыІэ шьхьафэу пчъэгьацІэр кьыхагьэщрэп. ПльышьюацІэр, пкьыгьуацІэр, пчъэгьацІэр, наречиер, гушыІэлыкІохэр зыфэпІоцтхэр цІэм кьыхырагьэубытэ ыкІи мырэуштэу яджэх: пльышьюоцІэ мэхьанэ зиІэ цІэхэр, пчъэгьэцІэ мэхьанэ зиІэ цІэхэр, пкьыгьоцІэ мэхьанэ зиІэ цІэхэр, наречие мэхьанэ зиІэ цІэхэр аІозэ а гушыІэ купхэр зэкІэ “цІэр” зыфиІорэ Іахьэм кьыщатых (Яковлев, Ашхамаф, 1941: 284- 287).

НэмыкІ ушэтакІохэу К.Х. КІуращынэм (1971), У.С. ЗекІогьум (1991) пчъэгьацІэм ежъ играмматикэ нэшанэхэр ямыІэу альытэ. Ащ кьыпкьырыкІызэ У. ЗекІогьум пчъэгьацІэр куп шьхьафэу кьыхигьэщырэп, цІэм хэтэу зэхефы. Ау К. Х. КІуращынэм пчъэгьацІэм гьэпсыкІэу иІэм кьыпкьырыкІзэ куп шьхьафэу пчъэгьацІэр кьеты ыкІи зэхефы.

З. КІэращым (1960) пчъэгьацІэр куп шьхьафэу иІофшІагьэ щызэхефы нахь мышІэми, бзэ гушыІэ шьхьафэу зэрэщытымкІэ льяпсэ фэхьугьэр кьыгьэнафэрэп.

Общеграмматикэ нэшанэу пчъэгьацІэм иІэм кьыпкьырыкІхэзэ М. Кьумахэм (1964), А. Шьаукьом (1983) пчъэгьацІэр куп шьхьафэу яІофшІагьэхэм ащызэхафы, пчъэгьэцІэ купхэр кьаты ыкІи кьатхыхьэ.

Адыгэ бзэшІэныгьэм епльыкІэ ыкІи екІолІэкІэ зэфэшьхьафхэр пчъэгьацІэм икьыхэгьэщынкІэ щыуцугь. Ар кьызхэкІырэр пчъэгьацІэр нэмыкІ бзэ гушыІэмэ апэблагьэу зэрэщытыр ары, ыкІи ащ игьунапкьэхэр кьэбгьэнэфэнымкІэ хьыльэ хьазыр мэхьу.

Шэныгээлэжэ зырызхэм (А. А. Шэаукэом, Р. А. Шэхээлахэом) гушыэм пае, зэкэлэыклоклэ пчээгээцлэхэр ишыуашэклэ ыкли зэрыгээпсыгээмклэ ехыллэгээ плышыгуацлэмэ ахалытэ. Р. А. Шэхээлахэом етхы: “Префиксэу я- ыкли суффиксэу –рэ зэтеуыгээ пчээгээцлэмэ кэапыхэээ ехыллэгээ плышыгуацлэхэр гээпсыгээ мэху: зэтеуыгээ пчэ: шанэ 1/3 –я-щэнэ-рэ (кэат)” (Шхалахова, 2005: 52). А. А. Шэаукэом зэрхигээунэфыкырэмклэ:

Формальнэ еколлаклэм имызакэоу, семантикэ лээныкэомкли зэкэлэыклоклэ мэханэ зилэ гушылэхэр, пчээгээцлэхэу пкыыгуацлэмэ кэатеклыгээхэр плышыгуацлэмэ апэблагэ, гушыэм пае, ящэнэрэ зыфилорэр пкыыгуацлэу унэ зыфилорэм игуусэ зыхуклэ пчээгээ мэханэр кыфэнэжыы ыкли агэунэрэ ун зыплокли пкыыгэо мэханэр зыдилыгэ. Арышэ, семантико-грамматикэ лээныкэомкли, гээпсыклэу илэмкли зэкэлэыклоклэ гушылэхэр пчээгээцлэмэ ахэплытэ хэуцтэн” (Шаов, 1988: 98).

Пчээгээцлэмэ кэатекли зэкэлэыклоклэ ехыллэгээ плышыгуацлэ хэугээхэу шэныгээлэжыер егушысэ. Ары шэхэае, имэханэклэ уеплымэ, зэкэлэыклоклэ пчээгээцлэмэ кэагээлэагэорэр кээплытэрэм изэкэлэыклуаклэ.

Мыщ фэдэ гушылэхэу бэ, бэрэ, зээакэу, зээакэуи, маклэ, заулэ, тлэку, тлоунае, щэгэогогэу зыфэллэщтым фэдэхэр зы шэныгээлэжэхэм пчээгээцлэхэм ахэлытэ адрэхэм (Шаов, Калашаова, 2002: 43) наречиэмэ ахалытэ. Пчээгээцлэм иупчлэклэ шэныгээлэжэхэм зыкыныгээ зэрахэмылым иупчлэм икыызэлухын кэегээхылылэ.

Р.Н. Долэм илофшлагэу “Имя числительное в адыгейском языке” зыфилорэм лээныкэо пстэури кыдилытэээ, пчээгээцлэм иупчлэ игээклотыгээу щызэхифыгэ ыкли бээ лээпсэ гушылэу зэрэщытыр кыыгээнэфагэ. Шэныгээлэжыым пчээгээцлэр адрэ бээ гушылэмэ ахээмыгээклоклэрэ нэшанэхэр хигээунэфыкыгэ: “Апэрэмклэ – исемантикэ мэхан. Пчээгээцлэр ары пчээгээ мэханэр зинэшанэр. Ятлонэрэмклэ – пчээгээцлэм ежэ илексико-грамматикэ нэшанэхэр илэх: кээзыпчыерэ, зэкэлэыклуаклэ, зэтеуыгээ, зэфээзыхысырэ купхэр кыыхагээщы. Ящэнэрэмклэ – пчээгээцлэм морфологие категориэу пчээгээр илэп. Япллэнэрэмклэ – пчээгээцлэ купхэр гээпсыгээ зыхуклэ ежэ фэшэошэ гушылэгээпс аффиксхэр

егъэфедэ. Арышь, пчъэгъацIэм лексико-грамматикэ нэшанэу иIэхэр кыдэтлгытээ, пчъэгъацIэхэр бзэ лъэпсэ гущыIэ шъхъафэу зэхэтэфышт” (Долева, 2005: 18).

ШIэныгъэлэжым пчъэгъацIэр бзэ гущыIэ шъхъафэу адыгабзэм кызырыхигъэщырэм тэри детэгъаштэ ыкIи IэубытыпIэ тIофшIэнкIэ тэшIы. Арышь, тэркIэ, адыгабзэм ипчъэгъацIэ бзэ гущыIэ шъхъаф, адрэ бзэ гущыIэмэ ябгъапшэмэ пчъэгъэ мэхъанэр пкырыль, ежъ фэшъошэ лексико - грамматикэ нэшанэхэр зыдиIыгъ, ежъ фэшъошэ гущыIэгъэпсыкIэ иI, упчIэхэу тхъапш? сыд фэдиз? зыфэпIощтым иджэуапых.

Сыдэуштэу мы упчIэр тыркубзэм щызэшIохыгъа?

Нафэ кызырэтфэхъугъэмкIэ, бзэ ыкIи бзэ лъэпсэ гущыIэхэр бзэшIэныгъэлэжъхэм зехаф зыхъукIэ адыгабзэм фэдэу тыркубзэм дэлэжъэрэ шIэныгъэлэжъхэми екIолIэкIэ зэфэмыдэхэр яIэх. ШIэныгъэлэжъхэу екIолIэкIэ зэфэдэхэр зиIэхэми термин зэфэшъхъафхэр бэрэ агъэфедэ. Ащ кыыхэкIэу мы упчIэм изэхэфын нахъ хыльгэ мэхъу. Арышь, бзитIоу бзэ лъэпсэ зэфэшъхъаф зиIэхэр зэгъэпшэгъуай, терминхэм альэныкыокIэ кыиныгъомэ тяутэкIы.

ЫпшъэкIэ кызырытIуагъэу, тыркубзэм дэлэжъэрэ шIэныгъэлэжъхэм пчъэгъацIэм иупчIэ кызыIуах зыхъукIэ бзэ лъэпсэ гущыIэм щыщэу, куп шъхъафэу къагъэлъэгъорэп, пльышъуацIэм хэтэу зехафы нахъ.

3. Коркмаз зэрхигъэунэфыкIрэмкIэ: “Пчъагъэр къэзгъэлыагъорэ цIэхэр, пкыгъуацIэхэм апэкIэ пльышъуацIэ пшъэрыль иIэу тыркубзэм бэрэ шагъэфедэх. Ащ фэшI, мыхэр нахыбэу пльышъуацIэм хэтэу зехафы” (Korkmaz, 2014: 274).

ШIэныгъэлэжым ытхыгъэ грамматикэм мышц фэдэ гощыкIэ кыщеты:

SIFATLAR (пльышъуацIэхэр)

İşevlerine göre sıfatlar (пшъэрыльэу агъэцакIэрэмкIэ пльышъуацIэхэр):

A. Nitelik Sıfatları (къэзгъэнэф/нэшэнэ пльышъуацIэхэр);

B. Belirtme Sıfatları (ехылIэгъэ пльышъуацIэхэр).

1. İşaret (Gösterme) Sıfatları (къэзгъэлъагъорэ пльышъуацІэхэр).
 2. Sayı Sıfatları (пчъэгъэ пльышъуацІэхэр):
 - a. Asıl Sayı Sıfatları (къэзыпчъырэ пчъэгъацІэ пльышъуацІэхэр);
 - b. Sıra Sayı Sıfatları (зэкІэлыкІокІэ пчъэгъацІэ пльышъуацІэхэр);
 - c. Üleştirme Sıfatları (гощын пльышъуацІэхэр);
 - ç. Kesirli Sayı Sıfatları (зэтеутын пчъэгъацІэ пльышъуацІэхэр);
 - d. Topluluk Sayı Sıfatları (зэфэзыхысырэ пчъэгъацІэ пльышъуацІэхэр).
- (Korkmaz, 2014: 377).

ЗэрэтлъэгъурэмкІэ, 3. Коркмаз пльышъуацІэм хэтэу пчъэгъацІэхэр зэхефы ыкІи пчъэгъэцІэ купхэр кыыхегъэщы.

Мэхьмэт Хьенгирмэн “Türkçe Dilbigisi” (2015) зыфиІорэм мы гощыкІэр щэтэльэгъу.

Belirtme Sıfatları (ехьылІэгъэ пльышъуацІэхэр):

- İşaret Sıfatları (къэзгъэлъагъорэ пльышъуацІэхэр);
- Soru Sıfatları (упчІэ пльышъуацІэхэр);
- Belgisiz Sıfatları (мыгъэнэфэгъэ пльышъуацІэхэр);
- Sayı Sıfatları (пчъэгъэ пльышъуацІэхэр).

ШІэныгъэлэжьым Sayı Sıfatları (пчъэгъэ пльышъуацІэхэр) куп-купэу егощыжьы:

- Asıl Sayı Sıfatları (къэзыпчъырэ пчъэгъацІэ пльышъуацІэхэр);
- Sıra Sayı Sıfatları (зэкІэлыкІокІэ пчъэгъацІэ пльышъуацІэхэр);
- Üleştirme Sıfatları (гощын пльышъуацІэхэр);
- Kesirli Sayı Sıfatları (зэтеутын пчъэгъацІэ пльышъуацІэхэр) (Hengirmen, 2015: 132-140).

Тыркубзэм дэлэжьэрэ шІэныгъэлэжьхэу Тахьсин БангуІогълу (Tahsin Banguoğlu), Мухьаррэм Эргин (Muharrem Ergin), Х. Ибрахьим Дэлиджэ (H. İbrahim Delice), Зэйнэп Коркмаз (Zeynep Korkmaz), Іумай Чакыр (Umay Çakır) Тахьир Нэжьат Генджан (Tahir Nejat Gencan) ыкІи нэмыкІхэм зэдаштэу пчъэгъацІэр пльышъуацІэм хэтэу зэхафы ыкІи пчъэгъацІэм пчъэгъэ мэхьанэр зэриІэр щагъэзыерэп.

Гунай Караагаач етхы: Мэхьанэ шъхьаІэ зиІэ гущыІэ категорием пкъыгъор, зыфэдэр, изытет, ишыкІэ гъэпсыкІэ ыкІи хьурэ-шіэрэм ацІэ кьыреІо. Мыщ фэдэ гущыІэ пэпчъ мэхьанэ шъхьаф зыми емьпхыгъэу гущыІэухыгъэм ыкІоцІ щызэрахьан елъэкІы, гущыІэухыгъэм ичлен пшъэрыль изакъоу зытырельхьашъу. Мэхьанэ зиІэ гущыІэ категорием, цІэхэр, пльышъуацІэхэр, наречиехэр, глаголхэр ыкІи пэшлорыгъэшІэу пчъэгъацІэхэмрэ (пчъагъэхэм ацІэхэр) цІэпапкІэхэмрэ хахьэ. Бзэ ІэпыІэгъу гущыІэхэм, мэхьанэ зиІэ гущыІэхэм фэдэу фитыныгъэ/ зыми емьпхыгъэу яІэп. (Karaağaç, 2013: 421).

Anamlı sözler sınıfına nesnelere, durumların, niteliklerin ve hareketlerin adlandırmaları girer. Bunların her biri tam anlamlıdır ve cümlede tek başına öge olarak görev üstlenebilir. Anamlı sözler sınıfında adlar, sıfatlar, zarflar, fiiller ve şartlı olarak sayı adları ile zamirler yer alır. Yardımcı sözlerde, anlamlı sözlerdeki gibi bir bağımsızlık yoktur. Yardımcı sözler veya bağlı biçim birimleri, sözün anlamının genişleyerek belirsizleşmesi, benzer bilgilerin ortak adı olması, genelleşip bulanıklaşması ve bu bulanık anlamın dil bilgilik anlamla birleşmesi sonucu ortaya çıkmışlardır (Karaağaç, 2013: 421).

ШІэныгъэлэжъым игугъу кьешІы бзэ лъэпсэ гущыІэхэм, синтаксис мэхьанэ купхэм е ащ игъэфедэн категориехэм. Бзэ пэпчъ е нахь тэрэзэу кьэпІон хьумэ бзэ гущыІэ пэпчъ зэрахьэрэ пшъэрыльым (шІэныгъэр) пкъыгъуацІэ, пльышъуацІэ, наречие е нэмыкІ бзэ гущыІэ хьушъуштмэ яшыкІэ-гъэпсыкІэхэр зэфэдэп [...] гущыІэ лъэпкъ пэпчъ язэхьокІын, бзэм зэрыщагъэфедэрэ шыкІэмкІэ ыкІи гущыІэхэм ямэхьанэкІэ чыпІэу гущыІэухыгъэм щаубытырэм кьыхэкІы. Бзэ лъэпсэ гущыІэхэр, гущыІэ мэхьанэм (гущыІалъэм) нахь синтаксис пшъэрыльэу зэрахьарэм укьыпкъырыкІын фаеу елбытэ.

Söz türleri, söz diziminin anlam öbekleri veya kullanım kategorileridir. Sözlerin kullanım kategorilerini, şüphesiz, işaret ettikleri anlamlar belirler. Her sözün veya daha doğrusu her bilginin ad, sıfat, zarf vb. olabilme durumu farklıdır [...] sözlerin tür değişimi, dil kullanımında ve sözlerin anlam alanlarında yatmaktadır. Söz türlerini sözlüklerde değil, söz dizimindeki kullanımlarında tanımlamak gerekmektedir (Karaağaç, 2013: 421- 422).

“[...] söz türlenmesi, söz diziminin ve dolayısıyla dil bilgisinin bir konusudur: *Ali, düşünerek doğruyu buldu.; doğru adam; Doğru konuştunuz.; Ali eve doğru gitti.*”

(Karaağaç, 2013: 422). “[...] гушыІэ лъэпкъ пэпчъ зэрызэхъокІырэр синтаксисым ыкІи грамматикэм ятемэу мэхъу” (Karaağaç, 2013: 422). А зы гушыІэм бзэ гушыІэ ыкІи пшъэрылъ зэфэшхьаф гушыІэхыгъэм ыкІоцІ щызэрихъан елъэкІы: Али, егупшысэзэ *зэфэныгъэр (тэрэзныгъэр)* ыгъотыгъ.; цІыф *тэрэз/заф; Тэрэзэу/Шъыпкъэу/зафэу* шьугушыІагъ.; Али *унэмкІэ кІуагъ.*” (Karaağaç, 2013: 422). Мы щысэхэм афэдэу нэмыкІ щысэ къэтхьымэ, “*Ali doğru eve gitti.*” Мы гушыІэхыгъэм гушыІэу “doğru”, “Али унэ *тэрэзым* кІуагъ.” е “Али *занкІэу* унэм кІуагъ.” зыфэпІоцтым фэдэу кыбгурыІон ылъэкІыщт.

Гунай Караагъач зэритхырэмкІэ гушыІэхэр бзэ лъапсэ гушыІэхэу зэхафы зыхъукІэ, сыдигъокІи мэхъанэр анахь шъхьаІэу альытэ ыкІи тыркубзэм исинтаксис, анахь мэхъанэшхо зиІэр бзэ лъапсэ гушыІэм иккыхэгъэщын/изэхэфын, гушыІэхэм ясинтаксис гъэпсыкІэрэ язэкІэлъыкІуакІэрэ ар къагъэшъыпкъэ. ГушыІэм пае, тыркубзэхэм пльышъуацІэхэмрэ наречиехэмрэ пкъыгъуацІэм зэрэтекІэрэ *кыххэгъэщыгъуай*. Мы кыныгъор кыхэщыным пае, Караагъач мыщ фэдэ щысэхэр къеты: “1. ad: *güzel çiçek*, 2. sıfat: *çiçek adam*, 3. zarf: *Her taraf çiçek oldu.*; 4. özel ad: *Çiçeği gördüm.*” (Karaağaç, 2013: 423). пкъыгъуацІ: (къыкІырэ шъыпкъэм тетэу, “дахэ къэгъагъ” (*къэгъэгъэ дах*), 2. пльышъуацІ: (къыкІырэ шъыпкъэм тетэу, “Къэгъэгъэ хульфыгъ” (*хульфыгъэ къэгъагъ*), 3. наречие: (къыкІырэ шъыпкъэм тетэу, “Істэури лъэныкъо къэгъагъ хуьгъэ” (*Лъэныкъо істэури къэгъэгъэу хуьгъэ.*); 4. цІэ унай: *Кэгъагъыр слэгъугъ*” (Karaağaç, 2013: 423). Нафэ зэрэхъурэмкІэ, гушыІэу “çiçek”-ыр (къэгъагъ) пкъыгъуацІа, пльышъуацІа, наречия е цІэ унаеу зэрэщытыр е зэрэщымытыр тыркубзэкІэ нафэп гушыІэр зыми емыхыгъэу. ГушыІэхыгъэм ыкІоцІ гушыІэхэм язэкІэлъыкІуакІэрэ а гушыІэм ипшъэрылърэ нафэ зышІырэр.

Нафэ кызыэрытфэхъугъэмкІэ, тыркубзэм дэлэжьэрэ шІэныгъэлэжьхэм шагъэзыерэп гушыІэм мэхъанэу иІэр, синтаксис пшъэрылъэу зэрихьэрэр. Мыщ дэжьым къэлогъэн фай, гушыІэр зыхиубытэрэ бзэ гушыІэр къэбгъэнэфэнкІэ зы екІолІакІэ ІубытыпІэ ошІкІэ зэримыкІурэр. Ащ пае, мэхъанэ закъом е пльышъо закъом урыгъозэныр тэрээп. ГушыІэхэр тэрээу

къэбгъэнэфэнхэм фэшI гушыIэм имэхъани, ипльышгъуи, гъэпсыкIэу иIэри, гушыIэухыгъэм чIыпIэу шиубытыри зэхэубытагъэу зэрищыкIагъэу къыдэплгъытныр шIокI имыIэу ищыкIэгъэ дэд.

ЫпшгъэкIэ къэтIуагъэхэм такъыпкъырыкIээ мыщ фэдэ зэфэхьыс тэшIы. ПчъэгъацIэр адыгабзэм бзэ лъэпсэ гушыIэхэм ахэтэу къаты, тыркубзэм бзэ лъэпсэ гушыIэ шгъафэу къыхагъэщырэп, пльышгъуацIэм щыщэу зэхафы. Зэдгъэпшэрэ бзитIуми пчъэгъацIэм пчъэгъэ мэхъанэр апкъырылъ.

1.3. ПчъэгъэцIэ купхэр (адыгабзэмрэ тыркубзэмрэ)

БзэшIэныгъэм пчъэгъацIэхэм мэхъанэу яIэмкIэ куп-купэу шагощы хабзэ. Мы пычыгъом тэри адыгабзэм ыкIи тыркубзэм пчъэгъацIэхэр гошыгъэ зэрэщыхъухэрэм тыщылгъыплъэшт. Научнэ литературэу тызэрыгъозагъэмэ гошыкIэу къатхэрэр къэттыщтых ыкIи тиIофшIэнкIэ дгъэфедэшт гошыкIэр къэдгъэнэфэшт.

Апэрэ научнэ грамматикэу Н.Ф. Яковлевымрэ Д.А. Iашгъхъемафэмрэ атхыгъэм мыщ фэдэ пчъэгъэцIэ купхэр къыщаты:

1. Къэзыпчъырэ (Asıl sayılar);
2. ГъэкIэкIын (Tekrar bildiren sayılar);
3. ЗэкIэлъыкIокIэ – (Sıra sayıları);
4. Гошын (Üleştirme sayıları);
5. Зэфзыхъысырэ (Topluluk sayıları);
6. Зэтеутын (Kesir sayıları) (Яковлев, Ашхамаф, 1941: 399-402).

Апэрэ грамматикэм къыкIэлъыкIуагъ Г.В. Роговэрэ З.И. КIэращымрэ атхыгъэ “Грамматика адыгейского языка” зыфиIорэр. А грамматикэм мыщ фэдэ пчъэгъэцIэ купхэр къыдэхъагъэх:

1. Къэзыпчъырэ (зы, тIу, щы.... пшIы...тIокIы...) – Asıl sayılar;

2. ГъэкIэкIын (зэ, тIо... пшIыкIутфэ... щэкIырэ) – Tekrar bildiren sayılar (defa, kere, kez);
3. Зэтеутын – (1/4 пIанэ, 1/100 шъанэ, 2/3 щэнитIу) – Kesir sayıları;
4. ЗэкIэлъыкIокIэ (апэрэ, ятIонэрэ, ятIокIэнэрэ...) – Sıra sayıları;
5. Гошын (зырыз, тIурытIу, тIокIитIу-тIокIитIу) – Üleştirme sayıları;
6. Фэдизыныгъэ (зэе-тIуае)– Yaklaşık sayılar;
7. Мыгъэнэфагъэ (заулэ) – Belirsiz sayılar (Рогава, Керашева, 1966: 77-82).

З.И. КIэрашым “Грамматический очерк адыгейского языка” зыфиIоу гушылалгъэм гуальхъэ фишIыгъэм пчъэгъацIэ купэу кыщитхэрэр ипчъагъэкIэ нахъыб. Ахэр мыхэр ары:

1. Къэзыпчъырэ пчъэгъацIэхэр (зы, тIу, щы...пшIы...тIокIы...) – Asıl sayılar;
2. ГъэкIэкIын пчъэгъацIэхэр (зэ, тIо...пшIыкIутфэ... щэкIырэ) – Tekrar bildiren sayılar (defa, kere, kez);
3. ЗэкIэлъыкIокIэ пчъэгъацIэхэр (апэрэ, ятIонэрэ, ятIокIэнэрэ...) – Sıra sayıları;
4. Гошын пчъэгъацIэхэр (зырыз, тIурытIу, тIокIитIу-тIокIитIу) – Üleştirme sayıları;
5. Фэдизыныгъэ пчъэгъацIэхэр (зыщы-зыплI, зытIу-зыщ, зыщыплI) – Yaklaşık sayılar;
6. Зэфэзыхъысырэ пчъэгъацIэхэр (титIо, тищэ, тфыри) – Topluluk sayıları;
7. Зэтеутын пчъэгъацIэхэр (1/4 пIанэ, 1/100 шъанэ, 2/3 щэнитIу) – Kesir sayıları;
8. Нумеративхэр (шъхъэ “baş”, цэ “diş” –натрыфышъхъ, натрыф шъхъитф, натрыф цитф, фыгуцэ заул) – Sınıflandırıcılar/sınıflandırıcı ölçü birimleri (Керашева, 1960: 1073-1076).

Адыгэ бзэшIэныгъэмкIэ бзэ гущыIэхэм якъэгъэнэфэнкIэ, ахэмэ гъэпсыкIэу яIэр къэгъэлъэгъонымкIэ егъэжъэпIэшIу хьугъэ М.А. Къумахэ итхылъэу “Морфология адыгских языков” зыфиIорэр. ШIэныгъэлэжъым пчъэгъацIэ купэу 5 къеты: къэзыпчъырэ, гъэкIэкIын, зэкIэлъыкIокIэ, гощын ыкIи зэтеутын пчъэгъацIэхэр (Кумахов, 1964: 214).

Шъаукъо Аскэр “Адыгабзэм иморфологии” зыфиIорэ IофшIагъэу ытхыгъэм мыщ фэдэ пчъэгъэцIэ купхэр къыщеты: къэзыпчъырэ, гъэкIэкIын, гощын, фэдизыныгъэ, зэтеутын ыкIи зэкIэлъыкIокIэ пчъэгъацIэхэр. Ахэр зэкIэмыкIи 6 мэхъу (Шъаукъо, 1983: 62).

Адыгабзэм ипчъэгъацIэ Р.Н. Долэм иIофшIагъэу “Имя числительное в адыгейском языке” зыфиIорэм игъэкIотыгъэу къыщитхыхагъ. ПчъэгъэцIэ купэу адыгабзэм къыхагъэщхэрэр, ахэмэ гъэпсыкIэу яIэр шIэныгъэлэжъым зэхифзэ мыщ фэдэ купхэр IофшIагъэм щыхегъэунэфыкIы:

1. Къэзыпчъырэ (зы, тIу, щы...пшIы...тIокIы...) – Asıl sayılar;
2. ГъэкIэкIын (зэ, тIо... пшIыкIутфэ...щэкIырэ) – Tekrarlama bildiren sayılar (defa, kere, kez);
3. Гощын (зырыз, тIурытIу, тIокIитIу-тIокIитIу) – Üleştirme sayıları;
4. ГъэкIэкIын-гощын пчъэгъацIэхэр (щэрыщэ, тфэрытфэ) – Tekrarlı- üleştirme sayıları;
5. Зэтеутын ($1/4$ пIанэ, $1/100$ шъанэ, $2/3$ щэнитIу) – Kesir sayıları;
6. ЗэкIэлъыкIокIэ (апэрэ, ятIонэрэ, ятIокIэнэрэ...) – Sıra sayıları ;
7. ГъэкIэкIын-зэкIэлъыкIокIэ шъуашэхэр – Tekrarlı- sıra sayıları;
8. ПчъэгъэцIэ купхэу фэдизыныгъэр ыкIи мыгъэнэфэгъэ пчъагъэр къэзгъэлъагъохэрэр – Yaklaşıklık ve Belirsizlik bildiren sayı grupları (Долева, 2005: 20-45).

Канадэм щыщ шIэныгъэлэжъэу Джон Коларуссо (John Colarusso) итхылъэу “A Grammar of the Kabardian Language” къэбэртэябзэм играмматикэ фэгъэхьыгъ. ШIэныгъэлэжъым пчъэгъацIэм иупчIэ зэхиф зэхьум купих зигугъу ышIырэр. Ахэр къэзыпчъыхэрэр/ asıl sayılar (cardinals), зэкIэлъыкIуакIэхэр/ sıra sayıları (ordinals), гъэкIэкIынхэр/ tekrar bildirenler

(multiplicatives), гоцынхэр/ *üleştirme* (distributives), зэтеутынхэр/ *kesirler* (fractions) ыкИ фэдиэныгъэхэр/ *tahmin ifade edenler* (estimates) (Colarusso, 1992: 159-163). Адыгабзэмрэ къэбэртэябзэмрэ а зы бзэ унагъом шыщэу, зы лъапсэ ягъу зэрэщытым фэшI, мы тхылъыри тилофшIэн щыдгъэфедагъ.

Нафэ кызыртыфэхъугъэмкIэ, адыгэ бзэшIэныгъэм дэлэжьэрэ шIэныгъэлэжьхэу зилофшIагъэ тырыгъозагъэхэм (Г.В. Рогавэ⁴, З.И. КIэращым⁵, М.А. Къумахэм⁶, А.А. Шъаукъом⁷, Р.Н. Долэм⁸, John Colarusso⁹) пчъэгъэцIэ купхэр кыщаты. Арэу щыт нахь мышIэми, шIэныгъэлэжьхэм пчъэгъэцIэ купэу къатхэрэр зэтефэхэрэп. Ащ пае, шIэныгъэлэжьхэм купэу къатыгъэхэр тилофшIэн кыщыттыгъэх ыкИ зыщызэтефэхэмрэ зыщызэтемыфэхэмрэ къэтэгъэлыагъо.

ЗыцIэ къетIогъэ шIэныгъэлэжьхэм мышц фэдэ пчъэгъэцIэ купхэр зэфэдэу кыыхагъэщы:

1. Къэзыпчъырэ – *Asıl sayılar*;
2. ГъэкIэкIын – *Tekrar bildiren sayılar*;
3. ЗэкIэлъыкIокIэ – *Sıra sayıları*;
4. Гоцын – *Üleştirme sayıları*;
5. Зэтеутын – *Kesir sayıları*.

Мы пчъэгъэцIэ купхэр зэкIэ шIэныгъэлэжьхэм къатырэп. Ащ пае, ахэр къэзтхэрэм ацIэ къетIо:

6. Фэдиэныгъэ – *Yaklaşık sayılar* (Г.В. Рогавэ, З.И. КIэращэ, А.А. Шъаукъо, Р.Н. Долэ);
7. Нумеративхэр – *Sınıflandırıcılar/sınıflandırıcı ölçü birimleri* (З. И. КIэращэ);
8. Зэфэзыхъысырэ – *Topluluk sayıları* (Яковлев, Iашъхъэмаф, З.И.КIэращэ);
9. Мыгъэнэфагъэ – *Belirsiz sayılar* (Г.В. Рогавэ, З.И. КIэращэ).

⁴ Г.В. Рогавэ, З.И. Керашева. *Грамматика адыгейского языка*. – Краснодар, 1966. – С. 77–81.

⁵ З.И. Керашева. Краткий грамматический очерк адыгейского языка // *Русско-адыгейский словарь*. – Москва, 1960. – С.1073-1076.

⁶ М.А. Кумахов. *Морфология адыгских языков*. – Нальчик, 1964. – С. 214.

⁷ А.А. Шъаукъо. *Адыгабзэм иморфологиэ*. – Мыекъуапэ, 1983. – Н. 62.

⁸ Р.Н. Долева. *Имя числительное в адыгейском языке*. – Майкоп, 2005. – С. 20-47

⁹ John Colarusso. *A Grammar of the Kabardian Language*. – Canada, 1992. – S.159–163.

Тыркубзэ шІэныгээр пштэмэ, шІэныгээлэжхэм ащыщэу Тахьсин БангуЮгьлу (Tahsin Banguoğlu)¹⁰, Мухьаррэм Эргин¹¹ (Muharrem Ergin), Х. Ибрахьим Дэльиджэ¹² (H. İbrahim Delice), Зэйнэп Коркмаз¹³ (Zeynep Korkmaz), Умай Чакыр¹⁴ (Umay Çakır) Тахьир Нэжъат Генджан¹⁵ (Tahir Nejat Gencan) мыш фэдэ пчъэгъэцІэ пльышъуацІэхэр кыыхагъэщы: asıl (къэзыпчырэ), sıra (зэкІэлыкІокІэ), üleştirme (гощын) [БангуЮгьлу “üleme” етхы], kesir (зэтеутын) [БангуЮгьлу “kesirli” етхы], ыкІи topluluk (зэфэзыхысырэ).

Мэхьмэт Хьенгирмэн¹⁶ (Mehmet Hengirmen) игупшысэкІэ пчъэгъацІэ пльышъуацІэхэр купиплІ зэрэхьурэр. Ахэр asıl sayı sıfatları (къэзыпчырэ), sıra sayı sıfatları (зэкІэлыкІокІэ), üleştirme sıfatları (гощын), kesir sayı sıfatları (зэтеутын).

Адыгабзэми тыркубзэми дэлэжьэрэ шІэныгээлэжхэм пчъэгъэцІэ купхэм якъхэгъэщынкІэ зыкІыныгъэ ахэлъэп. Арэу щыт нахь мышІэми, зэдгъэпшэрэ бзитІумэ зэтефэу мыш фэдэ пчъэгъэцІэ купхэр кыыхэщы: къэзыпчыхэрэр (asıl sayılar), зэкІэлыкІуакІэхэр (sıra sayıları), гощынхэр (üleştirmeler), зэтеутынхэр (kesirler) ыкІи зэфэзыхысырэ (topluluk). Шыпккъэ, адыгабзэм шІэныгээлэжхэм пчъэгъэцІэ купэу къатырэр 5-м щегъэжъагъэу 9-м нэсмэ, тыркубзэм 4-м щегъэжъагъэу 5-м нэс. Арышь, адрэ пчъэгъэцІэ купэу адыгабзэм кыыхагъэщхэрэм фэдэхэр тыркубзэм хэтльагъохэрэп.

Адыгабзэм ыкІи тыркубзэм пчъэгъэцІэ купэу кыыхагъэщхэрэм тарыгъозагъ ыкІи тэ тилофшІэн мыш фэдэ купхэр льапсэ фэхьугъэх: къэзыпчырэ, зэкІэлыкІокІэ, гощын, зэтеутын, гъэкІэкІын, гъэкІэкІын-гощын, фэдизыныгъэ-мыгъэнэфагъэ, зэфэзыхысырэ пчъэгъацІэхэр ыкІи багъэр, шапхэр, шыныр кызырыкІрэ гущыІэхэр.

¹⁰ Tahsin Banguoğlu. *Türkçe'nin Grameri*. – Ankara, 2015. S. 353-356.

¹¹ Muharrem Ergin. *Türk Dil Bilgisi*. –İstanbul, 2013. – S. 249-252.

¹² H. İbrahim Delice. *Sözcük Türleri*. – Sivas, 2012a. – S. 50.

¹³ Zeynep Korkmaz. *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. – Ankara, 2014. – S. 377-381.

¹⁴ Umay Çakır. *Üniversiteler için Dil ve Anlatım*. –Ankara, 2011. S. 137.

¹⁵ T. Nejat Gencan. *Dilbilgisi*. –İstanbul, 1975. – S. 163-167.

¹⁶ Mehmet Hengirmen. *Türkçe Dilbilgisi*. –Ankara, 2015. –S. 140-141.

ЯТІОНЭРЭ ШЪХЪЭР.
АДЫГАБЗЭМ ИПЧЪЭГЪАЦИ ЫКИ ИГУЩЫНЭГЪЭПСЫН
ТЫРКУБЗЭМ ЕГЪЭПШАГЪЭУ

2.1. Къэзыпчърэ пчъэгъацлэхэр, ахэр зэрзэхэтымклэ зэрэгощыгъэхэр

Пчъэгъацлэхэр адыгабзэм бзэ лъапсэ гущылэхэм ащыщых ыки ягъэпсыклэклэ купищ мэхьух: къызэрыкloxэр, зэхэлхэр ыки зэхэтхэр; “простые (непроизводные), сложные (производные), составные” (Шъаукъо, 1983: 61; Долева, 2005: 23).

Пчъэгъэцлэ къызэрыкloxэр (basit sayılar) зы гущылэ лъапсэ зилэхэр (tek sözcükten oluşan) ары: зы, тly, щы...пшы, тloкл, щэкI, шъэ, мин ыки миллион.

Пчъэгъэцлэ зэхэлхэр (birleşik sayılar) лъэпситly зэхэт пчъэгъацлэхэу “кly”–мрэ “и”–мрэ зэрапхызэ гъэпсыгъэ хьухэрэр ары: пшыкlyз(ы), пшыкlyтly, тloклитly, тloклищ(ы) ыки нэмыкIхэри.

Пчъэгъэцлэ зэхэтхэр (öbek sayılar – Н. К.) гущылитly е нахьыбэ зэгъусэ хьумэ ары ыки «рэ...рэ» зыфилорэ зэпх лъэпсахэкIэмклэ гъэпсыгъэ мэхьух: тloкlyрэ зырэ, щэкlyрэ щырэ, щээрэ тloклитlyрэ тфырэ ыки нэмыкIхэри.

Адыгабзэм ежь игущылэгъэпсын шыкIэхэмклэ пчъэгъацлэхэр гъэпсыгъэ мэхьух. Адыгабзэм игущылэгъэпсын шlэныгъэлэжьхэм зэхаф зыхьукIэ, зэрэхабзэу, еклoльэкIэ зэтефэхэри зэтемыфэхэри яlэн альэкIы. Гущылэм пае, М. Къумахэм мышц фэдэ гущылэ гъэпсыкIэхэр къыхегъэщы:

1. Гущылэ зэхэхьан (*пшыкlyузы*);
2. КъыкIэIотыжьын (*зырыз, пшыкlyытly- пшыкlyытly*);
3. ЛъэпсахэкIэ (*шьанэ, минрэ*);
4. Лъэпсахэ-лъэпсапэкIэ (*япlланэрэ*);
5. Морфолого-синтаксическэр (*тloчIрэ зырэ*);
6. Фонетическэр, нэмыкIэу къэплон хьумэ, лъапсэм хэт ы-р э-мклэ зэблэхьуныр (*зэ, зы; пшыкlyзэ, пшыкlyзы*);

7. Фонетикэ-морфологическэр, нэмыкІэу кьэпІон хьумэ, макъэзещэ зэблэхунымкІэ ыкІи лъэпсахэмкІэ (*плІэунай*).

ШҺэныгъэлэжьым пэшІорыгъэшъу зэритхырэмкІэ, цІэхэмрэ глаголымрэ ягъэпсыкІэ фэмыдэу, пчъэгъацІэхэм ягущыІэгъэпсын шъхьафэу куп-купэу зэхэфыгъэн фай. ШыкІэ зэфэдэхэр пчъэгъацІэ куп зэфэшъхьафхэм ягъэпсын пае агъэфедэшъу. Арышъ, гущыІэм пае, гъэкІэкІын ыкІи зэтеутын пчъэгъацІэхэр гъэпсыгъэным пае лъэпсахэр агъэфедэ. НэмыкІ лъэныкъомкІи, куп зэфэшъхьафхэм ащыщ пчъэгъацІэхэм ягъэпсын нэмыкІ гущыІэгъэпсын шыкІэхэр кызылъеубыты. ГущыІэм пае, гъэкІэкІын пчъэгъацІэр гъэпсыгъэным пае, лъэпсахэ, фонетикэ ыкІи фонетикэ-морфологическэ шыкІэхэр гъэфедагъэ мэхъу; къэзыпчъырэ пчъэгъацІэр гъэпсыгъэным пае лъэпсэ зэхэхьанымрэ морфолого-синтаксическэмрэ кызылъеубыты (Кумахов, 1964: 214-215).

А. Шъаукъом пчъэгъацІэ гущыІэгъэпсынымкІэ мыхэр кьеты:

1. ЛъэпсэзэхэхьанымкІэ: фэдизныгъэр къэгъэлъэгъогъэнымкІэ лъэпситІу зы ыкІи тІу зэхахьзэ (зытІу) ыкІи зым щегъэжъагъэу пшІым нэс лъэпситІум ыпэ зы–р дэуцозэ (зыщыплІы, зытфых); шъэ–рэ ныкъо–рэ зэхэлъэу гъэпсыгъэхэр.

2. КъыкІэІотыкІыжьымкІэ: мыгъэнэфагъэ пчъэгъацІэу зэе–тІуае ыкІи гошын пчъэгъацІэхэу 11-м щегъэжъагъэу 20-м нэс ыкІи пчъэгъацІэхэу 40, 50, 60, 80, 1000 (пшыкІуз–пшыкІуз, тІокІ–тІокІ) гъэпсыгъэ мэхъух.

3. ЛъэпсахэмкІэ:

а. Лъэпсахэу –рэ зы гущыІэ хьурэ гъэкІэкІын пчъэгъацІэхэмрэ (шъэрэ, минрэ) гъэкІэкІын пчъэгъацІэ зэхэлъэхэу 11-м щегъэжъагъэу 19-м нэс ыкІи 20, 30, 40, 50, 60, 80 зыфиІохэрэр гъэпсыгъэ мэхъух (тІокІрэ, шъэныкъорэ).

б. Лъэпсахэхэу –унай–рэ –гъогогъу–рэ гъэкІэкІын пчъэгъацІэхэр гъэпсыгъэшъушт (тфэунае, щэгъогогъу).

в. Лъэпсахэу –нэ зыфиІорэм зэтеутын пчъэгъацІэхэр егъэпсы (щанэ, плІанэ).

г. Лъэпсэпэ-лъэпсахэмкІэ: зэкІэлъыкІокІэ пчъэгъацІэхэм, 1–м нэмыкІэу, ыпэкІэ лъэпсапэу –я ыужкІэ лъэпсахэу –нэрэ кьапыхьазэ гъэпсыгъэ

мэхьу (яхэнэрэ, ябгьонэрэ).

гу. Лъэпсэ-лъэпсахэу –кІ тІокІы–мрэ щэкІы–мрэ егъэпсы.

4. Зещэ зэблэхьунымкІэ: гъэкІэкІын пчъэгъацІэхэр, пчъэгъацІэм ыужкІэ щыт зещэу ы–р э-мкІэ зэблэхьугъээзэ гъэпсыгъэ мэхьух (зы-зэ, пшы-пшІэ, пшыкІублы-пшыкІублэ, тІокІы-тІокІэ).

5. ИнтерфиксхэмкІэ: 1-м щегъэжьагъэу 10-м нэс интерфиксэу –ры–, 11-м щегъэжьагъэу 19-м нэс интерфиксэу –кІу– ыкІи 40, 60, 80, 200, 300...800, 900; 2000, 3000...9000, 10000 интерфиксэу –и– зэрэпых (тІокІитІу, шьитф, минитІу) (Шъаукъо, 2009: 397-400).

Тыркубзэр тштэмэ, пчъэгъацІэхэр мырзуштэу гъэпсыгъэх: Basit (къызэрыкІохэр, къэтемыкІыгъэхэр) е Türemiş (къатекІыгъэхэр). ЗэкІэлыкІокІэ (sıra sayıları), гошын (üleştirme sayıları) ыкІи зэфэзыхьысырэ (topluluk sayıları) пчъэгъацІэхэр тыркубзэм гушыІэ къатекІыгъэхэм ащыщых.

Тыркубзэм ипчъэгъацІэхэр бзэ лъапсэ гушыІэхэм нахьыбэу плышъуацІэм ехьыллагъэу агошых е гушыІээзэгъусым (sözcük öbeği) ехьыллагъэ плышъоцІэ гушыІээзэгъусым (sifat tamlaması) е пчъэгъэцІэ купым (sayı grubu) щыщэу къагъэлягъох (Ergin, 2013: 249-250, 380, 390-392; Balyemez, 2016: 93-97). Тыркубзэм ипчъэгъацІэхэр зэрзэхэтымкІэ е зы гушыІэ, е плышъоцІэ гушыІээзэгъусэ, е пчъэгъацІэ куп фэдэу агошых. Зы гушыІэ хьурэхэр “*bir, iki, üç, dört, beş, altı, yedi, sekiz, dokuz, on, yirmi, otuz, kırk, elli, altmış, yetmiş, seksen, doksan, yüz, bin [...] tümen* (on bin) ve batı dillerinden geçmiş olan *milyon, milyar*” (Ergin, 2013: 249-250). Зы–м щегъэжьагъэу пшы–м нэс ыкІи тІокІы, щэкІы, тІокІитІу, шъэныкъо, тІокІищ, тІокІищырэ пшырэ, тІокІиплІ, тІокІиплІырэ пшырэ, шъэ, мин, “tümen” (түмэн) –мэхьанэкІэ “on bin” (минипшІ)– ыкІи къохьэпІэ бзэхэм къахэкІыгъэу миллион, миллиард зы гушыІэкІэ гъэпсыгъэ мэхьух. ПлышъоцІэ гушыІээзэгъусэм щыщых: “*iki yüz, üç yüz, dört yüz, beş yüz, altı yüz, yedi yüz, sekiz yüz, dokuz yüz, iki bin, üç bin, dört bin..., bir milyon, iki milyon, üç milyon, dört milyon..., bir milyar, iki milyar, üç milyar, dört milyar... v. s. dir*” (Ergin, 2013: 391). ПлышъоцІэ гушыІээзэгъусым щыщ пчъэгъацІэхэр “шьитІу, шьищ, шьиплІ, шьитф, шьих, шьий, шьибгъу, минитІу, минищ, миниплІ..., зы миллион, миллионитІу, миллионищ, миллиониплІ..., зы

миллиард, миллиардитлу, миллиардиш, миллиардипл... ыкИи нэмыкИхэри.” ПчъэгъацIэ купым шыщхэр, пшIыхэм азыфагу (10..19, 20...29, 31...39,...91...99), шъэхэм азыфагу (101...109, 211...219 901...909, 991...999), минхэм азыфагу (1001-1009, 2001-2009 9001-9009) къэкIорэ пчъэгъацIэхэр ары. ШIэныгъэлэжьэу Эргин къетхы: “*on bir, yirmi iki, otuz dört, yetmiş beş, doksan dokuz, yüz on, yüz elli üç, üç yüz kırk, sekiz yüz altmış dokuz, bin beş yüz, bir milyon dört yüz bin altı yüz yirmi üç, üç milyar sekiz yüz milyon yedi yüz kırk bin iki yüz otuz üç gibi*” (Ergin, 2013: 391). ПшIыкIузы, тIокIырэ тIурэ, щэкIырэ пIырэ, тIокIищырэ пшIыкIутфырэ, тIокIипIырэ пшIыкIубгъурэ, шъэрэ пшIырэ, шъэрэ шъэныкIорэ щырэ, шъищырэ тIокIитIурэ, шъийрэ тIокIищырэ бгъурэ, минрэ шъитфырэ, зы миллионрэ мин шъипIырэ шъихырэ тIокIырэ щырэ, миллиардищырэ миллион шъийрэ мин шъиблырэ тIокIитIурэ шъитIурэ щэкIырэ щырэ фэдэхэр мы купым хахъэ. Тахьир Нэжьбат Генджан, пчъэгъацIэ купым “*öbikleşmiş, toplamlı sayılar*” (Gencan, 1975: 164); Тахьир Кахъраман “*toplamlı sayı öbeği*” (пчъэгъацIэ купкIэ) елытэ (Kahraman, 2004: 83). ПчъэгъацIэ купым хэт пчъэгъацIитIум азыфагу зэхэлъхъаныр /+ / (10+1= 11); пIышIоцIэ гушыIэзэгъусэм азыфагу штэныр епхыгъэу къаты (10x 1.000= 10.000) (Delice, 2012b: 29; Çakır, 2011: 167; Aktan, 2016: 54). Лэйла Карахъан “*ana sayılar*” пчъэгъэ шъхъаIэхэр пчъэгъацIэ гушыIэзэгъус, азыфагу ит пчъэгъацIэхэр пчъэгъэцIэ купэу елытэ (Karahana, 2011: 72).

Пчъагъэмрэ пкыгъомэ япчъагъэрэ къэзгъэлъэгъорэ гушыIэхэр къэзыпчъырэ пчъэгъацIэх. Адыгабзэмрэ тыркубзэмрэ япчъэгъацIэхэр пшIым нэс ягъэпсыкIэкIэ зэфэдэх нахь мышIэми, адыгабзэм 11–м щегъэжьагъэу 19–м нэс пшIымрэ къыкIэлъыкIорэ пчъэгъацIэмрэ азыфагу “**кIу**” дэуцо ыкИи тыркубзэкIэ “*arti*”, “*ve*” фэдэ мэхъанэ къеты. Тыркубзэм ипчъэгъацIэхэмэ мышц фэдэ нэшанэхэр къызэлъаубытырэп.¹⁷

Къэзыпчъырэ пчъэгъацIэхэр адыгабзэмрэ тыркубзэмрэ мырэуштгэу къэтыгъэх:

¹⁷ Тыркухэм блэкIыгъэ лъэхъаным пчъэгъацIэ системэ зэфэшъхъафхэр яIагъ. Амгъэфедэжьрэ тыркубзэм, БангуIогълу етхы, пшIыхэм ауж къыкIрэ пчъэгъэм азыфагу “*artuki*” дагъэуцоштыгъэ. ГушыIэм пае, *otuz artuki bir*= 31 *kırk artuki yeti*= 47.
Tahsin Banguoğlu. *Türkçe'nin Grameri*. – Ankara, 2015. -S. 354

Пхъанэу 2. Къэзыпчъырэ пчъэгъацIэхэр

Адыгабзэ	Тыркубзэ	Адыгабзэ	Тыркубзэ	
зы	bir	пшыкIуз(ы)	on (ve) bir	on bir
тIу	iki	пшыкIутIу	on (ve) iki	on iki
щы	üç	пшыкIуш(ы)	on (ve) üç	on üç
плIы	dört	пшыкIуплI(ы)	on (ve) dört	on dört
тфы	beş	пшыкIутф(ы)	on (ve) beş	on beş
хы	altı	пшыкIух	on (ve) altı	on altı
блы	yedi	пшыкIубл(ы)	on (ve) yedi	on yedi
и	sekiz	пшыкIуй	on (ve) sekiz	on sekiz
бгъу	dokuz	пшыкIубгъу	on (ve) dokuz	on dokuz
пшы	on			

“**кIу**”–м ехыллIагъэу шIэныгъэлэжъхэм терминэу, цIэу агъэфедэрэмкIэ еплъыкIэ зэфэшъхьафхэр яIэх. Тхыльэу “МОРФОЛОГИЯ АДЫГСКИХ ЯЗЫКОВ” зыфиIорэм М. Къумахэм “соединительный элемент” (зэзыпхырэ Iахь/ элемент/ bağlayıcı unsur) елътэ (Кумахов, 1964: 217). Грамматикэу Г.В. Рогавэрэ З.И. КIэращымрэ кыдагъэкIыгъэм “кIу”-р моуштэу кыыхагъэщы “соединительная частица” (зэзыпхырэ гушъIэгъус/ bağlama edatı/ bağlayıcı) (Рогавэ, Керашева, 1966: 78). “ГРАММАТИКА КАБАРДИНО-ЧЕРКЕССКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА” зыфиIоу илъэс зэфэшъхьафхэм кыыхаутыгъэхэм (1957: 78); (1970: 104) шIэныгъэлэжъхэм “кIу”-р “слог” (пычыгъо/ hece) къаты. Ауж кыдэкIыгъэу “КАБАРДИНО-ЧЕРКЕССКИЙ ЯЗЫК”–ым “кIу”–р “элемент” къодый (unsur) (Коков, 2006: 143). Шъаукъо Аскэр “Адыгабзэм иморфологии” мырэщтэу щетхы: “Къэзыпчъырэ пчъэгъацIэхэу *пшыкIузым* щегъэжъагъэу *пшыкIубгъум* нэс пчъэгъацIэ лъэпситIур пычыгъоу **кIу** зыфиIорэм зэрипхызэ гъэпсыгъэ мэхъух” (Шъаукъо, 1983: 63). Ау Шъаукъо Аскэр ыужыкIэ кыдигъэкIыгъэу “Джырэ адыгабзэ”–м нэмыкIэу щетхы: “Интерфиксэу –**кIу**–м 2-м щегъэжъагъэу 19-м нэс зэрэпхы...” (Шъаукъо, 2009: 399). Мы еплъыкIэм фэд Долэ Рузанэ итхыльэу “Имя числительное в адыгейском языке” кыщитырэр: “11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19 пчъэгъацIэхэр лъэпситIоу зэхэт: *пшы* ыкIи зы–м щегъэжъагъэу пшы–м нэс

пчъагъэр, ахэр интерфиксэу –**кIу**–м зэрехы: *пшIы-кIу-зы*” (Долева, 2005: 23). М. Къумахэм итхылъэу “КАБАРДИНО-ЧЕРКЕССКИЙ ЯЗЫК” зыфиорэм “кIу”-р “элемент”–эу (IэпыIэгъу Iахь; *yarıncı unsur*) къеты (Кумахов, 2013: 104). Нафэ къызэрэтфэхъугъэмкIэ “кIу” –м ехьылIэгъэ терминэу щыIэхэр зетекIых. Арэу щыт нахь мышIэми, зэкIэ шIэныгъэлэжъхэм зэфэдэу лъэпситIу зэрээгуахьэрэр цагъэзыерэп. ПчъэгъэцIэ лъэпситIур зэзыпхырэ IахьэкIэ, гушыIэгъусэкIэ, пычыгъокIэ, IэпыIэгъу IахькIэ е интерфикскIэ зэпхыгъэу аIо. Тэ тиIофшIэнкIэ “**кIу**”–р интерфиксэу щыдгъэфедэцт.

20-рэ 30-рэ тштэмэ, Шъаукъо Аскэр мырэуцтэу етхы: “Къэзыпчърэ пчъэгъацIэхэу *тIокIы*, *щэкIы* зыфиIохэрэм къарыкIрэр *тIоу пшIы*, *щэу пшIы*. ПчъэгъацIэхэу *тIокIы*, *щэкIы* зыфиIохэрэм ахэт **кI**–р ижърэ шъуашэу мы гушыIэхэм къахэнэжыгъэу щыт [...] **кI**–р **шI** щыхъугъ, гушыIэм пае, *пшIы* зыфиIорэр ижыкIэ *пкIы* ыIоу гъэпсыгъагъэ” (Шъаукъо, 1983: 63). Р. Долэм иеплъыкIэкIэ мы пчъэгъацIэхэм зы гушыIэм фэдэу, кI–ыр хэмыхъэу дгъэфедэным тесагъ. Ау “тIокIы” ыкIи “щэкIы” зы лъапсэмрэ зы лъэпсахэмрэкIэ гъэпсыгъэ мэхъух. ГъэкIэкIын пчъэгъацIэхэу “тIо”–мрэ “щэ”–мрэ ыкIи “пшIы–кI”–мрэ. ТIокIы < тIуэ–кIы (тIоу пшIы), щэкIы < щэ–кIы (щэу пшIы) (Долева, 2005: 23).

Пхъанэу 3. ПшIыхэр

Адыгабзэ	Тыркубзэ
тIокIы	yirmi
щэкIы	otuz

Тыркубзэм десятичнэ системэр (onluk taban/sistem) егъэфедэмэ, адыгабзэм десятичнэ системэмрэ двадцатиричнэмрэ (yirmilik taban/sistem) зедегъэфедэх. 40, 60 ыкIи 80 двадцатиричнэр.

Пхъанэу 4. “И”–м зэрипхырэ пчъэгъацIэхэр

Адыгабзэ		Тыркубзэ	
тIокIитIу	тIокIы+и+tIу	yirmi+kere+iki	kırk
шъэныкъо	шъэ+ныкъо	yüz + yarım	elli

Пхъанэу 4. (пыдзагъ) “И”-м зэрипхырэ пчъэгъацІэхэр

тІокІищ	тІокІы+и+щы	yirmi+kere+üç	altmış
тІокІиплІ	тІокІы+и+плІы	yirmi+kere+dört	seksen
шъитІу	шъэ+и+тІу	yüz+kere+iki	iki yüz
минитІу	мин+и+тІу	bin+kere+iki	iki bin
миллионитІу	миллион+и+тІу	milyon+kere+iki	iki milyon

ЫпшъэкІэ къэдгъэлъэгъогъэ таблицэм щыщ пчъэгъацІэхэр птхы зыхъукІэ гущыитІум азыфагу “и” дэуцо. Н. Ф. Яковлевымрэ Д.А. Іашъхъемафэмрэ “и”-р “соединительный гласный слог” (зэзыпхырэ зещэ, пычыгъо; bağlayıcı ünlü, hece) (Яковлев, Ашхамаф, 1941: 398), М. Къумахэм “соединительная частица” (зэзыпхырэ пычыгъу; bağlayıcı parça) (Кумахов, 1964: 224), А. Шъаукъомрэ (2009: 400), Р. Долэмрэ (2005: 24) мы зэзыпхырэ “и”-р “интерфикс”-эу (interfiks) альытэ. ЗэрэтлъэгъурэмкІэ, “и”-м зэпхыным нэмыкІэу штэным инэшанэ фэдэ пшъэрыль иІэу мэхъу. Таблицэм къыщыттыгъэ пчъагъэр зэкІэлъыкІуакІэу иІэм фэдэу тыркубзэкІэ тхыгъэ, тыркубзэкІэ зэратхыри къэттыгъ. 50–р лъэпситІу зэхэхъанымкІэ гъэпсыгъэ мэхъу: шъэ (yüz) ыкІи ныкъо (yapım).

70–рэ 90–рэ зыфиІорэ пчъэгъацІэхэм десятичнэ системэмрэ двадцатиричнэмрэ щызэдэгъэфедагъ.

Пхъанэу 5. “И”, “–рэ –рэ”-м зэрапхырэ пчъэгъацІэхэр

Адыгабзэ	Тыркубзэ	
тІокІищрэ пшырэ	yirmi kere üç ile on ile	yetmiş
тІокІиплІрэ пшырэ	yirmi kere dört ile on ile	doksan

Пшыхэм азыфагу къифэрэ пчъэгъацІэхэр “рэ...рэ” зыфиІорэ зэзыпхырэ лъэпсахэмкІэ гъэпсыгъэ мэхъух.

Пхъанэу 6. Пшыхэм зыфагу итэу “рэ....рэ” зэрипхырэр

Тлокырэ зырэ	yirmi ile bir ile	yirmi bir
Тлокырэ тIурэ	yirmi ile iki ile	yirmi iki
Тлокырэ щырэ	yirmi ile üç ile	yirmi üç
Тлокырэ пIырэ	yirmi ile dört ile	yirmi dört
Тлокырэ тфырэ	yirmi ile beş ile	yirmi beş
Тлокырэ хырэ	yirmi ile altı ile	yirmi altı
Тлокырэ бIырэ	yirmi ile yedi ile	yirmi yedi
Тлокырэ ирэ	yirmi ile sekiz ile	yirmi sekiz
Тлокырэ бгъурэ	yirmi ile dokuz ile	yirmi dokuz
щэкIырэ зырэ	otuz ile bir	otuz bir
ТлокIитIурэ зырэ	yirmi kere iki ile bir ile	kırk bir
шъэ+ныкъорэ зырэ	yüz + yarım ile bir ile	elli bir
ТлокIищ(ы)рэ зырэ	yirmi kere üç ile bir ile	altmış bir
ТлокIищрэ пшыкIузырэ	yirmi kere üç ile on ve bir ile	yetmiş bir
ТлокIиплI(ы)рэ зырэ	yirmi kere dört ile bir ile	seksen bir
ТлокIиплIрэ пшыкIузырэ	yirmi kere dört ile on ve bir ile	doksan bir
шъэрэ зырэ	yüz ile bir ile	yüz bir
минрэ зырэ	bin ile bir ile	bin bir

ПчъэгъацIэхэм ятхыкI

Адыгабзэм пчъэгъацIэу “зы”-р, тыркубзэм фэдэу, гущыIэм ыпэ къэкIо
ыкIи зэпытэу атхырэл.

ГущыIэм пае : зы унэ (bir ev)
 bir ev
 зы кIэлэегъадж (bir öğretmen)
 bir öğretmen
 зы джанэ (bir elbise/gömlek)
 bir elbise/gömlek

Ау зы пычыгъокІэ гъэпсыгъэ хьурэ пкъыгъомрэ зы-мрэ зэгъусэу птхын лъэкІышт. ГушыІэм пае, “**ЗытІ** фыжырэ **зытІ** шъхьапцІэрэ зэзау унэм итышт” (Есымыкьо Есхъот: 158). “**Зыш** къэсыубытышъ, ськъекІэси, **шыл** гъомылапхъэри дэсІыгъэу, шым сьтесэу ськъежъэжьи ськъэкІожьыгъ” (Чэчанэкъо Чэчан: 21). Зы+тІы “зытІ”, зы+шы “зыш” ыкІи шы+лы “шыл” фэдэу тэтхы ыкІи зэрэтлэгъурэмкІэ пкъыгъом имахъэзещэу –ы –р дэзы.

Адырэ лъэныкъомкІэ, 2-м щегъэжьагъэу 10-м нэс ыкІи 100-р ахэтэу мы пчъэгъацІэхэр гушыІэм пытхагъэу атхы.

ГушыІэм пае : унищ (üç ev)
 кІэлэегъаджитф (beş öğretmen)
 джэнишь (yüz elbise/gömlek)

1-м ыужкІэ къэкІорэ 2-р...10-р ыкІи 100-р гушыІэм пытхагъэ хъумэ, “**и**” дэуцо. Тыркубзэм пкъыгъуацІэр пчъэгъацІэм ыуж шыт зэпыт, ау адыгабзэм 2–м щегъэжьагъэу 10-м нэс, 100-р ахэтэу а гъэпсыкІэр яІэп.

унэ + и + щы > унищ
 кІэлэегъаджэ + и + тфы > кІэлэегъаджитф
 джанэ + и + шъэ > джэнишь

11-м щегъэжьагъэу пкъыгъуацІэр пчъэгъацІэм ыпэ къэкІоми шъхафэу птхын фай.

ГушыІэм пае: унэ пшІыкІуз
 ev on (ve) bir : on bir ev
 цІыф мин : bin insan
 insan bin
 чэты минищ : üç bin tavuk
 tavuk bin (kere) üç
 цІыф миллионишІ: on milyon insan
 insan milyon (kere) on

Адыгабзэми, тыркубзэми, зы-р хэмытэу адырэ пчъэгъацІэхэм бэ пчъагъэ мэхъанэр яІ. Ащ къыхэкІэу, пчъагъэхэм е пчъэгъэ мэхъанэ зиІэ

пльышгьуацIэхэм бэ пчъагъэ яIэп. Нафэу щыт, цIыфым е пкыгъо купым ыцIэ фэдэ хьумэ пчъэгъацIэр е пчъэгъацIэм епхыгъэ цIэр бэ пчъагъэ хьун елъэкIы. БангуIогълу *Kirkclar* (кыикIырэ шыпккъэм тетэу, “*TloklumIyxэр*” *Kirk Haramiler* (кыикIырэ шыпккъэм тетэу, tIокI тыгъуакIохэр “*ТыгъуакIо tIoklumIyxэр*”) *Dört Biiyüklер* (кыикIырэ шыпккъэм тетэу, плIы инихэр “*ИниплIыхэр*”), *Yedi Deliler* (кыикIырэ шыпккъэм тетэу, блы делэхэр “*ДелиблIыхэр*”, *Beşevler* (Анкара шыщ квартал, кыикIырэ шыпккъэм тетэу, “тфыунэхэр” зыфэпIощтым фэдэ шысэхэр къаты (Banguoğlu, 2015: 323). Тырку футболым ехьылагъэу “*Üç Biiyüklер*” (кыикIырэ шыпккъэм тетэу, *щы иныхэр*, tIомэ, мэхъанэу иIэмкIэ, Бешикташ, Галатасарай ыкIи Фэнэрбахъчэ футбол клубэу къыдгурыIо. Мыщ фэдэ гъэфедакIэр тыркубзэм имынэшэнэ шапхъэу мэхъу ыкIи адыгабзэм ащ фэдэ къэIуакIэ цагъэфедэрэп.

Пшысэхэм къахэфагъэ къэзыпчъырэ пчъэгъацIэхэр

“**Зы къамыщ** къэнагъэу къызыущыкIэ ‘Къэхъугъэр сыд?’ ыIони къыобэнышт.” (Акъбэчыр: 430)

“**ЗытI** фыжкырэ **зытI** шъхъапцIэрэ зэзаоу унэм итышт.” (Есымыкъо Есхъот: 158)

“Орырэ сэрырэ **зын** тыкыльфыгъ, **зы** быдзы тызэдешъуагъ, **зы** ти тыкыыхэкIыгъ, ...” (Ятэрэ ыпхъурэ: 465)

“Чылэгъунэм еблэгъагъэу **мэлэхъуитIу** аIукагъ.” (Акъбэчыр: 433)

“Сэ сшыпхъу ратынкIэ **мэфищ** сиI, ащ фэшIыкIэ оред къэсэIо.” (Акъбэчыр: 433)

“Ар чIаIулэнэу зэрэхъугъэр ары: унэу Акъбэчыр зэрыхъагъэр зиунагъэхэр **зэшибл** хъуцтыгъэх.” (Акъбэчыр: 427)

“Армэ, сикIал, кыуасIорэм къедэIу: укызыежъэ мафэм уянэ зыллагъэр **ильэсибл** хъугъагъэ, непэ уянэ зыллагъэр **ильэсий** хъугъэ.” (Ятэрэ ыпхъурэ: 470)

““Коц къабзэр дзыом иптэкъожыгъэу сыкызымыгъэкIожыкIэ **псибгъу** уиIэмэ хэсын’ кыриIуи ежъ ыпхъухэр зыдищэхуи нынэпIосыр джэгум кIуагъэ.” (Пшъэшъэ ибэр: 491)

“Пастэпсыр кэжьофэкIэ **иныжьишIыр** сыукIын, –ыIуагъ.”
(Лъэубэкъожь: 403)

“Садым зынэсым, сыхьатыр **пшыкIутIум** Iутыр IукIыгъ, адрэ дээр кээсынкIэ сыхьатныкьо иIэти, ащ зытригъафи садым дахьи мыIэрысэр кыдихыгъ.” (Лъэубэкъожь: 401)

“Ащ тетызэ кIалэм илэс **пшыкIуц** ыныбжьэу хъугъэ.” (Чэчанэкъо Чэчан: 12)

“КIалэмэ илэс **пшыкIуй** аныбжьы хъуи, анахьыжьи кээшэси кэежъагъ.” (Лъэубэкъожь: 402)

“Тянэрэ сшыпхъурэ кьальфыгъэу иныжъ **тIокIырэ тфырэ** щыI, мы кьуаджэм цIыф кыданагъэп.” (Лъэубэкъожь: 403)

“Тъогоу узыхьащтыр зэрэгъогу щтагъор сэ сэшIэ, ау фэсшIэн слээкIыщтыр –пелыуан шыу **щэкI** гъусэ кыпфэсшIыщт.” (ЗэшитIу: 451)

“Пщымрэ гуашэмрэ ыукIи, яти Iадэм кыдихыжьи: ышъхьи ыжакIи фиупси, ащи илэс **щэкIырэ тфырэ** ыныбжьэу кышIи чылэм пщы ямыIэжьэу псэухэу, чылэм ежьири дэсэу кээнэжьи.” (Есымыкьо Есхъот: 162)

“Илэс **тIокIрэ тфырэм** щегъэжъагъэу илэс **тIокIищрэ ирэм** нэсыфэкIэ изакъоу зекIоу хэтыгъ.” (Хьаткьокъошхомрэ Болэтыкьо Джанкьылыщрэ: 60)

“КIыпэхъаным ыпашъхъэ **кьамыщишъэ** пылгъагъ.” (Акъбэчыр: 430)

“АкIуачIэ рахьылIи, зэтесэу **тIокIищ**, зэтемысэу **тIокIищ** – **шъэрэ тIокIрэ** кьафи кээкIожьи.” (Хьаткьокъошхомрэ Болэтыкьо Джанкьылыщрэ: 68)

“...Ащ кыщцадиубли, кIалэр ашIокIалэу ышIэнкIэрэ рамыпэсэу, а чыпIалэм кьашыхьышъ, шыу **тIокIитIур** щуукIыгъ.” (Чэчанэкъо Чэчан: 17)

“УпсэкIэу, фиупсын ымыдэзэ, илэс **шъитIу** зыныбжьым фэдэу хъугъэ.” (Есымыкьо Есхъот: 162)

“Сомэ **шъищкIэ гущыищ** кэсщэфынэу ащ фэдиз кIуачIэ тыдэ кьисхын сэ,– ыIуи заригъэумысыгъэп.” (Гущыищ: 115)

“ ‘...Уятэ дэжъ кызэрэбгъэзэжьи гэмкIэ **мин** бэрчэт босын, тэрэзэу пшIагъэ’ аIуагъ.” (Ятэрэ ыпхъурэ: 473)

2.1.1. ПчъэгъацІэу зы–м (BİR) тыркубзэм пшъэрылъэу щигъэцакІэрэр

Тыркубзэм пчъэгъацІэу зы–м мэхъанэ зэфэшъхьафхэр иІэу щагъэфедэ. Зы–р пчъэгъэцІэ пльышъуацІэу нэшэнэ пльышъуацІэхэм апэ къэкІо нахь мышІэми, мыгъэнэфэгъэ пльышъоцІэ пшъэрылъ иІэ зыхъукІэ, нэшэнэ пльышъуацІэхэм аужкІэ къэкІо (Korkmaz, 2014: 336). З. Коркмаз иепльыкІэкІэ зы–р пчъэгъэцІэ пльышъуацІэу бгъэфедэмэ, ударение иІэ мэхъу, ау мыгъэнэфагъэ пльышъуацІэу бгъэфедэмэ ударение иІэп (Korkmaz, 2014: 383) ыкІи мэхъанэу иІэмкІэ мыгъэнэфэгъэу “горэ” мэхъу (Korkmaz, 2014: 383; Gencan, 1975: 167).

Зы–р къыкІэІотыкІыжыгъэу бгъэфедэмэ, “боу, бэ дэдэу” зыфэпІошт мэхъанэ иІэу мыгъэнэфагъэ пльышъуацІэ мэхъу. ГущыІэм пае, “*Bir gök gürültüsü bir gök gürültüsü, derken bir yağmur, bir yağmur caddeleri sel bastı.*” (Korkmaz, 2014: 384). КъыкІырэ шъыпкъэм тетэу: *зы* шыблэ гъогъо макъэ *зы* шыблэ гъогъо макъэ, [...] *зы* ошхы, *зы* ошхы, [...]. Зы–р пльышъуацІэм, пкъыгъуацІэм ыкІи нэмыкІхэм агуахъэзэ мыгъэнэфагъэ пльышъуацІэ фэдэу мэхъу. ГущыІэм пае “birçok” (бэ), “birkaç” (заулэ), “bir sürü” (зы куп), “birtakım” (къаум), “bir yığın” (бэ)” (Korkmaz, 2014: 384-385).

Т. Генджан игупшысэкІэ, зы–м ыужыпкъэ къэкІорэ гущыІэр бэ пчъагъэ хъумэ, мэхъанэр егъэлыягъэу къекІы. ГущыІэм пае: “Ben onu *bir yerlere* içgüveyisi veremem” (Gencan, 1975: 164). КъыкІырэ шъыпкъэм тетэу: “Сэ ащ *зы чІыпІэхэм* мэхъульэнэгъу къестышъуэцтэп.”¹⁸ ПкъыгъоцІэ къызэрыкІохэм зы–р къэзгъэнафэу ыпэ къызымыкІокІэ, мэхъанэ мыгъэнэфагъэ иІэ мэхъу. ГущыІэм пае: “Gömlük aldım” (джанэ къэсщэфыгъ), [...] “Çocuk koşuyor” (кІалэ мачъэ) (Gencan, 1975: 167). ЫпшъэкІэ къэтІогъэ гупшысэхэм къаушыхъаты зы–р ыкІи нэшэнэ пльышъуацІэу, ыкІи ехьылІэгъэ пльышъуацІэу огъэфедэшъу. Ау зы–р ехьылІэгъэ пльышъуацІэу бгъэфедэмэ пльышъуацІэхэм ячІыпІэхэр зэхъокІы. Мыр хегъэунэфыкІы Т. Генджан. ГущыІэм пае: “*Bir güzel çiçek.*” КъыкІырэ шъыпкъэм тетэу: “зы дахэ къэгъагъ.” “*Güzel bir çiçek.*” КъыкІырэ шъыпкъэм тетэу: “Дахэ зы къэгъагъ.”

¹⁸ Ацумыжъ Хьилми “İçgüveyi”, “İçgüveyisi”, “içgüveysi” ыІорэр шъаонэгъу, мэхъульэнэгъу (ишъуз янэ-ятэхэм ахэс махъулэр) ары. *Тыркубзэ-адыгабзэ зэхэф гущыІалъ*. – Мыекъуапэ, 2014. –Н. 444.

Мы щысэу кьэтхыгыгэхэм афэдэхэр адыгабзэм шагьэфедэрэп, зэбдзэкIми мэхьанэ гьэнэфагьэ (щыситIури “зы кьэгьагь дах” фэдэу зэдзэкIыгьэ) кьатрэп.

Зы-м нэмыкI пшьэрыльгьэу иIэр гушыIэгьусэу “кьодый” ары. ГушыIэм пае: “**Bir** sana güvenebilirim.” КьыкIырэ шьыпкьэм тетэу: “Зы о сыкьыпшэгугьушгьу.” НэмыкIэу кьэпIон хьумэ, “Ощ нэмыкI сыщыгугьушгьунэп. /Сэ о сыкьыпшэгугьушгьу кьодый.” Мыщ фэдэ пшьэрыль зиIэ зы-р Билгин “sınırlama belirteci” (шэпхэ наречиекIэ) елытэ. Мыщ фэдэ наречиехэр Билгин нэшэнэ пшьэрыль зыгьэцакIэрэ купым хэтэу зехефы. Мыхэм глаголыр уахьтэмкIэ е пчьагьэ (nicelik) лэныкьокIэ кьегьэгьунэ. Шэпхэ наречиехэр щысэ кьехьы, artik (джырэкIэ), yalnız/ yalnızca, sade/sadece, ancak (кьодый/ ныIэп) (Bilgin, 2002: 277).

НэмыкI мэхьанэу зы-м иIэр “зэфэдэ”-р ары. Щысэ кьэтхьын, “Elbiselerimiz **bir örnek**.” КьыкIырэ шьыпкьэм тетэу: “Тиджанэхэр зы шыкI” (Тиджанэхэр зэфэдэкьабзэх). Зы-р “закьо” фэдэу бгьэфедэн плъэкIышт. ГушыIэм пае: “**Bir başıma** yaşıyorum”-рэ “**Tek başıma** yaşıyorum”-рэ мэхьанэкIэ зэфэдэкьабзэх ыкIи адыгабзэм “Сизакьоу сыщэпсэу.” Мыщ кьыхэбгьахьомэ, “**Bir çocuğa** sahibim”-рэ “**Tek çocuğa** sahibim”-рэ зэфэдэкьабзэх. Сыда пIомэ гушыIитIури мэхьанэкIэ “кIэлэ закьо сиI” мэхьу.

Адыгабзэмрэ тыркубзэмрэ зэбгьапшэмэ, тыркубзэм зы-м мэхьанэу иIэм фэдэхэр адыгабзэм щыриIэп. Арэу щыт нахь мышIэми, тыркубзэкIэ “bir, tek” зыфиIорэм фэдэу шагьэфедэрэр адыгабзэм “зы, закьо” фэдэу шагьэфедэ. Арышь, тыркубзэкIэ “bir, tek”, адыгабзэм “зы, закьо” бгьэфедэ зыхьукIэ зэфэдэкьабзэх. Р. Шьхьэлахьом зэритхырэмкIэ, льяпсэхэм плышыгьуацIэр ыгьэпсэнным пае льяпсэхэу –акьуэ тэгьэфедэ (Шхалахова, 2005: 48). Зы-мрэ –акьуэ-мрэ закьо мэхьу ыкIи мэхьанэкIэ кьэзыпчьырэ пчьэгьацIэу плытэн лъэкIышт. Ау Р. Долэм закьо-р пчьэгьацIэ мэхьанэ зиIэ пкьыгьуацIэу елытэ. Сыда пIомэ пчьэгьацIэм ехьыллагьэ мэхьанэр джырэкIэ хэпшыкIырэп (Долева, 2005: 46).

Тэ тызэрегупшысэрэмкIэ, закьо-мрэ зы-мрэ зэгьусэу зэдэбгьэфедэмэ е цIэм игьусэу бгьэфедэмэ ударение нахь зытефэу кьаIо хабзэр закьо-р ары.

ГушыIэм пае, “Зы кIалэ сиI.” (Bir çocuğum var.); “КIэлэ закьо сиI.” (Tek çocuğum var.) Тыркубзэм, “закьо”–р “зы”–м ыпэкIэ кьэкIошъушт ударение кьытыным пае, ау адыгабзэм “зы”–м ыужкIэ кьэкIо ыкIи ыужкIэ пкьыгьуацIэ кьыкIэлъыкIо хабзеп: адыг. “Зы закьуйи кьэкIуагьэп.”; тыр. “Tek bir kişi gelmedi.” (Цыф закьуйи кьэкIуагьэп).

ЫпшъэкIэ кьэтIуагьэхэм такьыпкьырыкIээ мыщ фэдэ зэфэхьыс тэшIы. Тыркубзэм зы–р пчъэгьэцIэ пльышъуацIэу ыкIи мыгьэнэфагьэ пльышъуацIэу шагьэфедэ. Ударение иIэ хьумэ пчъэгьэцIэ пльышъуацI, ударение имыIэмэ мыгьэнэфэгьэ пльышъуацI. Зы–р ыкIи нэшэнэ пльышъуацIэу, ыкIи ехьылIэгьэ пльышъуацIэу огьэфедэшъу. Ау зы–р ехьылIэгьэ пльышъуацIэу бгьэфедэ хьумэ зыдэщыт чIыпIэхэр зэхьокIы.

Зыр кьыкIэIотыкIыжыгьэу бгьэфедэмэ, “боу, бэ дэдэу” зыфэпIошт мэхьанэр кьеты, гушыIэгьусэу “кьодый” зыфэпIошт пшъэрылър зэрехэ, “зэфэдэ” мэхьанэр кьегьэлъэгьошъу.

Адыгабзэм зы–р кьэзыпчърэ пчъэгьацI. ТыркубзэкIэ “bir, tek” зыфилорэм фэдэу шагьэфедэрэр адыгабзэм “зы, закьо” фэдэу шагьэфедэ.

2.2. ЗэкIэлъыкIокIэ пчъэгьацIэхэр

ЗэкIэлъыкIокIэ пчъэгьацIэмэ пкьыгьомэ язэкIэлъыкIуакIэ кьагьэлъагьо. Адыгабзэм зэкIэлъыкIокIэ пчъэгьацIэхэр лъэпсапэу “я” ыкIи лъэпсахэу “нэрэ”–кIэ кьэзыпчърэ пчъэгьацIэхэмкIэ гьэпсыгьэ мэхъух. Ау “зы”–р зэкIэлъыкIокIэ пчъэгьацIэ зэрэхьурэр адрэхэм афэдэп “апэ” зыфилорэмкIэ мэхъу. А. Шъаукьом етхы: “Зы зыфилорэ кьэзыпчърэ пчъэгьацIэм зэкIэлъыкIокIэ пчъэгьацIэ кьытекIрэп. Ащ ычIыпIэкIэ *анэрэ* зыфилорэр агьэфедэ (*нэ*–р пкьыгьуацI)” (Шъаукьо, 1983: 66).

Г.В. Рогавэмрэ З.И. КIэрэщымрэ зэратхырэмкIэ чIыпIэ кьэзгьэлъэгьорэ наречиеу *анэ*–мрэ лъэпсахэу *–рэ*–мкIэ гьэпсыгьэ мэхъу (Рогавэ, Керашева, 1966: 81).

ШIэныгьэлэжъхэм зэралорэмкIэ, зэкIэлъыкIокIэ пчъэгьацIэхэр зэтеутын пчъэгьацIэхэм альапсэхэм зие лъэпсапэу –я ыкIи лъэпсахэу –рэ кьапыхьэзэ гьэпсыгьэ мэхъух.

ГушыІэм пае:

<i>Зетеутын</i>	<i>ЗэІэлъыкІокІэ</i>
щанэ 1/3	я-щэнэ-рэ-(р) “üçüncü(sü)”
плІанэ 1/4	я-плІэнэ-рэ-(р) “dördüncü(sü)” ыкІи нэмыкІ.
пшыкІутІуанэ 1/12	я-пшыкІутІонэ-рэ-(р) “on ikinci(si)”
тІокІанэ 1/20	я-тІокІэнэ-рэ-(р) “yirminci(si)”
щэкІанэ 1/30	я-щэкІэнэ-рэ-р “otuzuncu(su)”
шъанэ 1/100	я-шъэнэ-рэ-(р) “yüzüncü(sü)” (1966: 80-81)

ЗэкІэлъыкІокІэ пчыэгъацІэхэр адыгабзэмрэ тыркубзэмрэ мырэуштгэу къэтыгъэх:

Пхъанэу 7. ЗэкІэлъыкІокІэ пчыэгъацІэхэр

Адыгабзэ		Тыркубзэ	
зы	апэрэ	bir	bir+(i)nci
тІу	я+тІо+нэрэ	iki	iki+nci
щы	я+щэ+нэрэ	üç	üç+(ü)ncü
плІы	я+плІэ+нэрэ	dört	dörd+(ü)ncü
тфы	я+тфэ+нэрэ	beş	beş+(i)nci
хы	я+хэ+нэрэ	altı	altı+nci
блы	я+блэ+нэрэ	yedi	yedi+nci
и	я+е+нэрэ	sekiz	sekiz+(i)nci
бгъу	я+бгъо+нэрэ	dokuz	dokuz+(u)ncu
пшы	я+пшІэ+нэрэ	on	on+(u)ncu
пшыкІузы	я+пшыкІузэ+нэрэ	on bir	on bir+ (i)nci
тІокІы	я+тІокІэ+нэрэ	yirmi	yirmi+nci

ЗэрэтлэгъурэмкІэ, адыгабзэм итхэнхабзэ тетгэу къэзыпчырэ пчыэгъацІэм макъэу [ы]–р [э]–мкІэ, [уэ]–р [о]–мкІэ зэблэхъугъэ мэхъу.

Тыркубзэм изэкІэлъыкІокІэ пчыэгъацІэхэр къэзыпчырэ пчыэгъацІэхэм аужкІэ гушыІэгъэпс лъэпсахэу (I)NCI, (–nci, ncu, ncü) къапыхъээ гъэпсыгъэ мэхъух. Мыщ фэдэ пчыэгъацІэхэр игъэпсыкІэкІэ атекІых. ГушыІэхэр мэкъээрэщэкІэ ухыгъэ хъумэ лъапсэмрэ лъэпсахэмрэ азыфагу ІэпыІэгъу

макьээзещэхэу (i, i, u, ü) дэуцо. Сыда пIомэ тыркубзэм играмматикэ нэшанэклэ “гушыIэ льэпсэхэр, льэпсахэхэр е гушыIитIу сыдигьокIи зэрэщытхэу зэготэу шыIэшьющтхэл. Ащ пае, загьорэ мыхэм азыфагу мэхьанэ зэмыхьокI Iахьэхэр дэуцо ыкIи зэрапхы. IэпыIэгьу макьэхэм гушыIэр пычыгьо-пычыгьоу гошыгьэныр ыкIи а макьэм мэхьанэ кьодый япшгьэрылгыр” (Karaağaç, 2013: 146). ЫчIэгьрэ таблицэм пчъэгьацIэ льэпсахэмэ ахэт аужрэ макьээзещэхэм ящыкIэгьэ IэпыIэгьу мэкьээзещэхэр тыркубзэм кьызэрэщытыгьэм тетэу кьэттыгь:

Пхьанэу 8. Тыркубзэм изещэ зэгьэжIун

Льэпсэм хэт аужрэ макьээзещэр	IэпыIэгьу макьээзещэр	Щысэхэр
i	i	bir-i-nci; sekiz-i-nci; yetmiş-i-nci
ü	ü	üç-ü-ncü; yüz-ü-ncü
ö	ü	dört-ü-ncü
e	i	beş-i-nci; seksen-i-nci
u	u	dokuz-u-ncü; otuz-u-ncü
o	u	on-u-ncü
ı	ı	kırk-ı-ncı; altmış-ı-ncı
a	ı	doksan-ı-ncı

Тыркубзэм гушыIэхэу “ö”-р ыкIи “o”-р зыхэтхэр сыдигьокIи льэпсэм хэтэу мэхьух, льэпсахэм ыужкIэ щытэу агьэфедэрэл. ГушыIэхэу макьээзещэу “ö”-р ыкIи “o”-р зэлухыгьэ-IупшIэ макьэр алэрэ пычыгьо кьодыем шыIэ зэпытыщт (Bilgin, 2002: 81), “ö” ыкIи “o” макьээзещэхэр льэпсахэм шыIэ хьущтэл. Ары пакIопышгь, мыхэр IэпыIэгьу макьээзещэуи хьун ылгьэжIыщтэл.

Адыгабзэм ипчъэгьэцIэ зэхэтхэр, ыужкIэ щыт пчъэгьацIэм “я” ыкIи “нэрэ” кьыпыхьазэ гьэпсыгьэ мэхьу (Шьяукьо, 1983: 68).

ГушыIэм пае: я+тфэ+нэрэ кьат (ау) тIокIрэ я+тфэ+нэрэ кьат

Тыркубзэми гушыгъэпс лъэпсахэ (I)NCI, (-nci, ncu, ncü) ыужырэ ит пчъэгъацIэм кыпэхъэ.

ГушыгIэм пае: “Beş +(i)nci kat,” ау “yirmi beş + (i)nci kat.”

Пхъанэу 9. Пшыхэм къатекIырэ зэкIэлъыкIокIэ пчъэгъацIэхэр

Адыгабзэ		Тыркубзэ
тIокIырэ зырэ	тIокIрэ я+зэ+нэрэ	yirmi birinci
щэкIы	я+щэкIэ+нэрэ	otuzuncu
щэкIырэ тIурэ	щэкIрэ я+тIо+нэрэ	otuz ikinci
тIокIитIу	я+тIокIитIо+нэрэ	kırkinci
шъэныкъо	я+шъэныкъо+нэрэ	ellinci
шъэныкъорэ щырэ	шъэныкъорэ я+щэ+нэрэ	elli üçüncü
тIокIищ	я+тIокIищэ+нэрэ	altmışıncı
тIокIищрэ пшырэ	тIокIищрэ я+пшIэ+нэрэ	yetmişinci
тIокIиплI	я+тIокIиплIэ+нэрэ	sekseninci
тIокIиплIырэ блырэ	тIокIиплIрэ я+блэ+нэрэ	seksen yedinci
тIокIиплIырэ пшырэ	тIокIиплIрэ я+пшIэ+нэрэ	doksanıncı
шъэ	я+шъэ+нэрэ	yüzüncü
шъэрэ ирэ	шъэрэ я+е+нэрэ	yüz sekizinci

Нафэу зэрэтлэгъурэмкIэ, зы гушыгIэ гъэпсыкIэ зиIэ пчъэгъацIэхэм лъэпсапэу –я ыкIи лъэпсахэу –нэрэ аштэх, ау зы гушыгIэм нахыбэу пчъэгъацIэр зэхэт хъумэ, мы нэшанэр зиер аужыпкьэрэ пчъэгъацIэр ары.

Тырку шIэныгъэлэжэу Зэйнэп Коркмаз “ilk”-рэ (апэрэ) ыкIи “son”-рэ (ыужырэ) къэзыпчырэ пчъэгъацIэу елытэ. Ау щысэу ащ кытырэр имэхъанэкIэ зэкIэлъыкIокIэ пчъэгъацIэ мэхъу: “Taburların *ilk sıralarında* idiler (H. E. Adıvar, AG, 112). Gazeteler *ilk gün* bazı yüksek insanlık ve ahlak kaygılarıyla onların adlarını yazmamış. (R. N. Güntekin, EH, 8)” (Korkmaz, 2014: 379). Апэрэ щысэр зэбдзэкIымэ “апэрэ сатырхэр/чэзыухэр” ятIонэрэ щысэри “апэрэ мафэ” фэдэу мэхъу. “Зы”-р “ilk”-ым ичIыпIэ птхымэ мэхъана нэмыкI иIэу мэхъу ыкIи гушыгIэухыгъэм игъэпсыкIэ укьуагъэ мэхъу. Билгин “ilk

(апэ/апэрэ), son (ыужрэ/ аужыпкээрэ), sonuncu (ыужрэ), ortanca (гурыт)” фэдэ гушылэхэри кээзыпчырэ пчъэгъацлэхэм ащыщэу кьеггъэлабгъо. Сыда пломэ ахэми кээзыпчырэ пчъэгъацлэхэм япшгъэрылтхэр яI (Bilgin, 2002: 230). Бангулогълу етхы: “Плышгъуацлэу ‘ilk’ (апэ/апэрэ) имэхъанэкIэ ‘birinci’ (апэрэ) фэдэу тэггъэфедэ” (Banguoğlu, 2015: 354). Эргин “sonuncu”–рэ (ыужрэ) “ortanci”–рэ (гурыт) мы купым кыщеты (Ergin, 2013: 251). Балемэз гушылэхэу “sonuncu (ыужрэ), ortanca (гурыт), ilk (апэ/апэрэ)” мэхъанэкIэ ‘birinci’ фэдэу бггъэфедэмэ, зэкIэлъыкIокIэ пчъэгъацлэ мэхъанэ илэу етхы (Balyemez, 2016: 99).

Тыркубзэм зэкIэлъыкIокIэ пчъэгъацлэхэр пкыггъуацлэм ыпэкIэ щыIэ зэпытыщт, ау адыгабзэм пкыггъуацлэмэ е апэкIэ итхэу, е аужкIэ щытхэу кьэпIон олгъэкIы. Гушылэм пае, “Ятфэнэрэ классым сыщеджэ” ыкIи “Классэу ятфэнэрэм сыщеджэ” (Даур ыкIи нэмыкIхэри, 2011: 128).

ЯплIэнэрэ унэр кьаггъэлагъ. Dördüncü evi boyattılar.

Dördüncü evi boyattılar.

Унэу яплIэнэрэр кьаггъэлагъ. Dördüncü olan evi boyattılar.

Olan evi dördüncü boyattılar.

Пшысэхэм кьахэфэггъэ зэкIэлъыкIокIэ пчъэгъацлэхэр

ЗэкIэлъыкIокIэ пчъэгъацлэхэр бэрэ тапэ кьифэрэп, ау мы купым анахыбэу ахэт пчъэгъацлэхэр апэрэ, ятIонэрэ, ящэнэрэ ыкIи макIэу яплIэнэрэ, яхэнэрэ ыкIи яблэнэрэр ары.

“**Апэрэ** оггум иашгъо зэпиупкIыгъ, ылыкIэ зи ришлаггъэп.” (ЧырэкIо шгъузым ыкьу: 381)

“**ЯтIонэрэ** пчэдыжымы джащ фэдэу адежыагъ.” (ЧырэкIо шгъузым ыкьу: 373)

“**Ящэнэрэ** чылым нэсыггъэх.” (ЧырэкIо шгъузым ыкьу: 379)

“**ЯплIэнэрэ** илгъэсым пщым ягуащэ ггъумы хгъуггъэ.” (ЧырэкIо шгъузым ыкьу: 372)

“ ‘...Апэрэ мэзищыр мээу пкIушт, кыкIэлъыкIорэ мэзитIур чIы чIэгъыкIэ пкIушт, **яхэнэрэ** мазэм пшахьорэ мыжьорэ фэшъхьаф хэмылъэу укIошт, **яблэнэрэ** мазэм къаз кIэнкIэ закIэу зэхэлъэу, къаз кIэнкIэ фэшъхьаф зэрымылъэгьорэ губгьор зэпыпчышт, етIанэ блэр ащ ппшъэ щыдэкIыжыщт’ аIуи.” (Къурджымыкъо Лаурсэн: 404)

2.3. Гоцын пчъэгъацIэхэр

Гоцын пчъэгъацIэхэм гоцыгъэ мэхьанэ яI. Адыгабзэм 1–м щегъэжыагъэу 10–м нэс къэзыпчырэ пчъэгъацIэхэр ыкIи “шъэ” “**ры**”–мкIэ зэрапхы. М. Къумахэм ры–м “соединительный элемент” (зэзыпхырэ Iахь/элемент/bağlayıcı unsur) (Кумахов, 1964: 230), А. Шъаукъом апэрэ IофшIагъэм “аффикс” (1983: 64) ыужырэм “интерфикс” (2009: 399) ыIозэ етхы. ПчъэгъацIэр кыкIэIотыкIыжыгъэу атхы ыкIи азыфагу “–ры” дэуцо, “ры–м” ыуж ит пчъэгъацIэм “–ы”–р дэзы.

Тыркубзэм гоцын пчъэгъацIэхэр къэзыпчырэ пчъэгъацIэхэм аужкIэ гушыIэгъэпс лъэпсахэу –(ş)Ar, –Ar къапыхьэзэ гъэпсыгъэ мэхьух. ПчъэгъацIэхэр макъэзещэкIэ ухыгъэмэ, макъэзещитIур зэготэу зэрамытхырэм пае, пчъэгъацIэмрэ лъэпсэхэмрэ азыфагу зэрипхынэу IэпыIэгъу макъэзэращэу “ş” дэуцон фай; мэкъэзэращэкIэ ухыгъэмэ –Ar къэкIон фай. Мыщ фэдэ пчъэгъацIэхэр гъэпсыкIэмкIэ атекIыгъэх. Гоцын пчъэгъацIэхэр адыгабзэмрэ тыркубзэмрэ мыщ фэдэх:

Пхьанэу 10. Гоцын пчъэгъацIэхэр

Адыгабзэ		Тыркубзэ	
зы	зы+ры+з	bir	bir+er
тIу	тIу+ры+тIу	iki	iki+(ş)er
щы	щы+ры+щ	üç	üç+er
плIы	плIы+ры+плI	dört	dörd+er
тфы	тфы+ры+тф	beş	beş+er
хы	хы+ры+х	altı	altı+(ş)ar

Пхъанэу 10. (пыдзагъ) Гошын пчъэгъацІэхэр

блы	блы+ры+бл	yedi	yedi+(ş)er
и	и+ры+й	sekiz	sekiz+er
бгъу	бгъу+ры+бгъу	dokuz	dokuz+ar
пшы	пшы+ры+пшІ	on	on+ar
шъэ	шъэ+ры+шъэ	yüz	yüz+er

11-м щегъэжьагъэу 20-м нэс ыкІи 30, 40, 50, 60, 80, 200, 300, 400, 500, 600, 700, 800, 900, 1000, 10000 азыфагу дефис дэуцо. Макъэзещэу “-ы”-р пчъэгъацІитІум адэзы.

Пхъанэу 11. КъыкІэІотыкІыжыгъэ гошын пчъэгъацІэхэр

Адыгабзэ	Тыркубзэ	
пшыкІуз-пшыкІуз	on bir-on bir	on birer
пшыкІутІу-пшыкІутІу	on iki-on iki	on ikişer
пшыкІуц-пшыкІуц	on üç-on üç	on üçer
пшыкІуплІ-пшыкІуплІ	on dört-on dört	on dörder
пшыкІутф-пшыкІутф	on beş-on beş	on beşer
пшыкІух-пшыкІух	on altı-on altı	on altışar
пшыкІубл-пшыкІубл	on yedi-on yedi	on yedişer
пшыкІуй-пшыкІуй	on sekiz-on sekiz	on sekizer
пшыкІубгъу-пшыкІубгъу	on dokuz-on dokuz	on dokuzar
тІокІ-тІокІ	yirmi-yirmi	yirmişer
щэкІ-щэкІ	otuz-otuz	otuzar
тІокІитІу-тІокІитІу	kırk-kırk	kırkar
шъэныкъо-шъэныкъу	elli-elli	ellişer
тІокІищ-тІокІищ	altmış-altmış	altmışar
тІокІиплІ-тІокІиплІ	seksen-seksen	seksener
шъитІу-шъитІу	iki yüz-iki yüz	iki yüzer
шъищ-шъищ	üç yüz-üç yüz	üç yüzer
шъиплІ-шъиплІ	dört yüz-dört yüz	dört yüzer

Пхъанэу 11. (пыдзагъ) КъыкІэІотыкІыжыгъэ гощын пчъэгъацІэхэр

шъитф- шъитф	beş yüz-beş yüz	beş yüzer
шъих-шъих	altı yüz-altı yüz	altı yüzer
шъибгъу-шъибгъу	dokuz yüz-dokuz yüz	dokuz yüzer
мин-мин	bin-bin	biner
минипшІ-минипшІ	on bin-on bin	on biner
мин тІокІ-мин тІокІ	yirmi bin-yirmi bin	yirmi biner
минишъ-минишъ	yüz bin-yüz bin	yüz biner

“Мы купым хэхьэрэ пчъэгъацІэхэм яятІонэрэ Іахъэ лъэпсахэу –рэ къыпыхъан ыльэкІышт, гущыІэм пае: *тилыкІуз-тилыкІузэрэ, тилыкІуй-тилыкІуйэрэ, тІокІ-тІокІрэ, тІокІуплІ-тІокІуплІрэ, мин-минрэ*” (Шъаукъо, 2009: 398). Адыгабзэм гощын пчъэгъацІэхэм ягъэпсын лъэпсэ къыкІэІотыкІыжынымрэ лъэпсахэ къыпыхъанымрэ чІыпІэ щеубыты: ГущыІэм пае, *тІокІ-тІокІрэ зырызрэ, цэкІ-цэкІрэ хырыхрэ, тІокІуц-тІокІуцрэ тилырыпшІрэ, тІокІуплІ-тІокІуплІрэ тилыкІуз-тилыкІузэрэ* (Долева, 2005: 34).

Мыщ фэдэ пчъагъэцІэхэр, тыркубзэкІэ къэзыпчъырэ пчъэгъацІэхэу къэттыгъэ пчъэгъацІэ купхэм афэдэу, азыфагу зэхэльхъаныр зэрыль пчъэгъацІэхэу мэхъу, ау тыркубзэм 70-р ыкІи 90-р хэмытхэу¹⁹. Сыда пІомэ, 70-р ыкІи 90-р тыркубзэм зы гущыІ, адыгабзэм зы гущыІэкІэ хъурэп: 21–29, 31–39, 41–49, 51–59, 61–69, 70–79, 81–89, 90–99, 201–209..., 301–309...). ГущыІэм пае, “тхъапэ шъэныкъо-шъэныкъорэ тфырытфрэ” (elli beşer sayfa) ыкІи “цІыф шъитІу-шъитІурэ пшІыкІутф-пшІыкІутфрэ” (iki yüz on beşer insan).

Шъэныгъэлэжьэу Р. Долэм етхы къэзыпчъырэ пчъэгъацІэмрэ гощынымрэ зэгъусэхэу гощын пчъэгъацІэхэр гъэпсыгъэн ыльэкІышт. ГущыІэм пае, *шъэрышъ* (yüzer) *е шъэ зырыз* (bিরer yüz), *мин-мин* (bin bin) *е мин зырыз* (bিরer bin), *минитІу-минитІу* (iki bin iki bin) *е мин тІурымІу* (ikişer bin) (Долева, 2005: 34).

¹⁹ Тыркубзэм 70-90 зы гущыІэм гъэпсыгъэ хъурэ (къызэрыкІу) пчъэгъацІ ащ пае зэхэльхъаныр шыгъэфедэгъэп, ау адыгабзэм пчъэгъацІэ зэхэтхэу 70-90-р а шыкІэм хэхъашъушт. Сыда пІома пчъэгъацІэхэр зэхэльхъанкІэ гъэпсыгъэ мэхъу.

Тыркубзэм къэзыпчырэ пчъэгъацIэхэм анэмыкIэу, гушыIэхэу “уагIм” (ныкъо), “tek” (закъо) ыкIи “çift” (зэшIэгъу, зэгъуситIу) мы гушыIэгъэпслъэпсахэр къапштэмэ гошын пчъэгъацIэхэм афэдэу пшъэрыль яIэ мэхъу (Doğan, Tosun, 2015: 234), ау “teker” пльышъуацIэу бгъэфедэн ылъэкIыщтэп, наречие мэхъу (Ergin, 2013: 251). “Yarım” мы бзэ хабзэм хахъэрэп. Зэйнэп Коркмаз зэритхырэмкIэ, мэкъээрэщкIэ ухыгъэ нахь мышIэми “уагIм” лъэпсахэ – (ş)Ar ештэ ыкIи “уагIмşar” мэхъу (Korkmaz, 2014: 380). Мы лъэпсахэр пчъэгъацIэ купым щыщэу аужкIэ къэкIорэ пчъагъэр зэрапхыкъодый. ГушыIэм пае, “on iki –ş–er kalem” (КъыкIырэ шыпккъэм тетэу, пшыкIутIу-пшыкIутIу къэлэм) “къэлэм пшыкIутIу-пшыкIутIу.” Ау пльышъоцIэ гушыIэзэгъусэм хэт пчъэгъацIэхэм гъэпсыкIитIу къагъэлыагъо. АпэрэмкIэ, къызэрэдгъэнэфагъэм тетэу, мы пчъэгъацIэхэм азыфагу штэныр епхыгъ. ГушыIэм пае, “üç bin–er lira”, “on bin–er asker” (Тырку лира мин-мин, дзэлI/ дзакIо мин-мин ыкIи “üç–er bin lira”, “on–ar bin asker” (Тырку лирэ мин шырыщ, дзэлI/ дзакIо мин пшырыпшI) зэфэдэныгъэ къагъэлыагъо. Ау тыркубзэм гошын пчъэгъацIэхэр къыкIэIотыкIыжыгъэ хъумэ, наречие пшъэрыль яIэ мэхъу. ГушыIэм пае, “Elmaları **ikişer ikişer** yıkadım” Iомэ, имэхъанэкIэ “МыIэрысэхэр **IурытIоу** стхъакIыгъэ” ыкIи “Askerler **biner biner** geldiler” Iомэ, имэхъанэкIэ дзэлI/ дзакIохэр **мин-минэу** къэкIуагъэх” зыфэпIощтым фэдэхэу мэхъу. Билгин гошын пчъэгъацIэхэр “**üleştirme belirteçleri**” (гошын наречиехэм) ахелыгъэ (Bilgin, 2002: 278).

Тырку шIэныгъэлэжъэу Фарук Гюрбюз гошын пчъэгъацIэмэ къатегушыIэ хъумэ нэмыкI екIолэкIэ иI. Сыда Iомэ, ащ гошын пчъэгъацIэхэр “наречие шыпккъэу” елыгъэ ыкIи гошын нэшанэхэр къагъэлыагъо “зырыз”, “IурытIу” [...] “пшырыпшI”, “хырых” зыфэпIощтхэм ыкIи мыщ фэдэхэр пльышъуацIэ хъушъуштэп, пльышъуацIэ фэдэуи амыгъэфедэшъунэу етхы. ШIэныгъэлэжъым мары ытхырэр:

“Üleştirme sıfatları” diye adlandırılan “birer, ikişer, üçer,” gibi kelimeler veya daha özel dilbilim terimiyle söylemek gerekirse göstergeler, bizce hiçbir varlığın sıfatını, niteliğini ve özelliğini göstermemektedirler. Tam aksine üleştirme, paylaşırma, bölme ve dağıtma işlerinin nasıllığına işaret etmektedirler. Bu fonksiyonları

itibariyle de zarfturlar, yani bu kelimeler, fiiller ve fiilimsilerle alakalıdır (Gürbüz, 2016: 199).

Гошын пльышъуацлэу “зырыз”, “тlурытlу”, “щырыщ” фэдэхэм къагъэнэфэрэ пкъыгъом ыцли, инэшани ыкли зэрээтэкlрэ шlыклэри къагъэлыагъорэп, гошын ыкли зэтеутын фэдэ lофхэм яшlыклэ нэшанэхэр ары къагъэлыагъорэр. Мыщ фэдэ пшъэрыльэу ахэмэ агъэцакlэхэрэмклэ ахэр наречиех, нэмыклэу къэпlон хъумэ, мы гушылэхэр глаголхэмрэ причастиехэмрэ япхыгъэх (Gürbüz, 2016: 199).

Пшысэхэм къахэфагъэ гошын пчъэгъацlэхэр

Гошын пчъэгъацlэхэр бэрэ тапэ къифэрэп, ау мы купым анахьыбэу ахэт пчъэгъацlэхэр зырыз, тlурытlу, щырыщ, блырыбл ыкли мэкlэ дэдэу щэкl-щэкl-ыр арых.

“Ащ ячlапlэджэ – ‘шыкъонтхыи екlунхэу lэшэ-шьошэ пчъагъэ къытхэрэкl’ – алуишь зэфэмыдэджэ lашэ-шьуашэу шылэм **изырыз** къагъэлылыгы.” (Чэчанэкъо Чэчан: 12)

“Чылэм къэсыжыгыгъэх, зэщитlури зэрэгъотыжыгыгъэх, пшъэшъитlури зэщитlумэ **язырызэу** шыузкlэ къаратыгы.” (Зэщитlу: 452)

“Зэмэхъульэгъуищыр пчэгум къыраци аплlэлушьомэ зяпллыхэм шьолыыр **тlурытlу** ахэгъэчыгыгъэу альэгъугъ.” (Аслъанчэрий: 392)

“Шыу **щырыщэу** зэготыхэу дээр кlоштыгы.” (Чырэклэ шыузым ыкьу: 378)

“–Зэуакlэу тэ тилэщтэр, ылуагы иным, – узышlоллэу о уцlыфышь, тикlакlохэр тыубгъун, щэ **блырыбл** дгъэлылынышь тызээзошт.” (Чэчанэкъо Чэчан: 42)

“Щэ **блырыблэр** зауыхджэрэ яшыхэмэ яшэсыжыныхэшъ шыбгъэкlэ зээзонэу алогъагъэти, шъхъаджы ишы екlужыгы.” (Чэчанэкъо Чэчан: 42)

“Заори къыублагъ. Ащ тетызэгъо щэ **щэкl-щэкlыр** зэтыраунэкlагъэ.” (Чэчанэкъо Чэчан: 45)

2.4. Зэтеутын пчъэгъацIэхэр

Зэтеутын пчъэгъацIэмэ пчъэгъэ гъэужыгъэигъэр къагъэлыагъо. Зэтеутын пчъэгъацIэхэм ягъэпсыкIэ ехьылIагъэу еплъыкIэ зэфэшхьафхэр щыIэх. ГущыIэм пае, лъэпсахэу –нэ–мкIэ къэзыпчъырэ пчъэгъацIэхэр гъэпсыгъэ мэхъух (Шъаукъо, 1983: 65; Долева, 2005: 39); гъэкIэкIын пчъэгъацIэхэр лъэпсахэу –нэ–мкIэ гъэпсыгъэх (ГК-ЧЛЯ 1970: 106; Рогова, Керашева, 1966: 80; Шъаукъо, 2009: 399); къэзыпчъырэ лъэпсахэу –анэ–мкIэ гъэпсыгъэхэр (Коков, 2006: 145; Кумахов, 1964: 231) ыкIи гъэкIэкIын пчъэгъацIэхэм къатекIыхэшъ лъэпсахэу –анэ–мкIэ гъэпсыгъэхэр (ГК-ЧЛЯ 1957: 81).

Адыгабзэм аужыгъэирэ пчъагъэр (рау) 1 зыхъукIэ макъэзещэу ы–р дэзы ыкIи лъэпсахэу –анэ кыпэхьэ. Апэу зэрагъэужыгъэирэ (рауда) пчъагъэр къаIо, ыужкIэ аужыгъэирэр, ау итхыкIэкIэ зэпрыгъэзагъэу атхы.

Тыркубзэм сыдым кыыхэкIэу зещэм зызэблихъура? Мы упчIэм тIэкIу тыкыщыуцун. Ар зэпхыгъэр тыркубзэм ибзэ нэшанэу сингармонизм зыфаIорэр ары.

Сингармонизм (ünlü uyumu) – гущыIэм хэт зещэхэр сатырымкIэ, IэтыпIэмкIэ зэфэдэ хъуныр ары.

Тыркубзэм макъэзещы хэт. Ахэр: а, е, ı, і, о, ö, u, ü. Мыхэм ащыщхэу а, ı, о, u kalın (пхъашэх/ыужрэ сатырым тетхэр), е, і, ö, ü ince (шъабэх/апэрэ сатырым тетхэр). Макъэзещэхэу “о,ö” тыркубзэм апэрэ пычыгъо къодый зыдэщытышъуштыр, мы уахътэм икIэух –уог нэмыкIэу (Ergin, 2013: 56).

Тыркубзэм макъэзещэ зэгъэкIунитIу иI: зэгъэкIун зещэ ин ыкIи зещэ зэгъэкIун цIыкIу.

1. Тыркубзэм зы гущыIэм хэт макъэзещэхэр зэкIэ е пхъашэу, е шъабэу щытын фай. НэмыкIэу къэпIон хъумэ, зы лъапсэм, зы лъэпсахэм, лъапсэхэм ыкIи лъэпсахэхэм къатекIыгъэ зы гущыIэм ямэкъэзещэхэр пхъэшэныгъэ ыкIи шъэбэныгъэ “kalınlık ve incelik” лъэныкъомкIэ зэрэпсэуу зэдэкIуныр къегъэлыагъох. Ащ кыыхэкIэу, тыркубзэм хэт гущыIэхэр, лъапсэхэр, лъэпсахэхэр пхъэшэныгъэ ыкIи шъэбэныгъэ (kalınlık ve incelik) нэшанэ яIэу

зэрэщытымкIэ тIоу зэтрафых. Лъапсэмрэ лъэпсахэмрэ зэрапх зыхъукIэ лъапсэм имэкъэзещэ лъэпсахэхэм макъэзещэу фэхъуштыр къегъэнафэ [...]. Лъапсэр ары лъэпсахэм имэкъэзещэу хъуштыр зыгъэунэфырэр. Ащ фэшI, зы лъапсэм пхъэшэ ыкIи шъэбэ (ince ve kalın) шIыкIитIу иIэрэп, шъабэу е пхъашэу (ince ve ya kalın) зы шIыкI иIэшъуштыр. Лъэпсэ пхъашэхэм лъэпсахэхэм япхъэшэ шIыкIэр, лъэпсэ шъабэхэм шъэбэ шIыкIэхэр къаштэ. [...] Пхъэшэныгъэ шъэбэныгъэ зэгъэкIуныр (Kalınlık-incelik uyumu) [...] тыркубзэм анахь мэхъанэ лъапсэ зиIэ фонетикэ нэшан (Ergin, 2013: 70-71). Мы ыпшгэкIэ зигугъу кэтшIыгъэ бзэ хабзэр тыркубзэр ары зинэшэнэ шъхъаIэр.

ГущыIэм хэт зещэхэр мэкъэзещэ зэгъэкIун хабзэм тетэу зэкIэлъыкIонхэ фае: “Мэкъэзещэ зэгъэкIун цIыкIум тетэу: тыркубзэм гущыIэм düz (мыIупшIэ-зэIухыгъэ) мэкъэзещэхэм ауж düz (мыIупшIэ-зэIухыгъэ) мэкъэзещэхэр, yuvarlak (IупшIэ) мэкъэзещэхэм ауж dar-yuvarlak (зэжъу IупшIэ-хъурэе макъэхэр) е düz-geniş (мыIупшIэ-зэIухыгъэ) мэкъэзещэхэр къыкIэлъыкIоу мэхъу” (Ergin, 2013: 73).

Düz vokaller (мыIупшIэ зещэхэр): а хъумэ а-1, е хъумэ е-1 къэкIошъушт.

Yuvarlak vokaller (IупшIэ-хъурэе зещэхэр) : о, ö, и, ü .

Dar-yuvarlak (IупшIэ-зэжъу зещэхэр): и, ü.

Düz-geniş (мыIупшIэ- зэIухыгъэ зещэхэр): а, е

НэмыкIэу къэпIон хъумэ, тырку гущыIэхэм о, ö, и, ü макъэзещэхэм ауж макъэзещэхэу а, е, и, ü къэкIошъушт къодый. Пхъэшэныгъэ-шъэбэныгъэ шIыкIэм (сатыр) къыдэплъытэн фай: о, и–м ыуж макъэзещэхэу а, и; ö, ü–м ыуж макъэзещэхэу е, ü къэкIошъушт.

Köklerle eklerin birleşmesinde ise ekin vokalini tayin eden vokal kökün son hecesindeki vokaldır. Kökün son vokali düz ise ekin vokali düzlük uyumuna göre, yuvarlak ise yuvarlaklık uyumuna göre tayin edilir. Kökün son vokalinden önceki vokallerin başka olması ekin vokaline tesir etmez (Ergin, 2013: 74).

“Лъэпсахэр лъапсэм епхыгъэ хъумэ, лъэпсахэм имэкъэзешэ къэзгъэнафэрэ мэкъэзешэр лъапсэм ыуж дэдэ щыт пычыгъом иер ары. Лъапсэм ыуж ит мэкъэзешэр düz (мылупшIэ) хъумэ, лъэпсахэм имэкъэзешэ düzlük uyumuna (мылупшIэ зэгъэкIун хабзэм ыкIи IупшIэ-хъурэе зэгъэкIун хабзэм атетэу) хъун фæе” (Ergin, 2013: 74).

Зэдгъэпшэрэ бзэхэм зэтеутын пчъэгъацIэхэм чIыпIэ гъэнэфэгъэ щаубыты. Зэтеутын пчъэгъацIэхэм адыгабзэмрэ тыркубзэмрэ ягъэпсыкIэ мышц фэд :

Пхъанэу 12. Зэтеутын пчъэгъацIэхэр

Адыгабзэ		Тыркубзэ	
зы			
тIу	ныкъо ²⁰ , тIуанэ, 1/2	yarım, bir bölü iki	yarım
щы	щ+анэ, 1/3	bir bölü üç	üçte bir
плIы	плI+анэ, 1/4	bir bölü dört	dörtte bir
тфы	тф+анэ, 1/5	bir bölü beş	beşte bir
хы	х+анэ, 1/6	bir bölü altı	altıda bir
блы	бл+анэ, 1/7	bir bölü yedi	yedide bir
и	я+нэ, 1/8	bir bölü sekiz	sekizde bir
бгъу	бгъу+анэ, 1/9	bir bölü dokuz	dokuzda bir
пшIы	пшI+анэ, 1/10	bir bölü on	onda bir
пшIыкIузы	пшIыкIуз+анэ, 1/11	bir bölü on bir	on birde bir
пшIыкIутIу	пшIыкIутIу+анэ, 1/12	bir bölü on iki	on ikide bir
тIокIы	тIокI+анэ, 1/20	bir bölü yirmi	yirmide bir
щэкIы	щэкI+анэ, 1/30	bir bölü otuz	otuzda bir
тIокIитIу	тIокIитIу+анэ, 1/40	bir bölü kırk	kırkta bir
шъэныкъо	шъэныкъу+анэ, 1/50	bir bölü elli	ellide bir

²⁰ Н.Ф. Яковлев ыкIи Д.А. Ашхамаф “ныкъо” агъэфедэ.

Н. Яковлев, Д. Ашхамаф. *Грамматика адыгейского литературного языка*. – Москва-Ленинград, 1941. – С. 402.

Пхъанэу 12. (пыдзагъ) Зэтеутын пчъэгъацIэхэр

тIокIищ	тIокIищ+анэ, 1/60	bir bölü altmış	altmışta bir
тIокIиплI	тIокIиплI+анэ, 1/80	bir bölü seksen	seksende bir
шьэ	шь+анэ, 1/100	bir bölü yüz	yüzde bir

11-м щегъэжагъэу зэхэль пчъэгъацIэхэм иятIонэрэ Iахъэ –анэ кыпэхъэ. Р. Долэм зэритхырэмкIэ зэкIэ пчъэгъацIэхэм зэтеутын пчъэгъацIэхэр къатэбгъэкIын плъэкIышт. Ау 1-м щегъэжагъэу 10-м нэс нахъ агъэфедэхэрэр ыкIи хысап къэуакIэхэм фэшI адрэ зэтеутын пчъэгъацIэхэр кыызфагъэфедэх. Апэрэ пчъэгъацIипшыр хэмытэу адырэхэр бэрэ агъэфедэхэрэп (Долева, 2005: 40).

20-м ыуж щегъэжагъэу ащ ызыфагу кыифэхэрэм зэхэльхъаныр зыхэт пчъэгъацIэхэм (–рэ –рэ зиехэм) зэтеутын гъэпсыкIэм фэшI зэзыпхырэ Iахъэу –рэ ыкIи ыужрэ гушыIэм –анэ–м зифиIорэр кыпэхъэ.

Пхъанэу 13. Пшыхэм азыфагу ит пчъагъэхэм ягъэпсыкI

Адыгабзэ		Тыркубзэ	
тIокIрэ зырэ	тIокIрэ з+анэ+ рэ, 1/21	bir bölü yirmi bir	yirmi birde bir
тIокIрэ тIурэ	тIокIрэ тIу+анэ+рэ, 1/22	bir bölü yirmi iki	yirmi ikide bir
щэкIрэ щырэ	щэкIрэ щ+анэ+рэ, 1/33	bir bölü otuz üç	otuz üçte bir
тIокIитIурэ плIырэ	тIокIитIурэ плI+анэ+рэ, 1/44	bir bölü kırk dört	kırk dörtte bir
тIокIищрэ тфырэ	тIокIищрэ тф+анэ+рэ, 1/65	bir bölü altmış beş	altmış beşte bir

Пхъанэу 13. (пыдзагъ) Пшыкхэм азыфагу ит пчъагъэхэм ягъэпсыкI

тIокIиплIрэ хырэ	тIокIиплIрэ х+анэ+рэ, 1/86	bir bölü seksen altı	seksen altıda bir
тIокIиплIрэ пшыкIуэрэ	тIокIиплIрэ пшыкIуэз+анэ+рэ, 1/91	bir bölü doksan bir	doksan birde bir

Аужыгъэирэ (pay) пчъагъэр 1–м нэмыкIэу, пчъэгъацIитIур лъэпсахэу “–ни”–мкIэ зэпхыгъэ мэхъу. Аужыгъэирэ (pay) пчъагъэр сэмэгум, зэрагъэужыгъэирэ (payda) пчъагъэр джабгъум птхын фай, ау къатIо зыхъукIэ *зэпрыгъэзагъ*. Мы хабзэр адыгабзэми тыркубзэми щызэфэд. ГушыIэм пае:

2/3 щэ+ни+тIу	(üç+te iki)	3/4 плIэ+ни+щ (dört+te üç)
2/4 плIэ+ни+тIу	(dört+te iki)	3/5 тфэ+ни+щ (beş+te üç)
2/5 тфэ+ни+тIу	(beş+te iki)	3/6 хэ+ни+щ (altı+da üç)
2/6 хэ+ни+тIу	(altı+da iki)	4/5 тфэ+ни+плI (beş+te dört)
2/7 блэ+ни+тIу	(yedi+de iki)	4/6 хэ+ни+плI (altı+da dört)
2/8 е+ни+тIу	(sekiz+de iki)	5/6 хэ+ни+тф (altı+da beş)
2/9 бгъо+ни+тIу	(dokuz+da iki)	5/7 блэ+ни+тф (yedi+de beş)
2/10 пшIэ+ни+тIу	(on+da iki)	7/8 е+ни+бл (sekiz+de yedi)

Үагim (ныкъо), buçuk (ныкъо), çeуек (плIанэ) фэдэ гушыIэхэр зэтеутын пчъэгъэцIэ пшъэрылъ яIэу агъэфедэшъуцт. “Үагim” ыкIи “buçuk” тIуанэ, “çeуек” плIанэ (Bilgin, 2002: 231). Тыркубзэм зэтеутын пчъэгъацIэхэр пкъыгъуацIэхэм апэкIи ыужкIи къэкIон ылъэкIыцт. ГушыIэм пае, “yüzde beş indirim” (къыкIырэ шъыпкъэм тетэу, “шъэнитф кIегъэчын”), “dörtte bir hisse” (къыкIырэ шъыпкъэм тетэу, “плIанэ Iахъ”). Мыщ фэдэ гъэпсыкIэмкIэ къэзгъэнафэ мэхъух, ау къыгъэнафэуи хъун лъэкIыцт. ГушыIэм пае, “öğrencilerin yüzde onu” (еджакIохэм яшъэнипшI), “yumurtaların beşte üçü” (кIэнкIэхэм ятфэнищ). Мыщ фэдэ шыкIэм, “öğrenciler (еджакIохэр), –in (эргативим икIэух/genitif eki) къэзгъэнаф, “yüz (шъэ) –de (эргативим икIэух/ bulunma hal eki) on (пшы) –u (зие Iахъ/ iyelik eki)” къагъэнафэрэр; “yumurtalar (кIэнкIэх), –in (эргативим икIэух/genitif eki) къэзгъэнаф, “beş (тфы) –te (эргативим икIэух/

bulunma hal eki) üç (щы) –ü (зие Iaxь/ iyelik eki)” кыагъэнафэрэр. Нафэ зэрэхурэмкIэ, зэтеутыгъэ пчъэгъацIэхэр сыдигъокIи гущыIэ купэу зэрэщытымкIэ адыгабзэм изэтеутыгъэ пчъэгъацIэхэм загъорэ атекIых, ау къэзгъэнафэу ыкIи кыыгъэнафэу бгъэфедэхэ зыхьукIэ зэфэдэх.

Пшысэхэм къахэфэгъэ зэтеутын пчъэгъацIэхэр

Пшысэхэм бэрэ щыгъэфедагъэ зэтеутын пчъэгъацIэр ныкьо–р ары.

“Шы Iэхъогъу **ныкьо** кышъуитынэу ыIощт.” (ЧырэкIо шъузым ыкъу: 373)

“Садым зынэсым, сыхъатыр пшыкIуIум Iутыр IукIыгъ, адрэ дзэр къэсынкIэ **сыхъатныкьо** иIэти, ащ зытригъафи садым дахыи мыIэрысэр кыыдихыгъ.” (Лъэубэкъожь: 401)

“Иныжъым ыпашъхъэ **хъалыгъуныкьо** щыльэу, гуиупкIэу ышхы къэс гупкIырэм фэдиз хъалыгъум кыыхэхъожьыщтыгъ.” (Акъбэчыр: 427)

“–Зы къазы гъэжъагъэрэ зы хъалыгъу ныкьорэ къоеихылгъэм илхэу пылгагъ, **ыныкьо** шхы, **ыныкьо** сэ пчыхъэшъхъашхэ сшIынэу кыысфэгъан.” (Акъбэчыр: 428)

“А щыгъынымэ бгырыпхэу ахэлыр ыбгы зэрэрилхъагъэм тетэу **зэфэдитIоу** зэпиупкIыни Джанбэчыпщыр а чIыпIэм щыкIодыщт.” (Акъбэчыр: 439)

“Тхэр еожьыгъэу бзыльфыгъэ тхъамыкIэр мэзым **илъэсрэ ныкьорэ** фэдиз хэсыгъ ыгъотырэр ышхэу, пцIэнабзэ хъугъагъэ щыгъын щымыгъыжъэу.” (Пщым ыпхъу: 483)

“Мафэм пшъэшъэ ибэм **коц дзыо псау** кыырити ‘Мы коц дзыор къабзэу плъэсынышъ, кIэшъоу хэлыр хэпшыпыкIыщт.’” (Пшъэшъэ ибэр: 491)

2.5. ГъэкIэкIын пчъэгъацIэхэр

ЗаIом дэгъэцэкIагъэ мыхьугъэ мэхъанэ зиIэхэр ары гъэкIэкIын пчъэгъацI зыфаIохэрэр. 1-м щегъэжъагъэу 10-м нэс къэзыпчырэ пчъэгъацIэхэм аужкIэ

ит макъэзещэу [ы]–р [э]–кIэ, [у]–р [о]–кIэ ыкIи [йэ]–р [е]–кIэ зэблэхъузэ ахэр гъэпсыгъэ мэхъу. ГъэкIэкIын пчъэгъацIэхэр адыгабзэмрэ тыркубзэмрэ мырэуштэу къэтыгъэх:

Пхъанэу 14. ГъэкIэкIын пчъэгъацIэхэр

Адыгабзэ		Тыркубзэ	
зы	зэ	bir	bir kez
тIу	тIо	iki	iki kez
щы	щэ	üç	üç kez
плIы	плIэ	dört	dört kez
тфы	тфэ	beş	beş kez
хы	хэ	altı	altı kez
блы	блэ	yedi	yedi kez
и	е	sekiz	sekiz kez
бгъу	бгъо	dokuz	dokuz kez
пшIы	пшIэ	on	on kez

ШIэныгъэлэжхэу М. Къумахэм, А. Шъаукъом ыкIи Р. Долэм гъэкIэкIын пчъэгъацIэхэр гъэпсыгъэным пае лъэпсахэхэу –унай (Шъаукъо, 1983: 64; Долева, 2005: 31; Кумахов, 1964: 226) ыкIи –гъогогъу (Шъаукъо, 2009: 398, Долева, 2005: 31) къатых.

Р. Долэм зэритхырэмкIэ –унай зыфиIорэр 1–м щегъэжьагъэу 20–м нэс пчъэгъацIэхэм фонетическэ шыкIэмкIэ къапэхэ ныIэп ыкIи къыкIэлъыкIохэрэмкIэ бэрэ агъэфедэхэрэп. ЯтIонэрэ лъэпсахэр нахь макIэу агъэфедэ ыкIи апэрэ пчъэгъацIипшI къодьер ары къызпыхьэрэр (Долева, 2005: 31).

Пхъанэу 15. ЛъэпсахэкIэ гъэпсыгъэхэр

Адыгабзэ	
зэ	зэ+гъогогъу
тIо+унай	тIо+гъогогъу
щэ+унай	щэ+гъогогъу

Пхъанэу 15. (пыдзагъ) ЛъэпсахэкIэ гъэпсыгъэхэр

плIэ+унай	плIэ+гъогогъу
тфэ+унай	тфэ+гъогогъу
хэ+унай	хэ+гъогогъу
блэ+унай	блэ+гъогогъу
е+унай	е+гъогогъу
бгъо+унай	бгъо+ гъогогъу
пшIэ+унай	пшIэ+ гъогогъу

Лъэпсахэу –унай зыфиIорэм кыкIэIотIыкIыгъэ мэхъанэ иI. Ащ фэшI, зы–м а мэхъанэр иIэн ылъэкIыштэпышь зы/зэ зыфиIорэ пчъэгъацIэм кыпыхьэрэп, 2–м щегъэжъагъэу адырэ пчъэгъацIэхэм ар къапэхьэ. Тызэрыгъозэгъэ тхылъхэм ар къаушыхьаты ыкIи зым кыпыхьэу щысэ тыIукаIагъэп: Долэ Рузанэ: щэунай, тIогъогогъу (Долева, 2005: 31), Шъаукъо Аскэр: тфэунае, пшIэунае (Шъаукъо, 1983: 64), А. Шъаукъом: тфэунае, щэгъогогъу (Шъаукъо, 2009: 398), З. КIэращым: тIогъогогъу (Керашева, 1960: 1074), М. Къумахэм: тIоунай, шъэунай, плIэунай, тфэунай, хэунай, блэунай, йэунай, бгъэунай, пшIэунай, пшIыкIуызэунай, пшIыкIуцэунай, пшIыкIуыбгъэунай къатых (Кумахов, 1964: 226).

11–м щегъэжъагъэу 20–м нэс пчъэгъацIэхэм ыкIи макъэ зэблэхъуныр (Рогава, Керашева, 1966: 79; Шъаукъо, 1983: 64; Яковлев, Ашхамаф, 1941: 400) ыкIи лъэпсахэу –рэ къапыхьаныр (Кумахов, 1964: 227; Шъаукъо, 1983: 64; Долева, 2005: 31) гъэкIэкIын гъэпсыкIэм инэшанэх:

Пхъанэу 16. ГъэкIэкIын гъэпсыкIэм инэшанэхэр

макъэ зэблэхъуныр	лъэпсахэу –рэ къапыхьаныр
пшIыкIу+зэ	пшIыкIуз+рэ
пшIыкIу+тIо	пшIыкIутIу+рэ
пшIыкIу+щэ	пшIыкIуц+рэ
пшIыкIу+плIэ	пшIыкIуплI+рэ
пшIыкIу+тфэ	пшIыкIутф+рэ

Пхъанэу 16. (пыдзагъ) ГъэкIэкIын гъэпсыкIэм инэшанэхэр

пшыкIу+хэ	пшыкIух+рэ
пшыкIу+блэ	пшыкIубл+рэ
пшыкIу+е	пшыкIуй+рэ
пшыкIу+бгъо	пшыкIубгъу+рэ
тIокIэ ²¹	тIокI+рэ

20–м щегъэжьагъэу кыкIэлъыкIорэ гъэкIэкIын пчъэгъацIэхэмэ лъэпсахэу –рэ къапэхъэ.

Пхъанэу 17. Пшыхэм азыфагу ит пчъагъэхэм ягъэпсыкI

Адыгабзэ	Тыркубзэ
тIокIрэ зэрэ	yirmi bir kez
щэкIрэ	otuz kez
щэкIрэ тIо+рэ	otuz iki kez
тIокIитIу+рэ/тIокIитIо ²²	kırk kez
шъэныкъорэ щэ+рэ	elli üç kez
тIокIищ+рэ	altmış kez
тIокIищIрэ пшIэ+рэ	yetmiş kez
тIокIиплIэ+рэ	seksen kez
тIокIиплIрэ пшIэ+рэ	doksan kez
шъэ+рэ	yüz kez
мин+рэ	bin kez

Адыгабзэм игъэкIэкIын пчъэгъэцIэ куп фэдэ тыркубзэм кыхагъэщрэл. Тэ кызэрэтшIошырэмкIэ, адыгабзэм ибаиныгъэ къэзгъэлыагъорэмэ мыр зэу ащыщ. Сыда пIомэ мыщ фэдэ пчъэгъацIэхэм ачIыпIэ ихъанэу/ зыми емыпхыгъэу агъэфедэрэ гъэпсыкIэ тыркубзэм щыхэтлыагъорэл. Къэзыпчырэ пчъэгъацIэмэ “kere”, “kez” ыкIи “defa” фэдэ гущыIэлъыкIохэр къапыхъэзэ,

²¹ Дгъэфедагъэ тхылъхэм ащыщэу Шъаукъо закъор ары моущтэу зытхырэр.

А. А. Шъаукъо. *Джырэ адыгабз*. –Мыекъяупэ, 2009. –Н. 399.

²² Долэ Рузанэ шыкIитIу къеты.

Р.Н. Долева. *Имя числительное в адыгейском языке*. –Майкоп, 2005. – С. 30.

тыркубзэм гъэкIэкIын мэхьанэ иIэ мэхъу. ГущыIэм пае, “Sana iki kez/kere/defa/sefer söyledim” (О mIo кыюсIуагъ); “Zili dört kez/kere/defa/sefer çaldım” (Одыджыным *пIэ* сытеуагъ).

Грамматика кабардино-черкесского литературного языка (ГК-ЧЛЯ 1957: 82) ыкIи Кабардино-черкесский язык зыфиIохэрэм (Коков, 2006: 148) кызыэрэщатхырэмкIэ лъэпсахэу –щIэ ыкIи Грамматика кабардино-черкесского литературного языка-м (ГК-ЧЛЯ 1970: 108) лъэпсахэу –щIэ къэзыпчырэ пчъэгъацIэ лъапсэхэм 1–м щегъэжьагъэу 5–м нэс къапыхъээ зетель “слоевые числительные” кыкIэIотыкIыжьыгъэ пчъагъэхэр гъэпсыгъэ мэхъух. Ахэр пшIым нэс бэрэ агъэфедэхэрэп ыкIи пшIым ыуж бгъэфедэн плъэкIыщтэп (ГК-ЧЛЯ 1957: 82; 1970: 108). Зетель пчъэгъацIэхэм кыкIэIотыкIыгъэ мэхьанэ яI. Ащ фэшIыкIэ гъэкIэкIын купым щыщэу ахэр къэттыгъ.

Пхъанэу 18. Зетель пчъэгъацIэхэр

Адыгабзэ		Тыркубзэ
зы	защIэ	bir kez yapmak
tIу	tIуащIэ	iki kez yapmak
щы	щашIэ	üç kez yapmak
плIы	плIащIэ	dört kez yapmak
тху	тхуащIэ	beş kez yapmak

Мыщ фэдэ пчъэгъацIэмэ ямэхьанэкIэ зы Iофыр зэ, tIоу, щэу, плIэу ыкIи тфэу пшIэныр къегъэлыагъо. ГущыIэм пае, “ИIоф tIуащIэ хъугъэ” (İşini iki kez yaptı).

Пшысэхэм къахэфгъэ гъэкIэкIын пчъэгъацIэхэр

“–Джанбэчыпщыр! Утхъаусыхэу ущымытэу, уятэу узгъэкIодын зыгу хэлыгыгъэр къябгъашэу, мыжьобаим ыльапсэ бгъэгъольэу, кыкIэкIырэр чIыгум хэмыгъахъэу, пIэтэгъупэкIэ лыр къебгъэчъэхэу мыжьобаим ышъхъашыгу **гъогогъуищэ** зытебгъэлыадэкIэ зэрэцIыфыгъэу къэхъужыщт.” (Акъбэчыр: 441)

“Пачыхъэм **tIогъогогъо** Iэзэгъу кыфэзыгъотыгъэр кышIагъ.” (Асланчэрый: 392)

372) “Джащтэу пщым фэчырэзэ **ильэсищэ** исыгь.” (Чырэкло шьузым ыкьу:

“**Ильэситло** арэуштэу Аслъанчэрые рихьыгь.” (Аслъанчэрый: 387)

“Хаклом **зэ-тло** зихьухьагь, ау кьыригьэгьэзагь.” (Льэубэкьожь: 395)

“Арэуштэу пчэдыжъ **зытлушэ** зыкьегьэльэгьуи, етланэ псычэт гьэсагьэ горэ ситэти, ар хым техьяжыгьэшъ, мэджэгушь тес, зыкьысыгьэубытыжьрэп.” (Курджымыкьо Лаурсэн: 407)

“**Зытло-зыщэ** кьылопщыгьэу, мыуцухэ зэхьум, клалэм икьихьяжыгьо тыригьафи риуагь: [...]” (Пшьэшъэ ибэр: 495)

“Кьеомэ кьаклохэзэ **тхэмэфиблэ** кьэклуагьэх.” (Ятэрэ ыпхьурэ: 472)

“Ащ ыуж чылэр зэлукли ‘тэрэзэп, клалэмрэ пшьашьэмрэ кьагьэзэжышчт лозэ **ильэсие** уяжагь, ау зыхьуклэ яхьадашъхьэ кьипхын фае’ алуи Шыуныкьом рауагь.” (Ятэрэ ыпхьурэ: 473)

“Аслъанымкьор **мэфипшлэ** ньом дэжъ исыгь, ильэгьуини риуагь.” (Аслъанымкьор: 418)

“**Чэц-мэфитло** а чыпшэм щысыгьэх, ящэнэрэ мафэм кьежъэжынынэу агу хэльэу ‘тэзэщы, мэзым шакло тыгьаклу’ ыуагь Джанбэчыпщым.” (Акьбэчыр: 431)

2.6. Гьэклэклын-гощын пчьэгьацлэхэр

Гьэклэклын-гощын пчьэгьацлэхэм пчьэгьэ гощын мэхьанэ зилэхэр залом дэгьэцэклагьэ зэрымышьурэ нэшанэхэр зэхэубытагьэу зыдагыгь. “Гьэклэклын, гощын ыкли гьэклэклын-гощын пчьэгьацлэхэр адыгабзэм куп шьхафэу кьыхагьэщы” (Долева, 2005: 36). Шьыпкьэ, гьэклэклын-гощын пчьэгьацлэхэр шлэныгьэлэжъхэу пчьэгьацлэм иупчлэ дэлэжьягьэхэм зклэми кьатырэп. Тэ тызэрегупшысэрэмклэ, мы пчьэгьацлэ купыр бэрэ агьэфедэрэп, ащ пае куп шьхафэу зэхафрэп е икьу фэдизэу инэшанэхэр непэ кьызнэсыгьэм зэхэфыгьэп.

Гьэклэклын-гощын пчьэгьацлэхэр гьэпсыгьэ мэхьух гьэклэклын ыкли гощын пчьэгьацлэхэр зэгьусэу гьэфедагьэу. 1–м щегьэжьягьэу 10–м нэс

гъэкIэкIын пчъэгъацIэхэр кыкIэIотыкIыжыгъэу ыкIи азыфагу –ры дэуцозэ атхы. 10-м ыуж гъэкIэкIын-гощын пчъэгъацIэхэр гощын пчъэгъацIэхэм афэдэу кыкIэIотыкIыжыгъэу ыкIи аужрэ пчъагъэм –рэ кыпыхъэзэ гъэпсыгъэ мэхъу. ГущыIэм пае, пшыкIуз-пшыкIузрэ, пшыкIух-пшыкIухрэ, тIокI-тIокIрэ.

Зэхэт пчъэгъацIэхэм къатекIыхэшъ гъэкIэкIын-гощын шыуашэхэр лъэпсахэу –рэ кыпыхъэзэ гъэпсыгъэ мэхъух. ГущыIэм пае, тIокI-тIокIрэ тIорытIорэ, шъэныкъо-шъэныкъорэ тфэрытфэрэ. ЗэрэхъурэмкIэ, “зэкIэ пчъэгъацIэхэм гъэкIэкIын-гощын шыуашэхэр къэтебгъэкIын лъэкIыщт, ау ахэр макIэу агъэфедэх” (Долева, 2005: 35-36; ГК-ЧЛЯ 1957: 81; Коков, 2006: 146-147; ГК-ЧЛЯ 1970: 106).

Къэбэртэябзэмрэ адыгабзэмрэ пштэмэ мы купым щыщ пчъэгъацIэхэм ягъэпсыкIэкIэ зэтекIыныгъэшхо афэхъурэп, фонетикэ зэтекIыныгъэ нахь ин хъурэп (Долева, 2005: 36).

ГъэкIэкIын-гощын пчъэгъэцIэ купым фэдэ тыркубзэм кыыхагъэщрэл. ГъэкIэкIын-гощын пчъэгъацIэхэу 1–м щегъэжъагъэу 10–м нэс адыгабзэм кыщытыгъэхэр тыркубзэкIэ мырэуштэу къэбгъэлъэгъон олъэкIы:

Пхъанэу 19. ГъэкIэкIын-гощын пчъэгъэцIэхэр

Адыгабзэ		Тыркубзэ	
зэ+ры+зэ	зэрызэ	bir kez+-er+bir kez	birer kez
тIо+ры+тIо	тIорытIо	iki kez+-er+iki kez	ikişer kez
щэ+ры+щэ	щэрыщэ	üç kez+-er+üç kez	üçer kez
плIэ+ры+плIэ	плIэрыплIэ	dört kez+-er+dört kez	dörder kez
тфэ+ры+тфэ	тфэрытфэ	beş kez+-er+beş kez	beşer kez
хэ+ры+хэ	хэрыхэ	altı kez+-er+ altı kez	altışar kez
блэ+ры+блэ	блэрыблэ	yedi kez+-er+yedi kez	yedişer kez
е+ры+е	ерые	sekiz kez+-er+sekiz kez	sekizer kez
бгъо+ры+бгъо	бгъорыбгъо	dokuz kez+-er+dokuz kez	dokuzar kez
пшIэ+ры+пшIэ	пшIэрыпшIэ	on kez+-er+on kez	onar kez

11–м щегъэжъагъэу 20–м нэс ыкIи 30, 40, 50, 60, 80, 200, 300, 400, 500, 600, 700, 800, 900, 1000, 10000, 100000–м азыфагу дефис дэуцо. Макъэзещэ “–ы”–р пчъэгъацитIуми адэзы ыкIи ятIонэрэ Iахъым –рэ къыпэхъэ:

Пхъанэу 20. ГъэкIэкIын-гощын пчъэгъэцIэхэм ятхыкI

Адыгабзэ	Тыркубзэ	
пшыкIуз- пшыкIузрэ	on bir-on bir kez	on birer kez
пшыкIутIу- пшыкIутIурэ	on iki- on iki	on ikişer kez
пшыкIуц- пшыкIуцрэ	on üç- on üç kez	on üçer kez
пшыкIуплI- пшыкIуплIрэ	on dört- on dört kez	on dörder kez
пшыкIуцф- пшыкIуцфрэ	on beş- on beş kez	on beşer kez
пшыкIух- пшыкIухрэ	on altı- on altı kez	on altışar kez
пшыкIубл-пшыкIублрэ	on yedi-on yedi kez	on yedişer kez
пшыкIуй- пшыкIуйрэ	on sekiz- on sekiz kez	on sekizer kez
пшыкIубгъу- пшыкIубгъурэ	on dokuz-on dokuz kez	on dokuzar kez
тIокI-тIокIрэ	yirmi- yirmi kez	yirmişer kez
щэкI-щэкIрэ	otuz- otuz kez	otuzar kez
тIокIитIу- тIокIитIурэ	kırk- kırk kez	kırkar kez
шъэныкIу-шъэныкIурэ	elli-elli kez	ellişer kez
тIокIиц- тIокIицрэ	altmış-altmış kez	altmışar kez
тIокIиплI- тIокIиплIрэ	seksen-seksen kez	seksener kez
шъитIу-шъитIурэ	iki yüz-iki yüz kez	iki yüzer kez
шъиц-шъицрэ	üç yüz-üç yüz kez	üç yüzer kez
шъиплI-шъиплIрэ	dört yüz-dört yüz kez	dört yüzer kez
шъитф- шъитфрэ	beş yüz-beş yüz kez	beş yüzer kez
шъих-шъихрэ	altı yüz-altı yüz kez	altı yüzer kez
шъибл-шъиблрэ	yedi yüz-yedi yüz kez	yedi yüzer kez
шъий-шъийрэ	sekiz yüz-sekiz yüz kez	sekiz yüzer kez
шъибгъу-шъибгъурэ	dokuz yüz-dokuz yüz kez	dokuz yüzer kez
мин-минрэ	bin-bin kez	biner kez
минипшI-минипшIрэ	on bin-on bin kez	on biner kez
мин тIокI-мин тIокI	yirmi bin-yirmi bin kez	yirmi biner kez
минишъ-минишърэ	yüz bin-yüz bin kez	yüz biner kez

ЗэкIэ пчъэгъацIэхэм мыш фэдэ шъуашэхэр къатебгъэкIын плъэкIышт, ау ахэр мэкIэ дэдэу агъэфедэх. Ащ пае, тэ тызэджэгъэ пшысэхэми мыш фэдэ пчъэгъэцIэхэр хэтльэгъуагъэп.

2.7 Фэдиэныгъэ- мыгъэнэфагъэ пчъэгъацIэхэр

Мыш фэдэ пчъэгъацIэхэр гъэпсыгъэным апае, М. Къумахэм гъэпсыкIитIу къеты. Апэрэр, пчъэгъэцIищыр зэгъусэу птхымэ ыкIи зы-р мы пчъагъэцIэхэм апэ кыпыхъзэ гъэпсыгъэхэр. ГушцыIэм пае, зы-тIу-щ “iki üç”, (kelimesi kelimesine: bir-iki-üç), зы-шы-плI “üç dört”, (kelimesi kelimesine: bir-üç-dört), зы-тфы-х “beş alti”, (kelimesi kelimesine: bir-beş-altı), зы-хы-бл “altı yedi”, (kelimesi kelimesine: bir-altı-yedi), зы-бгъуы-пIшI “dokuz on”, (kelimesi kelimesine: bir-dokuz-on). М. Къумахэм пшIым нэс зэкIэ пчъэгъацIэхэмкIэ мыш фэдэ гъэпсыкIэр бгъэфедэн лъэкIышттэп етхы ыкIи пчъэгъацIэхэу 4-5, 7-8 ыкIи 8-9 мы купым хэтэу щысэу кыыхъырэп (Кумахов, 1964: 225). Сыдым кыыхэкIэу мыш фэдэ пчъэгъацIэхэр мы бзэ хабзэм хэмыхъэхэра шIэныгъэлэжым нафэ кышIырэп, кыIуатэрэп. Ау я 6-7-рэ классхэм апае тхылъэу Адыгабзэм “зыблый” щысэу къеты (Даур ыкIи нэмыкIхэри, 2011: 135). ЯтIонэрэ гъэпсыкIэу М. Къумахэм кыытырэм, зы-р пчъэгъацIэ пэпчъ а пчъэгъацIэм ыпэ къэкIо. Мыш фэдэ гъэфедэныр адыгабзэм *ишIыкIэ шъхъаф (karakteristik özelliği)*. ГушцыIэм пае, зытIу-зышь “iki üç, iki veya üç” (kelimesi kelimesine: bir iki+bir üç), зышь-зыпIлI “üç dört, üç veya dört” (kelimesi kelimesine: bir üç+bir dört), зытф-зых “beş alti, beş veya alti” (kelimesi kelimesine: bir beş+bir alti), зых-зыбл “altı yedi, altı veya yedi” (kelimesi kelimesine: bir altı+bir yedi), зыбл-зый “yedi sekiz, yedi veya sekiz” (bir yedi+bir sekiz), зый-зыбгъу “sekiz dokuz, sekiz veya dokuz” (kelimesi kelimesine: bir sekiz+bir dokuz), зыбгъу-зыпIшI “dokuz on, dokuz veya on” (kelimesi kelimesine: bir dokuz+bir on) (Кумахов, 1964: 225). ШIэныгъэлэжым 4-5 пае щысэ кыыхъырэп.

А. Шъаукъор фэдиэныгъэ пчъэгъацIэхэм къатегушцыIэ ыкIи гъэпсыкIищ къегъэлыагъо. Апэрэр, М. Къумахэм апэрэ гъэпсыкIэу кыытырэм фэд. ГушцыIэм пае, зы+тIу+щ, зы+щы+плI, зы+плIы+тф, зы+тфы+х, зы+хы+бл, зы+бгъу+пшI. ЗэрэтльэгъурэмкIэ, ятIонэрэ пчъагъэм имагъэзещэу -ы-р дэзы.

А. Шъаукъом фэдизныгъэ пчъэгъацІэхэм апае нэмыкІ гъэпсыкІэ кыыхэгъэщыгъэ хъумэ зы–р апэрэ ыкІи ятІонэрэ пчъагъэм кыпыхъэу еІо. ГушыІэм пае, зытІу-зыщ, зыщы-зыплІ, зыбгъу-зыпшІ. ШІэныгъэлэжъым етхы: “Фэдизныгъэ пчъэгъацІэхэм формэхэу *зытІу*, *зэе-тІуагъ* зыфиІохэрэри хэхъэх” (Шъаукъо, 1983: 65). А. Шъаукъом апэу къэтыгъэ гъэпсыкІэ хабзэм пчъэгъацІэхэу 7-8–мрэ, 8-9–мрэ ахилыгътэрэп, ау М. Къумахэм кымытыгъэ 4-5 –р къеты.

Г.В. Рогавэмрэ З.И. КІэрэщымрэ фэдизныгъэ пчъэгъацІэу зэе-тІуае (*bir veua iki*) къаты, пчъэгъэцІитІу (зы–мрэ тІу–мрэ) зэгъусэу атхы ыкІи пчъагъэцІэ занэ пэпчъ лъапсэхэу –е (йэ) кыпыхъэзэ ахэр гъэпсыгъэх (Рогава, Керашева, 1966: 81). Занэхэм азфагу дефис дэуцо ыкІи “макІэ (*сок аз*)”, “тІэкІу (*biraz*)”, “заулэ (*birkaç*)” мэхъанэ яІ.

Долэ Рузанэ мыгъэнэфэгъэ пчъэгъацІэмэ къатегушыІэ ыкІи гушыІэгъусэхэу “фэдиз” ыкІи “горэ” зыфэпІощтхэр къеты: *ниІыкІуз горэ* (*on bir kadar/yaklaşık on bir*), *тІокІ фэдиз* (*yirmi kadar/ yaklaşık yirmi*). Мыщ фэдэ гушыІэгъусэхэр, зэкІэ пчъэгъацІэхэм акІыгъун альэкІы, апэрэ пчъэгъэцІипшыри ахэтэу – хегъэунэфыкІы шІэныгъэлэжъым (Долева, 2005: 45).

Г. Рогавэрэ З. КІэрэщымрэ “заулэ”–р (*birkaç*) ац игъэкІэкІын шъуашэу “заулэ–рэ” (*birkaç kez/ bazı zaman*) ыкІи “закъо”–р (*[sadece] “bir, tek”*) мыгъэнэфэгъэ пчъэгъацІэкІэ къаты. Щысэу къахъых: “*Гуащэм икуо макъэ унэишом исми хъакІэщым исми нэбгырэ заулэ къечъагъ.*” (*Kayıvalidenin bağırma sesine büyük evde oturanlardan da misafir evinde oturanlardan da birkaç kişi koştı.*) “*Мы мэфэ заулэм ори услъэгъугъэп.*” (*Bu birkaç gündür seni de görmedim.*) “*Заулэрэ шыум кІэльыплъэу щытыгъ.*” (*Birkaç kez atlıya bakıp durdu.*) “*Сомэ закъо сиІ*” (*[Sadece]Tek/ bir rublem var.*) (Рогава, Керашева, 1966: 81-82).

Р. Долэм зэрхигъэунэфыкІырэмкІэ “зэе-тІуае”–р мыгъэнэфэ пчъэгъацІэу джыри плъытэн лъэкІышт, ау “закъо” ыкІи “заулэ”–р

пчъэгъацIэу пльытэн лъэкIыщтэп, сыда пIомэ пчъэгъэ мэхъанэр аIэкIэзи пльышъуацIэм пэблагъэ хъугъэх (Долева, 2005: 46).

ЫпэкIэ зэрхэдгъэунэфыкIыгъэу, тыркубзэм пчъэгъацIэ ыцIэу бзэ лъэпсэ гущыIэ шъхьаф щыIэп ыкIи пчъэгъацIэхэр бэрэ пльышъоцIэ купым щыщэу къатых. Ащ къыхэкIэу, фэдизныгъэ е мыгъэнэфагъэ пчъэгъацIэхэр купэу тапэ къифэрэп. Арэу щыт нахь мышIэми, тыркубзэм щызэхэфыгъэп пIонри тэрэз дэдэп. Сыда пIомэ “мыгъэнэфагъэ пльышъуацIэхэр” ыцIэу пльышъуацIэхэм ахэтэу шIэныгъэлэжъхэм яIофшIагъэхэм тапэ къыщэфэх.

Тырку бзэшIэныгъэлэжъэу 3. Коркмаз мыхэр къетых: *bir* (зы), *az* (макIэ), *az büyük* (тIэкIу/ тIэкIужый), *başka* (нэмыкI), *bazı* (загъорэ), *belli başlı* (аныхь шъхьалэр), *biraz* (тIэкIу), *birçok* (бэ), *birkaç* (заулэ), *bir hayli* (бэ), *bir süğü* (хъушэ/ бэ), *birtakım* (къаум/ заул), *bir uğun* (бэ/ башэ/ бэ дэд), *bunca* (мыш фэдиз), *bütün* (псэу), *çok* (бэ), *çoğu* (нахьыбэ), *fazla* (бэ/лые), *her* (сыдрэ/хэтрэ), *hiç* (зи), *hiçbir* (зи), *hudutsuz* (гъунэнчъэ), *kaç* (сыд фэдиз?), *kimi* (загъорэ), *nice günler* (мафэ пчъагъэ/мафэ Iаджи), *nice* (Iаджи), *sınırsız* (гъунэнчъэ), *uğun uğun* (бэ/ башэ/ бэ дэд) (Korkmaz, 2014: 383-385). Мы мыгъэнэфагъэ пльышъуацIэм нэмыкIэу тыркубзэм фэдизныгъэ пчъэгъацIэхэр е пкъыгъом ыпэкIэ пчъэгъацIэ зэфэшъхьафитIу къыкIэIотыкIыжынымрэ, е гущыIэлъыкIохэр гъэфедэгъэным чIыпIэ щеубыты. ГущыIэм пае, “*Üç beş gün burada olmayacağı.*” КъыкIырэ шъыпкъэм тетэу, “*Шы тфы мафэ мыдэ сыщыIэщтэп.*” (Мэфэ зыщы-зытф мыдэ сыщыIэщтэп.) ТыркубзэкIэ фэдизныгъэр пчъэгъэцIитIукIэ къэпIон зыхьукIэ зэпхэу “*veya*” (е) пчъэгъацIитIум азыфагу дэуцони, дэмыуцони ылъэкIыщт. ГущыIэм пае, “*Üç (veya) dört gün burada olacağı.*” КъыкIырэ шъыпкъэм тетэу, “*Шы (e) пIы мафэ мыдэ сыщыIэщт*” (мафэ зыщы-зыплIэу/ зыщы-зыплIкIэ мыдэ сыщыIэщт.) Тыркубзэм пчъэгъацIэ зэфэшъхьафитIур къыкIэIотыкIыжыгъэу агъэфедэ зыхьукIэ азыфагу дефис дэуцорэп. ГущыIэм пае, *On on beş yıl (ilhõesun il ilъэсипшI илъэс пшIыкIытф), Üç beş kişi geldi (нэбгырэ зыщы-зытф)* (Интернет 1: <http://www.tdk.gov.tr>). Пчъагъэр зыфэдизыр къэзгъэлъагъорэ гущыIэлъыкIохэр *kadar* (фэдиз), *derece* (фэдиз), *denli* (фэдиз), *aşkın* (нахьыбэу) къетых 3. Коркмаз. Ау пчъэгъацIэхэм ягъусэхэу мыхэр дгъэфедэшъуштых: “*kadar*” (фэдиз) ыкIи “*aşkın*” (бэу/нахьыбэу/блэкIыгъэ)

(Korkmaz, 2014: 912-913). Гушылэм пае, “Düğüne üç yüzü aşkın misafir geldi.” Къыкырэ шыпкъэм тетэу, “Нысащэм шы шгэ нахыбэу хьаклэ къыфэкIуагъ.” (Нысащэм шыщым нахыбэу хьаклэ къыфэкIуагъ.) Шысэр “фэдиз”–клэ ттхымэ: “Düğüne üç yüz kadar misafir geldi.” Къыкырэ шыпкъэм тетэу, “Нысащэм шы шгэ фэдиз хьаклэ къыфэкIуагъ.” (Нысащэм шыщ фэдиз хьаклэ къыфэкIуагъ.) Тыркубзэм зы купыр пкъыгъо мэхьанэ зилэ гушылэлыкIо фэдэу бгъэфедэшъушт. 3. Коркмаз къытырэ мыщ фэдэ шысэхэм пкъыгъо мэхьанэ яI “üzerinde” (нахыбэу) ыкIи “sivarında” (фэдиз) (Korkmaz, 2014: 919). ГушылэлыкIом фэдэу мыггэнэфагъэ ыкIи фэдизныгъэ пшгэрыль иIэу дгъэфедэшъушт пкъыгъуацIэхэр: “üzerinde” “aşkın” фэд, ау гъэпсыкIэ зэфэшхьафхэр яIэх. Гушылэм пае:

“Düğüne üç yüzü aşkın misafir geldi.”

Нысащэм шыщым нахыбэу хьаклэ къыфэкIуагъ.

“Düğüne üç yüzün üzerinde misafir geldi.”

Нысащэм шыщым нахыбэу хьаклэ къыфэкIуагъ.

Адыгабзэм гъэпсыкIитIумкIи пчгэгъацIэм ишгъуашэ зэблэхурэп, ау тыркубзэм зэблэхугъэ мэхьу. Апэрэ шысэм пчгэгъацIэм къаггэнафэрэ клэухыр, ау ятIонэрэм къэзггэнафэ клэухыр къапэхэ.

ШIэныггэлэжгъэу М. Эргин мыггэнэфагъэ пльышгъуацIэу мыхэр къеты: bir (зы), birkaç (заулэ), bir çok (бэ), bütün (зэкIэ, псау), bazı (заггорэ), her (пэпч), kimi (заггорэ), çoğu (инахыбэ), çok (бэ), hiç (зыми, зи), az (макIэ), fazla (бэ) (Ergin, 2013: 254-257).

Т. БангуIогълу адырэ шIэныггэлэжгъэхэм къатырэ гушылэхэм афэдэхэр къеты, ау “Belirsiz belirtme sıfatı demekle düştüğümüz çelişkiyi ise ancak yetersiz belirtme diye açıklayabiliriz” ытхызэ мыггэнэфагъэ ехыллэггэ пльышгъуацIэ–м ычIыпIэ “имыкгурэ ехыллаггэ пльышгъуацIэ” (Banguoğlu, 2015: 353) еггэфедэ.

Зэдггэпшэрэ бзэхэу, адыгабзэмрэ тыркубзэмрэ, фэдизныгъэ, мыггэнэфэггэ мэхьанэ зилэ пчгэгъацIэхэм яIофшIаггэхэм чIыпIэ щаубытыгъ. БзитIум дэлэжгэрэ шIэныггэлэжгъэхэм мы упчIэмкIэ зыкIыныгъэ ахэмыль нахь мышIэми, мы купым щакIухьаггэп. Тэри тIофшIэн мыщ фэдэ пчгэггэ

шъуашэр кышчытыгъэныр игъоу тлъэгъугъэ. Гущыгъэу хыгъэмэ мыщ фэдэ шъуашэхэр ахэт зыхьукъэ пчъэгъэ мэхъанэр зыдагъыгъ. Шъыпкъэ, зыфэдиз пчъагъэр зэхэугуфыкыгъэу къэпшгъэурэп, ау пчъэгъэ горэ мыгъэнэфагъэу, зыгорэм фэдизэу ар зэрэщытыр нафэ къэхъу.

Пшысэхэм къахэфагъэ фэдизыныгъэ-мыгъэнэфагъэ пчъэгъацгъэ

“Блэр лым ыпшгъэ зэрэдагъэкыжкыштым иамал еусэхэу, ау зи рапэсын амышгъэу хэтхээ мээ **зыгъуш** тешагъ.” (Къурджымыкыо Лаурсэн: 404)

“Пщыри гукыжкы яунэ кложыгъэу, машори охыжкыгъэу, нэбгырэ **зае-гъуае** нахь а машэм кыгъуынагъэу цыфыхэри зэбгырыкыжкыгъэу, калэр къакуи кыгъухъажыгъ.” (Гущыгъыш: 120)

“**Мээ заулэ** лыр щылыгъэу хъужкы тэджыжкыгъэ.” (Къурджымыкыо Лаурсэн: 408)

“–Уятэ урэгъэубыт а къэпгъэ **заулэр** икъунмэ!– ыуи ... Лъэубэкъожь нэгъоим зыфелъым, нэгъоир кублашхъэм рычъи епкъэхи, цыраужкы хэлъэдагъ.” (Лъэубэкъожь: 398)

“Мэфэ **зыгъу** тешагъэу ‘Мы дышгъэ папыщыр зыер къэсымыгъотэу дунаим сытетынэп’ ыуи калэу папыщыр зыгъотыгъэр лыхъоу къежъагъ.” (Пшгъэшгъэ ибэр: 493)

“Болэтыкъом пыир къекъугъэу, идзэ шъофым дищыгъэу, лъэубэкъу **шъитгъу фэдизджэ** ежъыри аужыпкъэ щыгъэу альэгъугъ.” (Хъаткъокъошхомрэ Болэтыкыо Джанкъылыщрэ: 65)

“Тхэр еожыгъэу бзыльфыгъэ тхъамыкыгъэ мэзым **ильэсрэ ныкъорэ фэдиз** хэсыгъ ыгъотырэр ышхэу, пцгъэнабзэ хъугъагъэ щыгъын щымыгъыжъэу.” (Пщым ыпхъу: 483)

“**Ильэс заулэрэ**, ар икыакъэу, зекъо кыоу, бэрэ къэтэу хэтыгъ.” (Чэчанэкъо Чэчан: 11)

“Иджы сэ уасlorэр: **ильэс тloкlы горэ** нбжбьымджэ нэбгэсыгэмэ, уилофыхэри хьазырэу зэхэозгээшlыкlыни, уятэ кьонтхэу кьыкlэныгэу шылашэу кьыпфэнагээхэри остыжьыни, еtlанэ кьыпфэшгуашэхэр пшlэни.” (Чэчанэкьo Чэчан: 13)

“Иуlагээхэр нахьышlу хьуи, ыгукlии нахь псынklэу кьэхьуи, бэщ ыlыгьымэ щаум кьыкlын ылгэкlэу кьызэхьум ыужы, **зы мазэ фэдизрагьo** щышlагэу,– ‘Унэшхом ылгэныкьo зэзыкэплэн’, ылуишь, Шэбартныкьор klуагэ.” (Чэчанэкьo Чэчан: 18)

“**Мэзихы фэдизырэ** ащ ыужым щысыгээх.” (Чэчанэкьo Чэчан: 22)

“Кьезэрэщлlагээх, ешхагээх ешгуагээх, чэщ мэфэ **зыщыплl** горэм зэхэсыгээх.” (Трам цыкlor: 74)

“...Зыбгэпсэфын, псы чьылэ **тlэкlуи** уешьон» алуи кьыпэгьoкlыгээх.” (Пшгэшгэ ибэр: 497)

“**Зытlo-зыщэ** кьылопщыгэу, мыуцухэ зэхьум, клалэм икьыхьяжьыгьo тыригьафи рилуагэ: [...]” (Пшгэшгэ ибэр: 495)

“–Лшжгэу нэбгыритlу, клалэу **нэбгыритlу-нэбгыриплlы** мэхьух.” (Чэчанэкьo Чэчан: 52)

“**Мэзищ фэдизкlэ** уызэкlэлэбэжькlэ пхэ тlэкlу кьэсщэн симорадэу мэзым сыкluагэу, **пхэ заулэ** кьэсшыгэу ‘тlэкlу зызгэпсэфын’ слуи сытlысыгэ.” (Хьаплэтlэшхор: 383)

“Кьурджымыкьo Лаурсэн ягуащэ зы шгьаорэ зы пшгашгэрэ кьыфэхьугэу, **охгтэ кьяумэшлуи** тешlагэу ‘Зэ сежьэн, мыхэкур кьэсклухьан’, ылуи лыр шэси ежьагэ.” (Кьурджымыкьo Лаурсэн: 407)

2.8. Зэфэзыхьысырэ пчгэгьацlэхэр

Адыгабзэм зэфэзыхьысырэ пчгэгьацlэхэр зэкlэ шlэныггэлэжьхэм кьыхаггэщрэл. Мы купым ыцlэ апэу кьезлуаггэхэр Н. Яковлевымрэ Д. lашгхэмафэмрэ ары. Шlэныггэлэжьхэм атхы: “Тгэкlэкlын пчгэгьацlэмэ зие

аффиксхэр кьапыхьээ зэфэзыхьысрэ пчъэгъацІэхэр гъэпсыгъэ мэхьу, гущыІэм пае: шъуитІо, шъуицэ” (Яковлев, Ашхамаф, 1941: 401). ЕтІанэ шІэныгъэлэжьмэ атхы: “Ахэр зие гъэпсыкІэ зиІэ гъэкІэкІын пчъэгъацІэ шъуашэх” (Яковлев, Ашхамаф, 1941: 402).

Мы гупшысэр Р. Долэм иІофшІагъи щыпхырыщыгъ: “ГъэкІэкІын гущыІэмэ зие лъэпсапэхэр кьапыхьан альэкІы. ГущыІэм пае: тицэ, шъуицэ, типлІэ. Мыщ фэдэ хьумэ мыхэр зэфэзыхьысэу мэхьух. Зэгъапшэх: гъэкІэкІын пчъэгъацІэхэу плІэ, щэ ыкІи мы пчъэгъацІэхэм зие лъэпсапэр акІыгъоу – типлІэ, шъуицэ. Мыщ фэдэ шъуашэмэ япчъагъэ мэкІэ дэд. Арышь, пчъэгъэцІэ куп шъхьаф хьухэрэп” (Долева, 2005: 31).

ЗэрэхьурэмкІэ, шІэныгъэлэжьхэм зэфэзыхьысрэ пчъэгъэцІэ куп аІо ыкІи адрэ лъэныкъомкІэ гъэкІэкІын пчъэгъацІэмэ яшъуаш.

Н. Яковлевымрэ Д. Іашъхьэмафэмрэ зэрхагъэунэфыкІырымкІэ, зэфэзыхьысрэ пчъэгъацІэхэм япчъагъэ мэкІэ дэд, сыда пломэ ахэр къэзгъэпсын зылъэкІырэр къэзыпчърэ пчъэгъацІэхэу 10 нэс ыкІи ахэмэ кьапыхьан альэкІырэр 1- 2–рэ шъхьэхэм ибэ пчъэгъэ къэзгъэльэгъорэ зие лъэпсапэр ары ныІэп. Адрэ зие лъэпсапэхэр ахэмэ кьапыхьашъухэрэп. Мыщ дэжьым кьыхэгъэщыгъэн фай, 1 зыфиІорэ къэзыпчърэ пчъэгъацІэм мы лъэпсапэхэр ыштэрэп. Арышь, зие лъэпсапэхэр кьызыпхьэшъухэрэр 2–м щегъэжьагъэу 10-м нэс. ШІэныгъэлэжьхэм кьаІуагъэм укьыпкьырыкІзэ, ар мыщ фэдэу кьэбгъэльэгъон плъэкІыщт:

Пхъанэу 21. Зэфэзыхьысрэ пчъэгъацІэхэр

Адыгабзэ	Тыркубзэ	
титІо	iki- miz	ikimiz
тицэ	üç-(ü) müz	üçümüz
типлІэ	dört-(ü) müz	dördümüz
титфэ	beş-(i) miz	beşimiz
тихэ	altı- miz	altımız
тиблэ	yedi- miz	yedimiz

Пхъанэу 21. (пыдзагъ) Зэфэзыхьысрэ пчъэгъацІэхэр

тие	sekiz-(i)miz	sekizimiz
тибгъо	dokuz-(u)muz	dokuzumuz
типшІэ	on-(u)muz	onumuz
шъуитІо	iki-niz	ikiniz
шъуищэ	üç-(ü)nüz	üçünüz
шъуиплІэ	dört-(ü)nüz	dördünüz
шъуитфэ	beş-(i)niz	beşiniz
шъуихэ	altı-nız	altınız
шъуиблэ	yedi-niz	yediniz
шъуие	sekiz-(i)niz	sekiziniz
шъуибгъо	dokuz-(u)nuz	dokuzunuz
шъуипшІэ	on-(u)nuz	onunuz

Н. Яковлевырэ Д. Іашъхъемафэмрэ яграмматикэ зэфэзыхьысрэ пчъэгъацІэмэ чІыпІэ щаубытыгъэ нахь мышІэми, а упчІэр шъуамбгъоу щызэхэфыгъэп.

ШІэныгъэлэжьэу А. Шъаукъом пчъэгъацІэм иупчІэ зэхиф зыхъукІэ зэфэзыхьыс пчъэгъэцІэ купхэр кыыхигъэщрэп (Шъаукъо, 1983: 62), гъэкІэкІын пчъэгъэцІэ купым щыщэу елытэ. ПчъэгъацІэхэр гъэлсыгъэ зэрэхъурэм кытегущыІэзэ шІэныгъэлэжьым етхы: “Зещэ зэблэхъун шыкІэмкІэ гъэлсыгъэ хъухэрэр гъэкІэкІын пчъэгъацІэхэр ары ныІэп, гущыІэм пае: зы-зэ, пшы-пшІэ, пшыкІублы-пшыкІублэ, тІокІы-тІокІэ. ГъэкІэкІын пчъэгъацІэхэм зие аффиксхэр къапыхъанхэ альэкІыщт, гущыІэм пае, титфэ (ти+тф+э), шъуиплІэ (шъуи+плІ+э)” (Шъаукъо, 2009: 399).

3. КІэращым пчъэгъацІэм иупчІэ кытхыхъэ зыхъукІэ “зэфэзыхьысрэ пчъэгъацІэхэр” куп шъхафэу кыыхегъэщы ыкІи гъэлсыкІитІу къеты:

1. Апэрэ ыкІи ятІонэрэ бэ пчъэгъэ зие аффиксым мыгъэнэфагъэ гъэлсыкІэ зиІэ гъэкІэкІын пчъэгъацІэхэмэ къапыхъээ. ГущыІэм пае, титІо (ikimiz), тищэ (üçümüz).

2. Аффиксэу “и”-р кээзыпчырэ пчъэгъацлэхэм кьапыхьээ. Гушылэм пае, тфыри (beşi de) (1960: 1076).

Льыплъэныгъэу тшыгъэхэм кьаушыхьаты зэфэхьыс гушылэмэ яупчлэ адыгабзэм нахь маклэу шызэхэфыгъэмэ зэращыщыр. Мы пчъэгъэцлэ купыр зы шлэныгъэлэжымэ куп шгъафэу кьыхагъэщы, адрэ шэныгъэлэжымэ игугъу кьашырэп е гъэклэтын пчъагъацлэмэ яшгъуашэу кьагъэлягъо.

Тыркубзэм зэфэзыхьысрэ гушылэ купхэм чыплэ щаубытыгъ. Мы пчъэгъацлэхэр нахьыбэрэмклэ Iахьыл-блэгъэныгъэ ыкли кьэхуныр кьагъэлэгъонымклэ агъэфедэх. Ац фэшлыклэ “2–м щегъэжыагъэу 7–м нэс пчъэгъацлэу хэтхэмклэ гъэпсыгъэ мэху кьодый” (Ergin, 2013: 252; Korkmaz, 2014: 381). Мы пчъэгъацлэхэм ыужклэ гушылэгъэпс лъэпсахэ –Iz, –Uz кьапыхьазэ гъэпсыгъэх: iki + iz > ikiz (тIуазэ), üç + üz > üçüz (щазэ), dört + üz > dördüz (плIазэ), beş + iz > beşiz (тфазэ), altı + iz > altız (хазэ), yedi + iz > yediz (блазэ). Мыщ фэдэ пчъэгъацлэхэр тыркубзэм игъэпсыклэклэ кьатеклыгъэх. Лъэпсахэ –Iz, –Uz тыркубзэм изэклэлыкIоклэ пчъэгъацлэхэмклэ кьэттыгъэ мэкъэ хабзэхэм атетэу пчъэгъацлэхэм ауж кьэклэ. Бангулогълу гушылэу “çift”²³ –ыр (зэшлэгъу) зэфэзыхьысрэ пчъэгъацлэу елыгтэ (Banguoğlu, 2015: 356). Тыркубзэм зэфэзыхьысрэ пчъэгъацлэхэр гъэпсыгъэным пае, нэмыкI шыклэу шылэр лъэпсахэу –Iz, –Uz ычIыплэклэ –II, –IU ыгъафедэныр ары. Гушылэм пае, “ikili grup” (тIоу зэхэль/зэхэт куп) ыкли “beşli sıra” (тфэу зэхэль/зэхэт сатыр). Зэйнэп Коркмаз нэмыкI гъэфедэклэ кьелэты ыкли мырэуштэу етхы: “Topluluk sayı sıfatları bir –II, –IU sıfat yapma ekiyle genişletilerek de kullanılır: *ikizli çağla, ikizli badem, üçüzlü oyun, beşizli yarışma gibi*” (Korkmaz, 2014: 381). Мыщ фэдэ гъэпсыклэм, апэу лъэпсахэу –Iz, –Uz ыужрэ –II, –IU зэгъусэу тэгъэфедэ. Коркмаз шысэу кьыхьыгъэхэр имэхьанэклэ *tIуазэу зэхэт купкI нымтэ зилэ пхъэшгъэхэ-мышхэ цIынэ горэ, tIуазэу зэхэт миндаль, щазэу зэхэт джэгэу, тфазэ зэхэт зэнэкьокьу ыкли ац фэдэхэр* ары.

Мыщ дэжым кьэлогъэн фае, адыгабзэм тIуазэ (ikiz), щазэ (üçüz), плIазэ (dördüz) зыфэпIоштым фэдэхэр пкьыгъуацлэх. “Пчъэгъэцлэ лъапсэхэм

²³ Лэвэнт Догъан ыкли Илкэр Тосун гушылэу “çift” пае персыбзэм кьыхэкIыгъэ гушылэу етхы. Levent Doğan, İlker Tosun. *Türkiye Türkçesi Grameri*. – Çanakkale, 2015. – S. 236.

льэпсахэу –зэ кьапыхьэзэ пкьыгьуацIэхэр гьэпсыгьэ мэхьух: тIуазэ (тIу+зэ)” (Шьаукьо, 2009: 378).

ЫпшгьэкIэ кьэтIуагьэхэм нафэ кьытфашIы, адыгабзэмрэ тыркубзэмрэ адэлэжьэрэ шIэныгьэлэжьхэм зэфэзыхьысырэ пчьэгьацIэхэм мэхьанэ зэфэшгьафхэр зэрэпкьыралгьхэрэр. 3. КIэращэм иIофшIагьэ кьыщитыгьэ щысэхэр, Тыркубзэм “зэфэзыхьысырэ пкьыгьуацIэ”–кIэ алытгэх. Сыда пIомэ, тыркубзэм пльышгьуацIэхэмэ зие Iахь кьапыхьэ зыхьукIэ, а гьэпсыкIэр пкьыгьуацIэкIэ зэблэхьугьэ мэхьу.

Пишэсэхэм кьахэфэгьэ зэфэзыхьысырэ пчьэгьацIэхэр

“–...Шгьхьаджэрэ, **титIу** язи кьэмысэу, инэу узэзаощтыгьэр, о уаужым хьэльэубэжьу заулэ нахь кьымыдзэу ебэжыгь.” (Чэчанэжьо Чэчан: 46)

“Тызэгьусэу **титIуи** тыкIонышгь, кьызэдэдгьэцкIэн, –ыIуагь Нарт Шэбартныкьо.” (Чэчанэжьо Чэчан: 53)

“**ШьуйтIуи** яхазы горэм Iоф иIэми сэ слгьэкIыщтымджэрэ шгьусизэфэдэнэу ары, –ыIуишгь Нарт Шэбартныкьо кIалэм кьыригьэзагь.” (Чэчанэжьо Чэчан: 54)

“–Мищыр сянэ кьыльфыгьэу сшыпхьу, **шьуйщэ** шгьусимахьуль, шгьукьытетIысхь, –ыIуи, ахэри тригьэтIысхьы яхэку кьэсыжьыхи, шгьузхэри аригьащэхи шгьхьадж ичылэ шгьхьадж ыгьэкIожьыгьэх.” (Есымыкьо Есхьот: 161)

ЯЦЭНЭРЭ ШЪХЪЭР.

БАГЪЭР, ШАПХЪЭР, ШЫНЫР КЪЫЗЭРЫКІХЭРЭР

Адыгэм илэжлэу дунай багъэр, шапхъэр, шыныр, къэзытрэ гушылэхэм чыплэ гъэнэфагъэ щаубыты. ИжъкІэ къыщегъэжъагъэу адыгэм къыкІугъэ гъогум игъусэу ахэр къырэкІо. Анахъэу ахэр къызшылыгагъорэр адыгэ Іорыуатэр ары. Адыгэ лъэпкъым икІэнэу, хьалэмэт пшысэхэм тадэлажъэ зэхъум нафэ къытфэхъугъ, пкъыгъом ибагъэ, изэкІэлъыкІуакІэ къызэраторэмэ акІыгъоу шапхъэр, пщальэр, уахътэр, кІыхъагъэр, шыныр къэзгъэлъэгъорэ гушылэхэр бэу зэрэхэтыр. Пшысэмэ къахэфэгъэ мыщ фэдэ гушылэмэ тьабгъукІон тлъэкІыгъэп ыкІи тилофшІэн чыплэ щубытыгъ, сыда пломэ “Ахэмэ ащыщхэр хэушъхъафыкІыгъэу, нэмыкІыбзэмэ ямынэшанэу щыт ыкІи жъы дэдэх, адыгабзэм игушылэхэм къадэхъагъэп” (Кумахов, Кумахова, 1998: 169). Ащ пае, мыщ фэдэ гушылэхэр зэхэфыгъуай, ямэхъани къэубытыгъуай, ары пакІопышъ жабзэм ушылукІэжъырэп, цыкІу-цыкІузэ хэкІыжъых.

Адыгэмэ агъэфедэщтыгъэ шын занэ, шапхъэмэ афэгъэхъыгъэу тхыль шъхъаф щылэп, ау шІэныгъэлэжъмэ янауцнэ статьямэ а упчІэр къыщалэтыгъ.

М.А. Къумахэмрэ З.Ю. Къумахымрэ ятхыльэу “Нартский эпос: язык и культура” зыфилорэм шын занэу адыгэ нарт эпосым къыхафэхэрэм чыплэ щаубытыгъ, щысэхэр къахы, гъэпсыкІэу ялэр къызэхафы. ШІэныгъэлэжъхэм шын занэм епхыгъэу мыщ фэдэ гушылэхэр къаты:

1. **Куыуэгъу (адыг.)** “цІыфыр зыкуокІэ ымакъэ зылылэсрэ чыгууанэр (чыжъагъэр) ары.”
2. **ШІэпшъэуэгъуэ (каб.)** “шым зы къамыщ огъу зепхыкІэ ыкІурэ чыгууанэр (гъогур) ары.”
3. **Хьалъэбэкъу (адыг.)** “хъэм ышІырэ лъэбэкъум иинагъ.”
4. **Хъэсэбгъу (каб.)** “хъасэм ыбгъу ишъомбгъуагъэ къыубытырэ кІыхъагъэр.”
5. **ЩэджэгъуакІо (адыг.)** “мэфэныкъо гъогу.”
6. **Тхъэмэфако (адыг.)** “тхъэмафэм пкІурэ гъогур.”
7. **Теуэгъуэ (каб.)** “шыуанэу пкІушъурэ гъогууанэр.”
8. **Зыш тетІысхъагъу (адыг.)** “зы шы тетІысхъагъум пкІушъурэ гъогууанэр.”

9. Тхьа/тхьэ “тха” “кIыхьагъэм ишапхь.”²⁴
10. Тхьазыйышь (адыг.) “тхьэу 100 щиз.”
11. IашьуэракI/ЭфракIэ “Iэдакъэ.”
12. ПчыкIэ шыиз (адыг.) “пчым, пчыпыджыным ыпэ щиз.”
13. ПчышэIуэ шыиз (адыг.) “пчым, пчыпыджыным ышгъхэ икIыхьагъ.”
14. ЧэтыукIэ шыиз (адыг.) “чэтыум ыкIэ икIыхьагъэ фэдиз.”
15. Шышъуэ шыиз (адыг.) “шышъом иинагъэ икIыхьагъэ кыубытрэ кIыхьагъ.”
16. Iэбжэ шыиз (каб.) “щэрэч, бжиз²⁵ фэдиз.”
17. Бгъэшхъуэуэгъу (адыг.) “бгъашхъор зыорэ уахът.”
18. Iуэшхъэ пIалъэ (Iуэшхъэ пIуалъэ) “Iошхъэ пIалъ, мэфэ пIалъ.” (Кумахов, Кумахова, 1998: 169–173).

ШIэныгъэлэжымэ къатыгъэ гушыIэ купхэр непэ цIыфмэ агъэфедэжрэн, сыда пIомэ уахътэм кыздихьыгъэ шыкIэ амалхэмкIэ джы кIыхьагъэр ашы, гъогуанэр псынкIэу зэрэпкIушъуцтхэр къаугупшысыгъэх. Арэу щыт нахь мышIэми, мы шыкIэ шапхъэхэм ащыщхэр фразеологизм хъужьыгъэхэу цIыфмэ жабзэм щагъэфедэ. Адыгэ лъэпкъым идышгъэ кIэнэу нарт эпосым, IорыIуатэм, тхыгъэ тхыльхэм чIыпIэ щаубытыгъ ыкIи ахэмэ уябгукIо хъуштэп. Шъыпкъэ, зимэхъанэ къэмыубытышъухэри хэтых, арэу щыт нахь мышIэми мыхэр бзэм игушыIалъэ ибаиныгъэ щыщых, адыгэ лъэпкъым ахэр икIэных.

ШIэныгъэлэжъэу КIэрэщэ Зэйнаб пчъэгъацIэм иупчIэ зэхиф зыхьукIэ нумеративхэр кыхегъэщых. “Адыгабзэм игушыIэ купмэ ащыщхэм ямэхъанэ ашIомыкIодыгъэми, къэлъытэнымкIэ пчъэгъэ мэхъанэ яIэу агъэфедэх” (Керашева, 1960: 1076). Шъхъэ (baş/koçan) ыкIи цэ (diş/tane) зыфэпIоцтым фэдэ гушыIэхэр шIэныгъэлэжым щысэу къехьых: *натрыфышъхъ* (bir koçan mısır), *натрыф игъхитф* (beş koçan mısır), *натрыф цитф* (beş diş mısır/ beş mısır tanesi), *фыгуцэ заул* (birkaç tane darı) (Керашева, 1960: 1076).

²⁴ Тхьа/тхьэ – ижырэ адыгэ шын шапхъ, бгъэгум щегъэжъагъэу Iэпэ гурытым ыщыпэ нэс. М.А. Кумахов, З.Ю. Кумахова. Нартский эпос: язык и культура. – Москва, 1998. – С. 253.

²⁵ Щэрэч – ЗэкIэщыгъэ Iэхъомбэшхомрэ Iэхъомбэ пэрытымрэ азфагу кыфэрэр. – *Адыгабзэм изэхэф гушыIалъ*. Т. III. – Майкоп, 2013. – Н. 491; бжиз –зэкIэщыгъэ Iэхъомбэшхомрэ Iэхъомбэжъыемрэ азфагу иль кIыхьагъэр. *Адыгабзэм изэхэф гушыIалъ*. Т. I. – Майкоп, 2011. –Н. 58.

КІэрашэ Зэйнаб кыыхигъэщырэ гушыІэ купмэ пшгъэрыльэу яІэр псэумрэ Іахымырэ къэзгъэлыгъохэрэр зэрэщыІэр ары. Ау сыд пае, сыдым кыыхэкІэу мы гушыІэ купхэр шІэныгъэлэжым нумеративхэм ахилытэра, сыдым кыыпкырыкІыра, сыдым рыгъуазэра нафэ кыышыгъэп. Куоу кыытхыхьэрэп, мыщ фэдэ купхэр зэрэщыІэшъуцтым ягугъу къешІы нахь.

Мыщ фэдэ гушыІэ купхэр бзэ унагъо зэфэшхьафхэм ащыщхэм, гушыІэм пае, инджылызыбзэми, тыркубзэми адыгабзэми хэтых. Ащ пае, мы упчІэр апэ къэзІэтыгъэмэ ащыщэу Allan (Аллан) ыкІи Lehrer (Лэхьэрэ) яІофшІагъэхэм зафэдгъэзагъ ыкІи ахэмэ къатырэ купхэр тилофшІэнкІэ лъапсэ тшызэ, адыгабзэм кыыхэбгъэщышъуцт купхэр къэттыгъэх, системэ хэльэу ахэмэ атефэрэ щысэхэр къэтхыгъэх.

ШІэныгъэлэжымэ мыщ фэдэ гушыІэ купхэр кыыхагъэщы:

1. Unit counters (КъэлытэкІэ занэхэр): a *piece* of equipment (шъуашэм щыщ *Іахь*), two *head* of cattle (былым *шъхьитІу*);
2. Fractional Classifiers (Зэтеутын пчъэгъацІэхэр): 3 *quarters* of the cake (кексым *иплІэнищ*);
3. Number set classifiers: (Пчъэгъэ классификаторхэр): many *hundreds* of people (*шъэ пчъагъэ фэдиз цІыф*);
4. Collective classifiers (Зэгъусэныгъэр -коллектив- къэзгъэлыгъорэ гушыІэхэр): Two *clumps* of grass (уц *ІамитІу*), a *herd* of animals (зы мэл/ шы/ чэм *Іэхьогъу*);
5. Varietal classifiers (Лъэпкъ зэмлІэужыгъохэр къэзгъэлыгъорэ купхэр): Two *species* of wheat (коц *зэмылІэужыгъуитІу/ лъэпкъитІу*), all *kinds* of flowers (къэгъагъ *лъэпкъ* пстэури...);
6. Measure classifiers (Шапхэр къэзгъэлыгъорэ купхэр): Two *pounds* of cabbage (0,91 *килограмм* къэбэскъ), one *liter* of wine (зы санэ *литр*), a *box* of candy (зы конфет *къэмлан*), a *bowl* of sugar (зы шъоушыгъу *анс*);
7. Arrangement classifiers (Итеплэ елытыгъэу зэхэубытыгъэ шапхэр къэзгъэлыгъорэр): Two *rows* of beans (джэнчы *самыритІу*), 3 *stacks* of books (тхыль *Іам, сам/ шэндж/ хъандзуищ*) (Lehrer, 1986: 111).

Хиао-МсЕнери (2010: 56) ыкІи Лэхьэрэ (1986: 111-112) купэу къатхэрэр зэкІэ къэттырэп, сыда піомэ купмэ ащыщхэр адыгабзэм

едгэкIушбугъэп. Ащ кыыхэкIэу, мыщ фэдэ купхэр ары тэ тилофшIэн чIыпIэ шызыубытыгъэхэр: кьэлъытэкIэ занэхэр (unit counters), зэгъусэныгъэр (коллектив) кьэзгъэлъэгъорэ гушыIэ купхэр (collective classifiers), шапхьэр кьэзгъэлъэгъорэ гушыIэ купхэр (measure classifiers) ыкIи итеплъэ елбытыгъэу зэхэубытыгъэ шапхьэр кьэзгъэлъагъохэрэр (arrangement classifiers).

1. КьэлъытэкIэ занэхэр

КьэлъытэкIэ занэхэр (unit classifiers), зэгъусэныгъэр (коллектив) кьэзгъэлъэгъорэ шапхьэ гушыIэ купхэр (collective classifiers), гъэпсыкIэхэу яIэхэмкIэ зэгопхын умылбэкIын гушыIээзгъусэ купхэр (eşdizimlilik) ямэхьанэкIэ зэпблагъэх, зэнэсых. Ахэмэ ягъэфедэн ыкIи гошыкIэу яIэр мэхьанэу яIэм кыыхэкIы нахь мышIэми, шъхьафитэу е гъэпсыкIэ хабзэм тетэу гъэпсыгъэ бзэм щэхьух (Lehrer, 1986: 117). Бзэм хэт классификаторхэу теплър/шыкIэр (shape) бэрэ агъэфедэх категоризацие ашы хьумэ. “head” (шъхьэ/baş) ыкIи “stalk” (кьутэм/dal, лъапсэ/kök: bir sap/kök kereviz сельдерей) имэхьанэкIэ ыкIи игъэфедакIэкIэ ахэмэ ятеплъэ/шыкIэ нэшанэхэр кьагъэлъагъох. Инджылызыбзэми нэмыкI классификаторхэр кьат зыхьукIи нахьыбэм теплърэм/шыкIэм епхыгъэу щыт. ГушыIэм пае, кьэлъытэкIэ занэхэр: ball (IашкI/çile, top), loaf (тэбэрыжъ/ taba, somun), slice (бзыгъэ/ dilim), string (благъэ/ dizi), sheet (тхьапэ/ tabaka, yaprak, plaka) ыкIи зэгъусэныгъэр (коллектив) кьэзгъэлъэгъорэ шапхьэ гушыIэ купхэм щышэу: stack (Iат/ yığın), row (сатыр/ sıra, dizi), line (сатыр/ sıra, dizi), heap (Iат, сам/ öbek, yığın), pile (Iат, сам/ istif, öbek) (Lehrer, 1986: 115).

Мыщ фэдэу натрыф занэ ыкIи лэжыгъацэ зыфэпIощтхэм афэшI адыгабзэм “цэ”, тыркубзэм “tane” щагъэфедэ. Адыгабзэмрэ тыркубзэмрэ хэтэрыкIэхэмрэ былымхэмрэ ятеплъэкIэ хьурае зыхьукIэ “шъхьэ” (baş) агъэфедэ. ГушыIэм пае, зы бжынышъхь (bir baş soğan), зы былымшъхь (bir baş inek). Ау Адыгабзэм “шъхьэ” зыфалорэ кьэлъытэкIэ занэр тыркубзэмкIэ сыдигъуи “baş” хьурэп, “koçan” гушыIэр агъэфедэ, ау натрыф зыхьукIэ огъэфедэшъу, натрыфым ышъхьэ итеплъэкIэ хьураеп. Ащ фэдэкъэбзэу, псэум нахь цIыкIу Iахьэ занэхэр адыгабзэми тыркубзэми “цэ” мэхьу. ГушыIэм пае, зы бжыныфыщ (bir diş sarımsak). Ау зы коцыцэмрэ зы коцы шъхьэмрэ ыкIи зы

ощхыцэмрэ адыгабзэм дгъэфедэшъуцт нахъ мышIэми, тыркубзэм коцыр ци, шъхьи хъурэп, цэ-р “tane” ыкIи шъхьэ-р “başak” ыкIи ошхыцэри “damla” мэхъу (“diş” е “tane” хъурэп). Ащ кыхэкIэу, мыш фэдэ гушыIэхэр ыкIи щысэхэр “зэхэубытэным пае шъхьафит екIолIакIэ уиIэу имэхьанэкIэ зэхэубытэшъуцт” (Lehrer, 1986: 116).

Лэхьрэр игощыкIэ тырыгъуазэзэ адыгабзэм мыш фэдэ къэлытэкIэ занэхэр кыхэтэгъэщы:

Пхъанэу 22. КъэлытэкIэ занэхэр

Адыгабзэ	Тыркубзэ
зы коцыцэ, зы фыгуцэ, зы хьацэ коцы цитф, фыгу цитф, хьэцитф	bir tane buğday/ darı/ arpa beş tane buğday/ darı/ arpa
зы коцышъхь коцы шъхьитIу	bir başak buğday iki başak buğday
зы натрыфышъхь натрыф шъхьитIу	bir koçan mısır iki koçan mısır
зы тыгъэгъэзашъхь тыгъэгъэз шъхьипшI	bir -----ayçiçek on -----ayçiçek
зы тыгъэгъэзац тыгъэгъэзацитф	bir ayçekirdeği beş ayçekirdeği
зы къэбэскъашъхь къэбэскъэ шъхьиц	bir baş lahana üç baş lahana
зы былыммышъхь былым шъхьибгъу	bir büyükbaş hayvan dokuz büyükbaş hayvan
зы тутыныбжъэ тутын бжъипшI	bir tane/ adet/ dal sigara on tane/ adet/ dal sigara
зы бжъыныфыц бжъыныф цитIу	bir diş sarımsak iki diş sarımsak
зы щыгъуцэ щыгъуцитф	bir tuz tanesi beş tuz tanesi

Пхъанэу 22. (пыдзагъ) КъэлъытэкIэ занэхэр

зы джэнчыц джэнч цитIу	bir tane fasülye/ bir fasülye tanesi iki tane fasülye/ iki fasülye tanesi
зы бжъынышъхъ бжъынышъхъиц	bir baş soğan üç baş soğan
зы хьалыгъу такъыр/тыкъыр хьалыгъу такъыритIу/тыкъыр	bir parça ekmek iki parça ekmek
зы хьалыгъу бзыгъ хьалыгъу бзыгъиц	bir dilim ekmek üç dilim ekmek
зы къэбэскъэ тхъап къэбэскъэ тхъапиц	bir yaprak lahana üç yaprak lahana
зы шъо/ хъэдэн Iабгъу шъо/ хъэдэн IабгъуитIу	bir parça deri/ bez iki parça deri/ bez
зы щэIумыл топ щэIумыл топицI	bir top dondurma dört top dondurma
зы псы гъуаткIу псы гъоткIуиц	bir damla su üç damla su
зы ощхыц ощхыцибл	bir damla yağmur yedi damla yağmur
зы осэпсыц осэпсыциц	bir damla çiy üç damla çiy
зы щай Iуб щай IубитIу	bir yudum çay iki yudum çay
зы пIэстэ Iульхъ пIэстэ Iульхъиц	bir lokma mamursa üç lokma mamursa
(цыналь) зы шъхъац наль шъхъац нэлыиц	bir tel saç üç tel saç

2. Зэгъусэныгъэр (коллектив) къэзгъэлъэгъорэ гушыIэ купхэр

Бибэр ыкIи нэмыкI шIэныгъэлэжъхэм ягупшысэхэм Хиао-МсЕнери итхыль кIэкIэу кыщытегушыIэ. КъэлъытэкIэ занэхэм ялытыгъэмэ

коллективнэ классификаторхэм а зы пкыгъом щыщхэр зэхаубытэ, зы купыр, коллективыр кьагъэлыагъо (Xiao, McEnergy, 2010: 57).

Пхъанэу 23. Зэгъусэныгъэр (коллектив) кьэзгъэлыэгъорэ гушылэхэр

зы бжъэ пкыгъ/ бжъэпчы/ бжъэ пкыгъиты	bir koloni arı/ bir arı sürüsü iki koloni arı/ iki arı sürüsü
зы бжъэцы бжъэциты	bir petek arı iki petek arı
къамзэгутахъ	karınca yuvası
зы шы/былым/мэл Іэхъогъу зы/былым/мэл Іэхъогъуиты	bir at/ inek/ koyun sürüsü iki at/ inek/ koyun sürüsü
зы бзылфыгъэ куп бзылфыгъэ купитф	bir grup kadın beş grup kadın
зы бзыу/кІалэ/былым отэр бзыу/кІалэ/былым отэриты	bir sürü/ grup kuş/ sığır, bir (grup) çocuk iki sürü/ grup kuş/ sığır, iki (grup) çocuk

Адыгабзэм “отэр”-ыр (sürü) ыкІи цыфхэм ыкІи псэушъхъхэм апае агъэфедэшъу нахъ мышІэми, Türk Dil Kurumu (Тыркубзэм дэлажъэрэ кулыкъушІапІэм) кьыдигъэкІыгъэ гушылалъэм sürü (отэр) зыфилорэм пае мырэщтэу етхы: 1. Былым гъэсагъэ куп (Evcil hayvanlar topluluğu); 2. Цыфэу былымым еплъырэм зэкІэхэми (Bir insanın bakımı altındaki hayvanların tümü); 3. Зэгъусэхэу зэдэпсэрэ былым куп (Birlikte yaşayan hayvan topluluğu); 4. Узыфаер зэбгъэшІэшъушт цыф куп (Yönlendirilebilen insan topluluğu) (Интернет 1: <http://www.tdk.gov.tr>). Ащ кьыхэкІэу, тыркубзэм “sürü” (отэр) мырэуштэу бгъэфедэныр мытэрэзэу тэлытэ “bir sürü” мэхъанэкІэ “pek çok” (бэ дэд) фэдэу мыгъэнэфагъэ плъышъуацІэу агъэфедэх нахъ мышІэми.

3. Шапхэр кьэзгъэлыэгъорэ гушылэ купхэр

Лэхърэр “мыгъэнэфагъэ шапхэхэр” е “шапхэ зимылэ пщальэхэр; зэмыгъэфагъэ шапхэхэр/пщальэхэр” Хиао ыкІи Мс Енери зыгорэ зэрыль, зэральхэрэ “контейнер классификаторыхэу” алытэ (2010: 58) ыкІи ахэр зы шапхэ тет шапхэхэмрэ зэгъусэхэу (стандарт) шэпхэ классификатэр категориех (Xiao, McEnergy, 2010: 52).

Пхъанэу 24. Шапхъэр къэзгъэлыгъорэ гушыгъэхэр

зы сабын бзыгъ/Гэбгъу сабын бзыгытф/Гэбгъуитф	bir kalıp sabun beş kalıp sabun
зы сабын Гэубытыгъу сабын Гэубытыгъуитгу	bir kalıp sabun iki kalıp sabun
зы къое хъал къое хъалитгу	bir kalıp (teker) peynir iki kalıp (teker) peynir
зы хъалыгъу тэбэрыжъ хъалыгъу тэбэрыжъищ	bir somun/ taba ekmek üç somun/ taba ekmek
зы хъалыгъу хъакурыжъ хъалыгъу хъакурыжъитгу	toprak fırında pişmiş bir somun ekmek toprak fırında pişmiş iki somun ekmek
зы хъаджыгъэ Гэбжыб хъаджыгъэ ГэбжыбипшI	bir avuç un on avuç un
зы щыгъу Гэпэкиз щыгъу Гэпэкизитгу	bir fiske/tutam tuz (parmak ucuyla) iki fiske/tutam tuz
зы тхылыпIэ Гэмдэч тхылыпIэ Гэмдэчитгу	bir tutam kağıt (el ile) iki tutam kağıt
зы ГэмычIэ чIиз ахъщэ жъгъэй ГэмычIитгу чIиз ахъщэ жъгъэй	bir avuç içi (dolusu kadar) bozuk para iki avuç içi (dolusu kadar) bozuk para
зэшIыгъу (Фыгу зэшIыгъо иIэжъ./ ЗэшIыгъо хъаджыгъэ Iанлъэм илъ.)	bir yapımlık/ pişirimlik (Bir pişirimlik darısı var./ Hamur teknesinde bir pişirimlik un var.)
зы сырныч/мэшIодз къэмлан сырныч/мэшIодз къэмланитф	bir kutu kibrit beş kutu kibrit
зы бахъсымабжъ бахъсымэ бжыипI	bir kadeh bahsıme (alkol oranı düşük bir içecek) dört kadeh bahsıme
зы щэ бэшрэб щэ бэшрэбитгу	bir şişe süt iki şişe süt
зы псы графин псы графинитгу	bir sürahi su iki sürahi su

Пхъанэу 24. (пыдзагъ) Шапхъэр къэзгъэльэгъорэ гушыIэхэр

зы псы гогон псы гогонищ	bir güğüm su üç güğüm su
зы псы къумгъан псы къумгъанитIу	bir testi su iki testi su
зы чэтлыбжъэ лагъ чэтлыбжъэ лэгъитф	bir tabak tavuk kızartması beş tabak tavuk kızartması
зы хъантхъупс къэмлыбжъ хъантхъупс къэмлыбжъитIу	bir (ahşaptan yapılmış) tas çorba iki (ahşaptan yapılmış) tas çorba
зы псы апс псы апсиплI	bir (ahşaptan yapılmış çukur) tas su dört (ahşaptan yapılmış çukur) tas su
зы къэбэскъэ шIоIугъэ пхъэчай къэбэскъэ шIоIугъэ пхъэчайитIу	bir fiçi lahana turşusu iki fiçi lahana turşusu
зы санэ кIад санэ кIэдищ	bir fiçi şarap üç fiçi şarap
зы лы лэпс лэгъуп лы лэпс лэгъупитIу	bir kazan lepsi iki kazan lepsi (лэгъуп: et pişirilen ve boyun kısmı daha dar alt kısmı daha geniş olan bakır bakraç/kazan)
зы дэгъэ шъондыр дэгъэ шъондыритф	bir varil sıvı yağ beş varil sıvı yağ
зы псы щаль псы щэльиплI	bir kova su dört kova su
зы псы пэгун псы пэгунитIу	bir kova su iki kova su
зы псы/ гыкIын/ тхъацу Iанлъ псы/ гыкIын/ тхъацу IэнлътIу	bir tekne su/ çamaşır/ hamur iki tekne su/ çamaşır/ hamur
зы кIэнкIэ мат кIэнкIэ мэтитIу	bir sepet yumurta iki sepet yumurta

Пхъанэу 24. (пыдзагъ) Шапхъэр къэзгъэлыгъорэ гушыгъэр

шъоу зэрыт зы шаку	bir kovan bal
шъоу зэрыт шэкуитгъу	iki kovan bal
зы дышгъэ чыс	bir kese altın
дышгъэ чысищ	üç kese altın
зы нысэтын пхъуант	bir sandık çeyiz
нысэтын пхъонтибл	yedi sandık çeyiz
зы коц дзыу	bir çuval buğday
коц дзыуитф	beş çuval buğday
зы чыгъу дэныль	bir dikiş kutusu düğme
чыгъу дэныльищ	üç dikiş kutusu düğme
зы шъоу бжъэмат	bir kovan bal
шъоу бжъэматибгъу	dokuz kovan bal
зы шъоу шако	bir petek bal
шъоу шэкуитгъу	iki petek bal
зы шъоу хъакго	bir petek bal
шъоу хъакгъуитгъу	iki petek bal
зы щэ шыуан	bir kazan süt
щэ шыуанитгъу	iki kazan süt
зы хъаджыгъэ джэмышх	bir kaşık un
хъаджыгъэ джэмышхитгъу	iki kaşık un
хъэцыку	Ağaçtan yapılmış, pamuk yün ve benzeri şeyleri eğirmekte kullanılan ortası şişkin, iki ucu sivri bir araç (iğ)

Шхыншыпгъэм/пытым шагъэфедэхэрэ хъакъу-шыкъухэмрэ мафэ къэс агъэфедэрэ гъэмэ-псымэхэмрэ мыгъэнэфэгъэ шэпхъэ гъунэнчъэхэр къаты. Ащ пае, лъэпкъым ыбзэ, игушыгъалгъэ ибайныгъэ мыщ фэдэ гушыгъэр хэуцуагъэх ыкIи игъэкIотыгъэу шагъэфедэх.

Адрэ цыф лъэпкъмэ афэдэу ижъкIэ адыгэмэ кIыхъагъэр, шъомбгъуагъэр, лъэгагъэр ыкIи нэмыкI шапхъэхэр къагъэлыгъонымкIэ гъэпкъ-

лъэпкъым щыщхэр бэрэ кыызфагъэфедэщтыгъэ. Адыгабзэм Iэмрэ лъэмрэ къатекIыгъэу гушыIэхэр анахъэу гъунапкъэ зимыIэ шапхъэр кырагъэлыагъоу агъэфедэх.

Цыфым иIэпкъ-лъэпкъхэм къатекIыгъэ мыгъэнэфагъэ шапхъэхэр кызырагъэлыагъоу адыгабзэм шагъэфедэхэрэр мыш фэдэх:

Пхъанэу 25. Цыфым иIэпкъ-лъэпкъхэм къатекIыгъэ мыгъэнэфэгъэ шапхъэхэр

Адыгабзэ	Тыркубзэ
залэ ²⁶	bir parmak genişliği
тIуалэ	iki parmak genişliği
щалэ	üç parmak genişliği
плIалэ	dört parmak genişliği
тфалэ	beş parmak genişliği
зы уц IапI	bir demet/ bağ/ tomar ot
уц IэпIитIу	iki demet/ bağ/ tomar ot
зы IаплI	iki kol önde birleşince oluşan genişlik
зы IаплIакIу	iki kol sağ ve sola açıldığında arada oluşan uzunluk mesafesi
зы ос/цы IашкI	(avuç içi büyüklüğünde)
ос/цы IашкIищ	bir top kar; bir çile yün üç top kar; üç çile yün
Iэгу зэкIэхыгъ	bir açık el genişliği mesafesi
Iэдэкъабж	(karış) baş parmakla serçe parmak arası mesafe
бжиз	(karış) baş parmakla serçe parmak arasındaki mesafe uzunluğu
бжизибл	(karış) baş parmakla serçe parmak arasındaki mesafenin yedi katı

²⁶ С.Т. Атэжьахъэм 1–м щегъэжьагъэу 4–м нэс шысэ къехьы лъэпсахэу –лэ пчъэгъацIэхэм пкъыгъуацIэ къатекIэу. С.Т. Атажахова. *Словообразование адыгейского языка и его стилистические ресурсы.* – Майкоп, 2006. –С. 49.

Пхъанэу 25. (пыдзагъ) Цыфым илэпкъ-лъэпкъхэм къатекIыгъэ мыгъэнэфэгъэ шапхъэхэр

зы IэшIуракI IэшIуракIитIу	omuzdan dirseğe kadar olan mesafe uzunluğu omuz-dirsek arası mesafesinin iki katı
зы хъаджыгъэ Iэбжыб хъаджыгъэ IэбжыбипшI	bir avuç un on avuç un
зы щыгъу Iэпэкиз щыгъу IэпэкизитIу	bir fiske/ tutam tuz iki fiske/ tutam tuz
зы тхыльыпIэ Iэмдэч тхыльыпIэ IэмдэчитIу	bir tutam kağıt iki tutam kağıt
зы IэмычIэ чIиз ахъщэ жъгъэй IэмычIитIу чIиз ахъщэ жъгъэй	bir avuç içi (dolusu kadar) bozuk para iki avuç içi (dolusu kadar) bozuk para
зы лъэгугу лъэгугуитIу	ayak tabanı mesafesi iki ayak tabanı mesafesi
зы лъэбэжъу лъэбэжъуитIу	bir adım mesafesi iki adım mesafesi
зы хъальэбэжъу хъальэбэжъуитIу	bir köpek adımı mesafesi iki köpek adımı mesafesi
зы щэрэч ²⁷ щэрэчиплI	baş parmakla işaret parmağı arasındaki mesafe baş parmakla işaret parmağı arasındaki mesafenin dört katı

Мыщ фэдэ шапхъэхэм анэмыкIэу, глагол лъапсэ зиIэ гущыIэхэми пчъын мэхъанэ яIэ мэхъу. ГущыIэм пае “лы щиз” (bir adam boyu) тIомэ мэхъанэр зы лIым ильэгагъэкIэ фэдиз мэхъу. “Ку из” (at arabası dolusu) тIомэ мэхъанэр зы кум ыкIоцI фэдиз къэтштэшъун мэхъу. “ИджыбитIу арыз дышъэ” (iki ser dolusu) тIомэ мэхъанэр джыбитIу пэпчъ къэштэшъун мэхъу. “Иджэнэ Iэклапэ

²⁷ Щэрэч, -чых/ щэрэч, -чхэр, -чмэ// чхэм. Пядь. ЗэкIэщыгъэ Iэхъомбэшхомрэ Iэхъомбэ пэрытымрэ азфагу къифэрэр. *Адыгабзэм изэхэф гущыIалъ*. III том. Т-Iу. –Мыекъуапэ, 2013. – Н. 491.

из” (eteğin dolusu) тIомэ мэхьанэр джэнэ IэкIапэм фэдиз кьэштэшъун мэхьу. ЗэрэтлэгъурэмкIэ “из” dolu(su) ыкIи ащ иадыгабзэ вариациехэр шэпхъэ гьунэнчъэ зиIэу дгъэпсын лъэкIышт. Ау тыркубзэм мыщ фэдэ гъэпсыкIэм пае сыдигьокIи “dolusu” тэгъэфедэ нахь мышIэми, адыгабзэм лъэпсапэхэр зэблэпхъун фай. М. А. Къумахэм ыкIи З. Ю. Къумахым “Нартский эпос: язык и культура” зыфиIорэм зэрыщатхырэмкIэ, “шъыз” чIыпIэ кьэзгъэлыгагъорэ лъэпсапэхэу “шъы-”мрэ ыкIи епхыгъэ лъапсэу –з–мрэ (dolu/dolusu) зыфиIохэрэмкIэ гъэпсыгъэ мэхьу (Кумахов, Кумахова, 1998: 172).

Бырсыр Батырбий глагол лъапсэхэр зэхифызэ кьыхегъэщы: “**З(ы)** «изэу щытын, ышъхъэ нэсын» – лъымыIэсрэ, лъымыкIотэрэ инверсивнэ глаголэу епхыгъэ лъапсэ зиI; едзэкIыгъэ объектым ышъхъэ аффиксэу йы- (йыз//йызшъ «ышъхъэ нэсэу из») игъусэу агъэфедэ. Лъэпсапэхэу дэ-, хэ- игъусэу бгъэфедэн лъэкIышт. Ащыгъум едзэкIыгъэ объектым ышъхъэ кьэзгъэлыгагъорэр дэзы: диз//дэз, хиз//хэз” (Берсиров, 2001: 34).

Адыгабзэм пкьыгъом ехьылIагъэу лъэпсапэ зэфэшъхьафхэр бгъэфедэныр ищыкIагъ. Ащ кьыхэкIэу, адыгабзэм мы тызтегущыIэрэ классификаторхэм а гъэпсыкIэр яI тIон лъэкIышт. Адыгабзэм мыщ фэдэ лъэпсапэхэр хэтых: “и-”, “дэ-”, “хэ-”, “те-” “пэ-”, “пы-”, “чIэ-”. Мыхэр глагол лъапсэм ыпэкIэ щэтых ыкIи пкьыгъоми ехьылIагъэу мэхьух. Г. Рогавэ ыкIи З. КIэрашэм зэратхырэмкIэ, и–р (derin bir şeyin içinde olma) пкьыгъо курбыхэм апае ыкIи Iофыр ышъхьагъ щегъэжъагъэу ычIэгъ нэс е зэпырыгъэзагъэу хъушъу зыхьукIэ бгъэфедэшъушт. ШIэныгъэлэжъхэм мыщ фэдэ щысэхэр кьахьы: бэшрэб (şişe), пхъэчай (fiçi), тхъууаль (yayık), коны (ambar), цуакъэ (ayakkabı), псынэ (su kuyusu), матэ (sepet), Iэльмэкъ (çanta), шхонч (tüfek), ку (at arabası), машин (araba), кьуашъо (tekne), кьошын (sürahi), джыбэ (cep), банк (kavanoz/banka), унэ (ev), хьамбар (ambar), хьаку (ocak/fırın/soba) (Рогавэ, Керашева, 1966: 117). Ащ фэдэу, гьунапкъэ зиIэныр (sınırla çevrili bir yerin içinde olma) кьэзгъэлыгагъорэ пкьыгъохэм –дэ аштэ. ГушыIэм пае, кьалэ (şehir), чылэ (köy), кьуаджэ (köy), чьыгхат (bahçe), хатэ (bahçe), Iэщ (mandıra), пхъуантэ (sandık), мэкIай/шкаф (dolap/vitrin), бэхъчалъэ (cüzdan), тхыль (kitap), блокнот (defter) (Рогавэ, Керашева, 1966: 118).

Лъэпсапэу хэ–р псышъомэ, пкъыгъо мэхъанэ къэзытыхэрэм (sivi/ soyut/ topluluk/ gaz türü şeylerin içinde olma) шагъэфедэ, ау мы купым ахэтышъушт нэмыкI пкъыгъохэр Г. Рогавэрэ З. КIэращымрэ нахь нафэ къашIы: “пщагъо (sis), пщэ (bulut), уае (yağmur), осы (kar), фыртын (firtina), дышъэ (altın), коцы (buğday), шэфы (mum), цы (yün), пшахъо (kum), чIы (toprak), шэкIы (kumaş)”; абстрактнэ пкъыгъохэр: “гушIуагъо (mutluluk/sevinç), тхъамыкIагъо (keder/ üzüntü), чъые (uyku), уахътэ (zaman), хъяр (refah), нэфынэ (aydınlık), шIункIы (karanlık); куп е зэхэубытэгъэ мэхъанэ зиIэхэр: “дзэ (ordu), мэзы (orman), купы (grup), уцы (ot/çimen), цIырау (yabanî ot), Iэхъогъу (sürü), отэр (sürü), джэгу (oyun/düğün), зэIуки (toplantı) ыкIи шъэбэ мэхъанэ зиIэхэм: “къазыц (kaz tüyü), шъхъант (yastık), тошмыш (yatak), пIэ (yatak)” (Рогавэ, Керашева, 1966: 119). Лъэпсапэу –те–р (bir şeyin yüzeyinde/üzerinde dik durma) хъугъэ шIэгъэр пкъыгъом ыкIыIурэ/ ышъхъашъорэ ехъылIагъэу щыт хъумэ (Рогавэ, Керашева 1966: 120); лъэпсапэу пы–р (bir şeyin ucunda asılı olma), хъугъэ шIэгъэр пкъыгъом ыщыпэкIэ щыт хъумэ; лъэпсапэу чIэ–р (bir şeyin altında) хъугъэ шIэгъэр пкъыгъом ычIэгъкIэ хъу зыхъукIэ агъэфедэх (Рогавэ, Керашева, 1966: 121). И–, дэ–, хэ– ямэхъанэкIэ зэфэдэх, ау дгъэфедэшт лъэпсапэр пкъыгъом ехъылIагъэу зэхъокIы. Ащ къыхэкIэу, адыгабзэм пкъыгъохэр егощых. ГущыIэм пае, “Щагум чъыг дэт” тэрэз, ау “Щагум чъыгы ит/ хэт” тэрэкIэ плъытэн лъэкIыщтэп. ЫкIи “Щагум чъыг диз” (bahçede ağaç dolu) тэрэз, ау “Щагум чъыгы из/ хиз” тэрэкIэ плъытэн лъэкIыщтэп. “Щагум диз чъыг” (bahçe dolusu ağaç) тэрэз, ау “Щагум из/ хиз чъыгы” тэрэзэп.

ЗэрэхъурэмкIэ, тыркубзэм шапхъэр къэбгъэльэгъоным пае, “dolusu” (*dolu*) из/хиз/диз/чIиз/пиз + *-(s)u* къыгъэнафэрэр зэпхъокIын имыщыкIагъэу шагъэфедэшъу, ау адыгабзэм пкъыгъоу агъэфедэрэмэ япхыгъэу лъэпсэпэ зэфэшъхъафхэр бгъэфедэныр ищыкIагъ. Ащ къыхэкIэу, М. Къумахэм, Б. Бырсырым зигугъу къашIыгъэ –з(ы) (*dolu*)–кIэ ыкIи лъэпсапэхэмрэ яшIуагъэкIэ шапхъэу гъунапкъэ зимыIэхэр, гъунэнчъэхэр гъэпсыгъэн олъэкIы.

ГушыІэм пае:

И+З

“Sepet dolusu elma”	“Матэм из мыІэрысэ”
“Sep dolusu para”	“Джыбэм из ахьщэ”
“Çuval dolusu saman”	“Дзыом из мэкбу.”

Дэ+З

“Sandık dolusu para”	“Пхьуантэм диз дышгэ”
“Bahçe dolusu sebze”	“Хатэм диз хэтэрыкІ”
“Valiz dolusu eşya”	“Чэмэданым диз ІапІэ”

Хэ+З

“Deniz dolusu balık”	“Псым хиз пцэжые”
“Yastık dolusu kaz tüyü”	“Шхьантэм хиз къазыц”

Те+З

“Masa dolusu kitap”	“Іанэм тиз тхыль”
“Araba dolusu valiz”	“Машиным тиз чэмэдан”

ЧІэ+З

“Çadır dolusu insan”	“Щэтырым чІиз цІыф”
“Okul dolusu öğrenci ”	“ЕджапІэм чІиз еджакІо”

“Avuç içi dolusu bozuk para” “ІэмычІэм чІиз ахьщэ жьгьэй”

Пы+З

“Ağaç dolusu meyve”	“Чыыгым пиз пхьэшгьхэ-мышгьхэ”
“İp dolusu çamaşır”	“КІапсэм пиз гыкІыгэ”
“Askı dolusu elbise/gömlek”	“ПылъапІэм пиз джанэ”
“Ağaç dalı dolusu kuş”	“Къутамэм пиз бзыу”

Мыщ фэдэ мыгъэнэфагъэ шапхъэхэр/пщальхэр е шапхъэ зимыІэ шын шапхъэхэр дгъэфедэшъушт. ГушыІэм пае, “Щыуаным из щэ ришъугъ,” (Bir kazan dolusu süt içti), “Бэшрэб из псы рикІутыгъ,” (Bir şişe dolusu su döktü) ыкІи нэмыкІхэри.

4. ИтеплъэкІэ зэхэубытыгъэ шапхъэхэр къэзгъэлыагъохэрэр

Итеплъэ елытыгъэу зэхэубытэгъэ шапхъэр къэзгъэлыагъорэ гушыІэхэм зэрэІыгъын мэхъанэр, купэу щытыныр, купэу зэхэуцоныр, зэхэубытэныр къагъэлыагъо, ау анахъ шъхъаІэр купым іІахъэхэр шІыгъэ зэрэхъухэрэр ары. Адыгабзэм дгъэфедэшъушт мыщ фэдэ гушыІэ купхэр:

Пхъанэу 26. ИтеплъэкІэ зэхэубытыгъэ шапхъэхэр

зы сэнэшъхъэ Іэрам сэнашъхъэ ІэрамитІу	bir salkım üzüm iki salkım üzüm
зы Іэпэзэкъот мамунэІус/ банан мамунэІус/ банан ІэпэзэкъотипІ	bir salkım muz dört salkım muz
зы къон пхыр къон пхыритІу	bir bağ maydonoz iki bağ maydonoz
зы къэгъагъ Іэрам къэгъагъ Іэрамищ	bir demet/ buket çiçek üç buket/ demet çiçek
зы Іудэнэ хъучІан Іудэнэ хъучІэнибгъу	bir yumak ip dokuz yumak ip
зы Іудэнэ пхъэтет Іудэнэ пхъэтетитІу	bir makara ip iki makara ip
цы щыхъэгъэ хъурай цы щыхъэгъэ хъураибгъу	bir çile yün dokuz çile yün
зы цы Іэуад цы ІэуадитІу	bir çile yün iki çile yün
зы уц куашэ уц кошитІу	bir demet ot iki demet ot

Пхъанэу 26. (пыдзагъ) ИтеплъэкIэ зэхэубытыгъэ шапхъэхэр

зы мэкъу Iат мэкъу Iэтищ	bir saman yığını üç saman yığını
зы мэкъу хъандзу мэкъу хъандзуитф	bir balya saman beş balya saman
зы тхылъыпIэ щыхъагъ тхылъыпIэ щыхъагъитIу	bir rulo kağıt iki rulo kağıt
зы щэцыко Iуданэ Iудэнэ щэцыкуитIу	bir bobin ip (makineye takılan) iki bobin ip
зы бжбын/ натрыф блэр Бжбын/ натрыф блэрипшI	örgü şeklinde dizilmiş bir soğan/ mısır dizisi örgü şeklinde dizilmiş on soğan/ mısır dizisi

НэмыкI гушыIэ купхэр

ГушыIэ купэу къэдгъэнэфагъэмэ ямыкIурэ гушыIэхэр адыгабзэм хэтых. Ащ пае, ахэр шъхъафэу къэтэтых. НэмыкI гушыIэ купхэм ахэплъытэн плъэкIыщт мыщ фэдэ гушыIэхэр: зыш тетIысхъагъу (bir ata oturma zaman), куогуу (insan bağırma sesinin gideceği yer mesafesi), къамыщогъу (bir kırbaç mesafesi/uzunluğu), тхэмэфакIо (bir haftalık yolculuk mesafesi), щэджэгъуакIо (yarım günlük/ öğlene kadar olan uzaklık mesafesi). Анахъэу мыщ фэдэ гушыIэхэр зыхэтхэр адыгэ IорыIуатэр ары.

ЫпшъэкIэ къэтIуагъэхэм такъыпкъырыкIзэ, мыщ фэдэ зэфэхыс гупшысэ тэшIы. Адрэ лъэпкъмэ афэдэу адыгэхэм шапхъэр, багъэр, шыныр къызэрагъэлыагъорэ гушыIэхэр игушыIалъэ хэтых. Арэу щыт нахь мышIэми, мы упчIэр непэ къызнэсыгъэм адыгэ бзэшIэныгъэлэжъхэм икъоу зэхафыгъэп, тIэкIу игугъу къашIыгъэ нахь, лыкIахъэу бгъу пстэур къызэлыиубытэу, куп-купэу гошыгъэу къатхыхъагъэп. Инджылызыбзэр, тыркубзэр пштэмэ мы упчIэр нахь дэгъоу щызэшIохыгъ. Ащ къыхэкIэу, нэмыкIыбзэхэм щаушэтыгъэхэм талъыпльагъ, купэу къатыхэрэм тарыгъозагъ ыкIи адыгабзэм екIушъугъэ купхэр къэттыгъэх. Тэ тIофшIэн мыщ фэдэ купхэр ары чIыпIэ

щызыубытыгъэхэр: къэлытэкIэ занэхэр, зэгъусэныгъэр къэзгъэлыгъорэ гущыIэхэр, шапхъэр къэзгъэлыгъорэ гущыIэхэр, итеплэ елытыгъэу зэхэубытыгъэ шапхъэр къэзгъэлыгъохэрэр. Купэу кыхэдгъэщыгъэмэ адиштэрэ гущыIэхэр щысэу къэтэхых. Купэу къэдгъэнэфагъэмэ ямыкIугъэ гущыIэ куп шъхьафэу къэтэты. Шъыпкъэ, мы упчIэр тэри тифшIэн икъоу щызэхэфыгъ пIон лъэкIыштэп, апэрэ лыплъэныгъэхэр тшыгъэ нахь. Арышь, мы упчIэр зэIухыгъэу къэнэжы. Удэлэжэныр ищыкIагъ.

Пшысэхэм багъэр, шапхъэр, шыныр кызырыкIырэ гущыIэхэу кыхэфагъэхэр

“Аслъанымкъор къэсыжынкIэ **зы мэфакIо** иIэу пIалъэу ытыгъэр зэрэблэкIырэр шIуабэ хъуи, умэу пуд тIокI зэрылбыр къыдзыгъ.”
(Аслъанымкъор: 418)

“**Зы бэрэскэшхом гъольымэ фэдэ бэрэскэшхо нэс** мэчъые.”
(Акъбэчыр: 430)

“–Ауштэу умыIо, кIалэр тIымых, **ушэIэфэ пфэхъун былым** остын, –пщым ыIуагъ.” (ЧырэкIо шъузым ыкъу: 372)

“ Мы шэкIэр шэкIымэ ямышIыкI, шэкIы лIэужышIу, **плIэкI- плIэкIэу** зэтелгы, кIыIу лъапсэр къэгъэпыт, пытагъэджэ къэгъахыжь’, кысиIуагъ,– ыIуи ритыгъ.” (Трам цIыкIор: 77)

“–Тыфиты гуцэп. **Зы залэ** хэдгъэзымэ, ори тэри тызэдигъэкIон, кыраIуагъ.” (ЧырэкIо шъузым ыкъу: 376)

“**Сулукъум изыпс** кыдихыи кIалэм зыригъэтхъакIыгъ.” (ЧырэкIо шъузым ыкъу: 378)

“Щэу ыIыгъыхэр ыухыгъэти, **мафэм фэхъунэу щэ** кыритыгъ.”
(ЧырэкIо шъузым ыкъу: 378)

“**Хьальэубэкъу шэкI** азыфагоу уцугъэх.” (ЧырэкIо шъузым ыкъу: 380)

“–Неущы шъеужэжыын, –ыIуи **мылкъуи былыми шэIэфэхэ** **афэхъунэу** кызыдаригъащти, ичIыгу гъунэ аухыфэкIэ цIыфыбэ

къадигъэкIуагъ, ежыри къадэкIотагъ.” (ЧырэкIо шъузым ыкIу: 382)

“Ыдж унашъоу пфэсшIырэрэ: нэпэрэм щегъэжыагъэу пыи уиI, **уинэпцитIу азыфагум фэдизэу** дунаер зэжъу пщысшIынджэ гушаIэ осэтыI-риIуагъ.” (Трам цIыкIор: 88)

“Зы лышхо горэ **IэплIэкIошIу фэдиз** зигъумэгъэ чыыгым кIэгъэIэкъуагъэу, чыыгири ныкъоикIи хъугъэу слъэгъугъэ.” (ХьапIэтIэшхор: 383)

“ ‘Ежъ **зы бжизэу**, ыжакIэ **бжизиблэу**, атэкъэшым тесэу, щэджыблэр икъамыщэу спхъу нахыжъ зыгорэм ыхыгъэшъ къысфэпхыжыщт’ ыIуагъ ныом.” (Курджымыкъо Лаурсэн: 406)

“...**Сиш шышъо щызитIу ыкIу къэсми** зэ къэушIункIы, зэ къэнэфыжы’ ыIуи ыгъэшIэгъуагъ кIалэм.” (Ятэрэ ыпхъурэ: 469)

“А чIыпIэм чэщым къамылыхэр къамэкIэ раупкIи, **къамыл пхырыхэр** зэраусэий, къещхымэ къатемыщхэнэу чIэсынхэу чыл ашIыгъ.” (Акъбэчыр: 426)

“Яцэнэрэ пшъашгъэр къызехъэм иныжыыр зэрылгы унэм къырихыгъэу **иджыбитIо арыз дышъэ** ыIыгыти, язырэ джыбэ илгы дышгъэр пшъэшъэм рити ымыIотэнэу ышIыгъ.” (Акъбэчыр: 430)

“**ИджыбитIу арызэу дышгъэр** къышIи, гъучIыIунэ матэмрэ уатэмрэ къызыдишти гъонэлум къекIужыгъ.” (Акъбэчыр: 436)

“Къеомэ гъучIыIунэр **зы лъэубэкъу** хъуштым къыхисэмэ къытеуцозэ дунае нэфыр къызыщилъэгъуным гъучIыIунэр Акъбэчым ыухыгъ.” (Акъбэчыр: 436)

“**Зы мэкъу IапIэ** къыхыи ыпэкIэ ыгъэтIылыгъ.” (Акъбэчыр: 437)

“**Щыгыны шIоIурылхэ** гори къыфыдаригъэхыгъ.” (Акъбэчыр: 439)

“Унэм къыхыажы **лы тIоIпсэу** джэхашъомэ атеткIуагъэр ыукъэбзыжыгъ.” (Акъбэчыр: 440)

“Зэзаохэээ тыгээ кьохьапIэмкIэ кIощтыгээр кьакIуи **шыу купымэ** кьахэхьагь.” (ЗэшитIу: 452)

“–ПсынкIэу кьэубгьу, о пшъхьапэ нахь пэмыкIэп, –ыIуи дышъи тыжъыни **иджэнэIэкланэ** изэу ритыгь.” (Пщым ыпхъу: 481)

“Мафэм пшъэшъэ ибэм **коц дзыо псау** кьырити ‘Мы коц дзыор кьэбзэу плъэсынышъ, кIэшъоу хэлъыр кьэбзэляабзэу хэпшыпыкIышт.’” (Пшъэшъэ ибэр: 491)

“Пчэдыжъым нэф кьызэшъым пшъэшъэ цIыкIум **зы цыяпхъэ зыхэкIын цы** кьырити ‘Джар уупIэун, ппхын, бджынышъ, цыяпхъэ пшIыгъэу сыкьызыIумыгъэкIэжъыкIэ псибгьу уиIэмэ хэсхын’ ыIуи кьыфигъэпыти ежъ ыпхъухэр игъусэхэу джэгум кIуагъэ.” (Пшъэшъэ ибэр: 491)

“Ыужырэ пчэдыжъым джэгум кIон зэхъум, ыпхъуицы анахъыжъым «мы пшъэшъэ ибэм зэришIыгъэм фэдэу **зы коцы дзыо** уукъэбзыгъэу сыкьыIубгъэкIэжъышт» кьыриIуагъ.” (Пшъэшъэ ибэр: 492)

“Къоцыр ыльэси пIуаблэм тыритакуи зэхишыпыкIэу пшъашъэр щысызэ а бгъэжъ дэдэхэр кьэбыбыхи **зы коцыцэ закъуи** кьэмыгъэнэу ашыпи быбыжъыгъэх.” (Пшъэшъэ ибэр: 492)

“Ыужырэ мафэм гурыт пшъашъэм **зы цыяпхъэ зыхэкIын фэдиз** цы кьыфыщени, кьэкIожъыфэ ыупIэунышъ, ыпхъыжъын, ыдыжъынэу кьыфигъэпыти, ежъ пшъэшъитIур кIыгъоу джэгум кIуагъэ.” (Пшъэшъэ ибэр: 492)

“Чылэм нэси цагум зэрэдэхьагъэм тетэу ‘Фабэм кьыхэкIыгъэ гуащэр!’ аIуи **псы кьамылыбжъэр** кьыпагъохыгъ.” (Пшъэшъэ ибэр: 497)

“МэзыIапчъэм рекIокIызэ, хъульфыгъищ горэм **лы щыуан джэдищ** агъажъоу аIукIагъ.” (Есымыхъо Есхъот: 156)

“–**Зы такъыр** ащ щыщэу зыхэтхыкIэ, а такъырым ычIыпIэ тэ тишхышт, –кьыраIуагъ.” (Есымыхъо Есхъот: 156)

“Щэбзэ пэкигIум фэдиз азфагу ильэу бысымэр зэплэм, баткоком исэшхо тыку кыгыэзагыэу кыашьхэпхэтыкуаоу, кIалэм ыльэгьугь.” (Хьаткьокьошхомрэ Болэтыкьо Джанкьылыщрэ: 67)

“Нэм фэмыпльыным фэдиз былым а чыпIэм щитыгь.” (Хьаткьокьошхомрэ Болэтыкьо Джанкьылыщрэ: 70)

“Ежьи кIохэзэгьо, мээ пчъагыэ, мэфэ пчъагыэ зэрэкуагыэхэр- нэсыгьэх шьыдми, еуишь хы тIуалэм дэхьагыэх”. (Чэчанэкьо Чэчан: 23)

“Хьалыгьу тэбэрыжьищ фигьэжьи, онэкиэ Iалымэкьым фырилъхьи, – ‘Кьэогьотыфэ кьэмыгьаз,’ кьыриуагь.” (Хьаткьокьошхомрэ Болэтыкьо Джанкьылыщрэ: 71)

“Шы кортэу кьетфыжъагыэхэри шьофым итэкуахьыгыэхэу, хэкипкIэ- хэкуапкIэу зэбгырызыгыэхэу сакьыIукIэжыгь.” (Чэчанэкьо Чэчан: 21)

“Умэлэкиалэджи зы хьэлыжьо такьыр фэдиз кьыхэсхэу озгьэшхыным сэ сыфитэл.” (Чэчанэкьо Чэчан: 36)

“ШхынышIэщым чIээрэщэхи, гьомылэпхьэ шьыгьэр зыIульхьэ кьамыгьэнэу нэбгырщымэ ашхыгь. (Чэчанэкьо Чэчан: 39)

“–Сагьындыщэ щэки сэ кьыпфыздэсшагь.”²⁸ (Чэчанэкьо Чэчан: 45)

“Шьхьаджэрэ, тигу язи кьэмысэу, инэу узэзаощтыгьэр, о уаужым хьэльэбэкуу заулэ нахь кьымыдзэу ебэжыгь.” (Чэчанэкьо Чэчан: 45)

“–Апэрэр: ‘Сищыгьу-пIастэ хьазыршъы, ублэмыкIэу еблагь зыIугьаф,’ зыIоу кьыпкIэлъыджэрэм, пхьэтэ пэмыхь пшIэу ублэмыкI, Iульхьищ нэмыIэми, анахь угузажьоу щытми, зыIугьаф’, ыIуагь.” (ГущыIищ: 115)

“– Дышьэ кьошынитIу иI, аIуи кьысаIуагь. [...] Дышьэ кьошынитIум зыки сямьнэцIэу зьэстыжьым, зы кьошыныр кьысати ськьатIупщыжыгь.” (ШакIомэ кьыхьулIэгьэ хьэбар: 194)

²⁸ Сагьындакьым иль щэ (щэбзашэ). Сагьындакь: Щэбзашэхэр зэралъхьэщтыгьэ Iалъмэкь лъэпкь. (oklariñ konulduǵu heybe). *Адыгабзэм изэхэф гуцыIалъ*. II том. Т–Iу. , – Майкоп, 2012. Н. 472. ; Сагьындакь: Щэбзашэхэр зэрылъыщтыгьэ шьо Iалъмэкь. (oklariñ konulduǵu deri heybe). *Адыгабзэм изэхэф гуцыIалъ*. – Мыекьуапэ, 2006. Н. 468.

“КІэлитІур умэм рыджэгухээ пщым ыкьюи **умэ** дзыным фІазэ хьугьэ.”²⁹ (Аслъанымкѡор: 417)

“–Мыр хьуштэпышь, умэр цІыкІущэшъ, джыри **пуд тІокІ** ильэу кѡарерэгъэшІ, –ыІуагъ.”³⁰ (Аслъанымкѡор: 417)

“Мафэ горэм умэр лъэшыщэу ытІупщи **десятинитф** зыдэль щагум пхъэмбгъу чэоу Іутыр Аслъаным ыкѡом Іуригъэутыгъ.”³¹ (Аслъанымкѡор: 417)

“Аслъанымкѡор КъэсыжбынкІэ **зы мэфакІо** иІэу пІалъэу ытыгъэр зэрэблэкІырэр шІуабэ хьуи, **умэу пуд тІокІ** зэрылбыр кьыдзыгъ.” (Аслъанымкѡор: 418)

²⁹ “Умэ”: Пхъэ пытэм хэшЫкІыгъэу зыгорэм зэрэтохэрэр ары. (Sert odundan yapılmış vurmak için kullanılan tokmak) *Адыгабзэм изэхэф гуцыІалъ*. –Мыекъуапэ, 2006. –Н. 517.

³⁰ “Пуд”: Революцием ыпэкІэ Урысыем зыгорэ зэрэщэчырэ шапхъэу яІагъэр ары. Пудыр килограмм 16, 3-рэ мэхъу. (Devrim öncesinde Rusya’da kullanılan bir ağırlık ölçüsü) *Адыгабзэм изэхэф гуцыІалъ*. –Мыекъуапэ, 2006. –Н. 427.

³¹ “Десятин”: десэтын. ЧІыгу площадь шапхъэу Урысыем иІагъ. Десэтынэр – кв. сажнэ 2400 е гектар 1, 092-рэ мэхъу. (Rusyada eskiden kullanılan alan ölçüsü birimi. 2400 metrekaare ya da 1, 092 hektara denk gelmekte). *Урыс-Адыгэ гуцыІалъ*. –Мыекъуапэ, 2006. –Н. 111.

ЯПЛЭНЭРЭ ШЪХБЭР.

ХЬАЛЭМЭТ ПШЫСЭХЭМ АХЭТ ПЧЪАГЪЭХЭР ЫКШИ АХЭР ЗЭРЭЗЭХЭТЫР

4.1. Пшысэхэм кьахэфэгъэ пчъагъэхэр

Ижърэ зэманым щыкIэдзагъэу цIыфым пчъагъэм зыфегъазэ, ащкIэ кьешIэкIыгъэ дунаир еушэты, ихабзэхэр егъэнафэ, ищыIэныгъэ гъогу игъусэу, лIэшIэгъумэ кьапкьырыкIзэ кьырэкIо. Пчъагъэхэм яшIуагъэкIэ лъэпкьым ищыIакIэ, игупшысакIэ, икультурэ, кьыкIугъэ гъогур дэгъоу кьыбгурыIон олъэкIы. ЦIыфым ижъкIэ кьыщегъэжъагъэу пчъагъэм мэхъанэ гъэнэфэгъэхэр пкьырилъхъэзэ кьырэкIо. Шъыпкъэ, цIыф лъэпкъ пэпчъ ежъ пчъагъэу зэрыгъуазэрэр, ар шIумэ е мышIумэ, пшъэрылъэу зэрихъэрэр, зитамыгъэр, мэхъанэу иIэр егъэнафэ.

Хьалэмэт пшысэу тызаджи зэхэтфыгъэхэм пчъэгъэ зэфэшъхьафхэр кьахэфэ. Ахэр: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 18, 20, 25, 30, 35, 40, 60, 68, 100, 120, 300, 500, 1000 ыкIи 2000. Мы пчъэгъэхэм ягъэфедакIэ зэфэдэл. Зыхэр бэ дэдэрэ гъэфедагъэх, адрэхэр нахь макI ыкIи зырызэ нахь мыгъэфедагъэхэри ахэт.

1:

ПчъэгъацIэу 1-р апэрэ тхылъым, анахьмакIэу 176-рэ; ятIонэрэ тхылъым, анахьмакIэу 181-рэ (апэрэ хэмытэу).

2:

ПчъэгъацIэу 2-р апэрэ тхылъым, анахьмакIэу 103-рэ; ятIонэрэ тхылъым, анахьмакIэу 153-рэ.

3:

ПчъэгъацIэу 3-р апэрэ тхылъым, анахьмакIэу 117-рэ; ятIонэрэ тхылъым, анахьмакIэу 119-рэ.

4:

ПчъэгъацIэу 4-р апэрэ тхылъым, анахьмакIэу 11-рэ; ятIонэрэ тхылъым, анахьмакIэу 17.

5:

ПчъэгъацІэу 5-р апэрэ тхылъым анахьмакІэу 2; ятІонэрэ тхылъым, 1.

6:

ПчъэгъацІэу 6-р апэрэ тхылъым, анахьмакІэу 8; ятІонэрэ тхылъым, анахьмакІэу

4.

7:

ПчъэгъацІэу 7-р апэрэ тхылъым, анахьмакІэу 59-рэ; ятІонэрэ тхылъым, анахьмакІэу 23-рэ.

8:

ПчъэгъацІэу 8-р апэрэ тхылъым, анахьмакІэу 2; ятІонэрэ тхылъым щыІэп.

9:

ПчъэгъацІэу 9-р апэрэ тхылъым, анахьмакІэу 2; ятІонэрэ тхылъым щыІэп.

10:

ПчъэгъацІэу 10-р апэрэ тхылъым, анахьмакІэу 3; ятІонэрэ тхылъым анахьмакІэу 2.

12:

ПчъэгъацІэу 12-р апэрэ тхылъым, анахьмакІэу 4; ятІонэрэ тхылъым 1.

13:

ПчъэгъацІэу 13-р апэрэ тхылъым щыІэп; ятІонэрэ тхылъым анахьмакІэу 2.

15:

ПчъэгъацІэу 15-р апэрэ тхылъым, 1; ятІонэрэ тхылъым, анахьмакІэу 5.

18:

ПчъэгъацІэу 18-р апэрэ тхылъым, анахьмакІэу 2; ятІонэрэ тхылъым, анахьмакІэу 5.

20:

ПчъэгъацІэу 20-р апэрэ тхылъым, анахьмакІэу 4; ятІонэрэ тхылъым, анахьмакІэу 2.

25:

ПчъэгъацІэу 25-р апэрэ тхылъым, анахьмакІэу 5; ятІонэрэ тхылъым, 1.

30:

ПчъэгъацІэу 30-р апэрэ тхылъым, анахьмакІэу 3; ятІонэрэ тхылъым, анахьмакІэу 10.

35:

ПчъэгъацІэу 35-р апэрэ тхылъым щыІэп; ятІонэрэ тхылъым, 1.

40:

ПчъэгъацІэу 40-р апэрэ тхылъым щыІэп; ятІонэрэ тхылъым, анахьмакІэу 2.

60:

ПчъэгъацІэу 60-р апэрэ тхылъым щыІэп; ятІонэрэ тхылъым, анахьмакІэу 5.

68:

ПчъэгъацІэу 68-р апэрэ тхылъым щыІэп; ; ятІонэрэ тхылъым 1.

100:

ПчъэгъацІэу 100-р апэрэ тхылъым, анахьмакІэу 13; ятІонэрэ тхылъым 1.

120:

ПчъэгъацІэу 120-р апэрэ тхылъым щыІэп; ятІонэрэ тхылъым, 1.

200:

ПчъэгъацІэу 200-р апэрэ тхылъым щыІэп; ятІонэрэ тхылъым, анахьмакІэу 3.

300:

ПчъэгъацІэу 300-р апэрэ тхылъым щыІэп; ятІонэрэ тхылъым, анахьмакІэу 3.

500:

ПчъэгъацІэу 500-р апэрэ тхылъым щыІэп; ятІонэрэ тхылъым, 1.

1000:

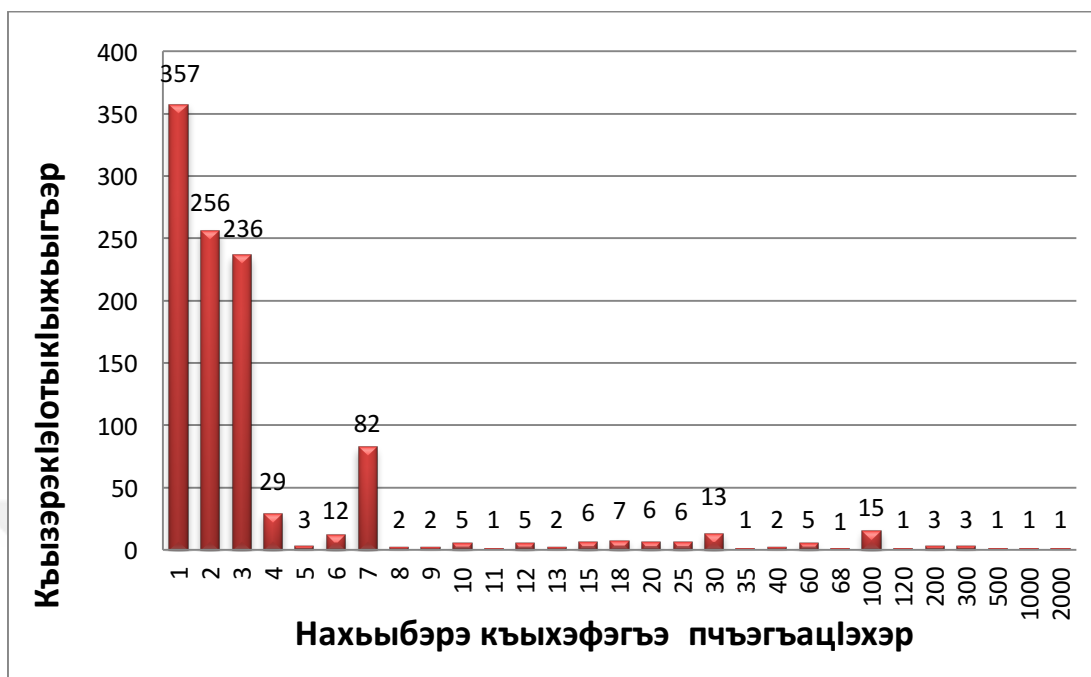
ПчъэгъацІэу 1000-р апэрэ тхылъым, 1; ятІонэрэ тхылъым щыІэп.

2000:

ПчъэгъацІэу 2000-р апэрэ тхылъым щыІэп; ятІонэрэ тхылъым, 1.

Тэ тыздэлэжьэгъэ пшысэхэм къахэфэгъэ пчъагъэхэр зэфэпхьысыжьмэ нафэ мэху пчъагъэмэ ягъэфедакІэ зэрызэфэмыдэр. Щысэхэм нафэ зэрашІрэмкІэ, анахь кыкІэІотыкІыжьыгъэу агъэфедэрэм щегъэжьагъэу анахь макІэу агъэфедэрэ пчъэгъацІэхэм анэсыжьэу моуштэу къэбгъэлъэгъон плъэкІышт:

Сурэт 1. Пшысэхэм ахэт пчъэгъацІэхэр

Сурэтым къызэригъэлыгъорэмкІэ зэхэтфыгъэ пшысэмэ нахыбэу къахэфэгъэр: 1 (357), 2 (256), 3 (236), 7 (82), 4 (29). Нахь макІэу шыгъэфедэгъэхэр: 12 (5), 60 (5), 5 (3), 200 (3), 300 (3), 8 (2), 9 (2), 13 (2), 40 (2), 35 (1), 68 (1), 120 (1), 500 (1), 1000 (1) ыкІи 2000 (1). Мыщ къыкІырэп адырэ пчъагъэхэм бзэм чыпІэ шамыубытгъу. Ау тэ тыздэлэжъагъэ пшысэхэм къахэфэгъэ пчъагъэхэмкІэ мыщ фэдэ зэфэхыс тэшы.

Зигугъу къэтшыгъэ пшысэхэм анахь къыкІәлотыкІыжыгыгъэу ахэт пчъэгъацІэхэр зы, тІу, шы, плІы, блы, щэкІ ыкІи шъэ зыфиІохэрэр ары.

Зы:

“**Зы** мазэ икъугъ.” (ЧырэкІо шъузым ыкЪу: 375)

“А **зы** нэбгырэм нахь къэнагъэп.” (ЧырэкІо шъузым ыкЪу: 378)

“Пщыр **изышы** ешэси дэкІыгъэти, мыдырэ шыр кІэлэм къырищажыи псым къышагъ.” (Аслъанчэрий: 387)

“Аслъанчэрые етІани **зы** пчэныгъо къыубытыгъ.” (Аслъанчэрий: 391)

“**Апэрэ** къухъэу къыІукІырэм пхъуантэр къырити, хы гъунэм къырыригъэшэллагъ.” (Аслъанчэрий: 393)

“Сыд гэшлэгъон адэ мыщ кяхъулэрэр’ ылуи **зы** шыбз льфэнэу кьэнэжыгъэм чэщым екьэрэгъулагъ.” (Льэубэкъожь: 396)

“... джыри **зэ** ышыпхъу иныжъыр зычлэс члыунэм луимыхынэу кьытыригъэпытыхи шэси ежъагъ.” (Ятэрэ ыпхъурэ: 467)

“Ыхы, джы орырэ сэрырэ **зын** тыкълфыгъ, **зыти** тыкълхэклыгъ, ...” (Ятэрэ ыпхъурэ: 472)

“...идэнэ шыуашэрэ **изы** папыщ льэныкьорэ кьыштэжьи, джэгум зэрэклогъагъэм фэдэу зифапи, кум итлысхы, зыдащи луклыжыгъэх.” (Пшээшгэ ибэр: 494)

Ту:

“**Ятлонэрэ** пчэдыжымы джаш фэдэу адежъагъ.” (Чырэкло шыузым ыкьу: 373)

“**Купитлоу** загощыгъ.” (Чырэкло шыузым ыкьу: 378)

“Чэщым зэхэхъэхи **купитлур** нэф ошыфэ шыззэуагъэх, шызэрэупклэтагъэх.” (Чырэкло шыузым ыкьу: 378)

“Мафэм **нэбгыритлур** ззэуагъэ.” (Чырэкло шыузым ыкьу: 378)

“**Адыритлумэ** кьауагъ:...” (Чырэкло шыузым ыкьу: 379)

“Чэщым **дзитлоу** ззэуагъэр зышыгъэр спхъу нахыжъ ары.” (Чырэкло шыузым ыкьу: 380)

“Клалэм ищабзэ тыригъэпсыхы шэ пэтларкъомклэ иныжъым ынэ еуагъ, **ынитлу** ахилугъ.” (Чырэкло шыузым ыкьу: 381)

“Пщым ыпэклэ джэгур зеришыгъагъэм фэдэу **ныситлуми** афишыгъ.” (Чырэкло шыузым ыкьу: 381)

“**Шьузитлур**и еупчыгъ:...” (Чырэкло шыузым ыкьу: 381)

“Хаплетэшхор кьэгубжи, мо лышхом **литлумклэ** ыцэгэ **бгьунитлу** кьыубыти кьызэлэтым лэшэу кьыгъэклыгъ, **ынитлу** кьырифыгъ.” (Хьаплетэшхор: 386)

“А пщым **шитлу** илэщтыгъ.” (Аслъанчэры: 387)

“**Ильэситло** арэуштэу Аслъанчэрые рихыгъ.” (Аслъанчэры: 387)

“[...] ышлөлэ **льэкьунитлумклэ** кьытыриубыти кьеуии етлани гэхъунэм кьыригъэзыхъагъ.” (Аслъанчэры: 390)

“Мы зэмэхульэгъуищымэ аклыбымэ шьолгыр **тлурьтлү** арымыщагъэ зыхуклэ сэ узгэхъужыгыгъэп, –ылуагъ.” (Аслъанчэрий: 392)

“Пачьыхьэм **тлогьогогъумкли** лээзгъу кыфэззыгыотыгъэр кышлагъ.” (Аслъанчэрий: 392)

“**Шыуитлүр** езерэфыжъагъ.” (Лъэубэкъожь: 395)

“Зы куп тешлагъэу **ятлонэрэу** еупчыгъ, ‘сынэсыгъэп’ кырилуагъ.” (Лъэубэкъожь: 399)

“**Цуитлүри** кублашъхьэм рипхыгъ.” (Лъэубэкъожь: 400)

“Бгышъхьэ-къушъхьэ заклэу апэрэ мэзищыр ыклугъ, **мэзитлүр** чычлэгъыклэ ыклугъ.” (Къуржымыкьо Лаурсэн: 405)

“Уанэ ателъэу шы **лэдэжыитлү** зыдагынынэу, ащ афахыщтым фэдиз гьомлапхьэри зэрагъэфагъэ.” (Акьбэчыр: 426)

“**Чэмэхъуитлү** чэмымэ апэтэу алукагъ.” (Акьбэчыр: 432)

“[...] модрэм ышыпхъу **мэфитлүклэ** ратышти, а **мэфитлүм** зэрильэгъужыщтым пае мэгушлэ, [...]” (Акьбэчыр: 432)

“Чылэгъунэм еблэгъагъэу **мэлэхъуитлү** алукагъ.” (Акьбэчыр: 433)

“Ышыпхъу **нахыжыитлүмэ** афихы пшъашъэр кложыгъэ.” (Пщым ыпхъу: 481)

“**Зэшитлү** хьоу къуаджэ горэм дэсыгъэх.” (Зэшитлү: 448)

“**Шуцитлүмэ** уямылэу фыжыыр кыпых.” (Ятэрэ ыпхъурэ: 464)

“Шы **къэритлүмэ** язы емылэу клэгъуалэр кычлищи ешэсыгъ.” (Ятэрэ ыпхъурэ: 465)

“Ауцтэу иныжыырэ пшъашъэмрэ язакъоу унэм зэдисыхээз **тхьамэфитлү** тешлагъ, ау [...]” (Ятэрэ ыпхъурэ: 468)

“ [...]Сиш шышъо **щызитлү** ыклу къэсми зэ къэушлунклы, зэ къэнэфыжы” ылуи ыгъэшлэгъуагъ клалэм.” (Ятэрэ ыпхъурэ: 469)

“**Клэлитлүр** умэм рыджэгухээз пщым ыкьуи умэ дзыным фэлазэ хьугъэ.” (Аслъанымкьор: 417)

“Пшъэшъэ ибэр зыдищэн ымыдэу **ыпхъуитлү** клыгъоу джэгум клуагъэ.” (Пшъэшъэ ибэр: 492)

“Тыжбын кухъагъэу кычІэкІырэм дэнэ шъуашэ, дышгэ **папыщитІу** хэлъэу илгышт.” (Пшгэшгэ ибэр: 493)

“Къушгъхэ тІуакІэу зыдищаггэм зепэшІодзыггэу **унитІу** чІэтыгъ.” (Есымыкьо Есхъот: 154)

“[...] гъогу **зэхэкІитІу** зыщыІукІэрэм сэмэгум рымыкІонэу сыкызыггэгуггэкІэ, неуцы шъеужгъжынышгъ шъукІожышт, ори удэкІонышгъ, –ыІуагъ ятэ.” (Есымыкьо Есхъот: 155)

“[...], мыщ джымым **литІур** зэнэкъокъузэрэ, пшгашгэр ащ ащыІэкІэкІодагъ.” (Есымыкьо Есхъот: 155)

“**ТитІор** зэзаоу итэу ылгэггугъ.” (Есымыкьо Есхъот: 158)

“ЗериІуаггэм тетэу, **ыбггунитІуджэ** дзэм хэхъаггэх.” (Есымыкьо Есхъот: 67)

“Щэбзэ **пэкІитІум** фэдиз азфагу илгэу бысымэр зэплгэм, Хъатккъокъом исэшхо тыку кыггэзаггэу кыашгъхэпхэтыкуаоу, кІалэм ылгэггугъ.” (Хъатккъокъошхомрэ Болэтыкьо Джанккъылыщрэ: 67)

“**ЛгэггунитІу** си:[...]” (Хъатккъокъошхомрэ Болэтыкьо Джанккъылыщрэ: 72)

“[...] цыакІэ **гунитІор** ыкІыбджэ дэупкІаггэу, шгэжгые кІэлгыкІыггэхэр ыІыггэу, [...] Хъатккъокъор кыдэхъажыгъ.” (Хъатккъокъошхомрэ Болэтыкьо Джанккъылыщрэ: 73)

“–Къанокъор, джы **дгггунитІу** остыщтышгы, узыфаем ет, –кыриІуагг лгжгыщыкІум.” (Къанокъомрэ лгжгыщыкІумрэ: 57)

“–**ЗэкІошитІу** уятэ иІагъ.” (Чэчанэкьо Чэчан: 14)

“**ЯтІуанэ** купым зафиггэггэжы, мырэу щытэу ариІуагг: [...]” (Чэчанэкьо Чэчан: 16)

“[...] тятэ **хггггунитІу** кызэпичэу ящанэрэм кызехгэм, [...] о нэмыкІ кІодыпІэ фэхггггэп.” (Чэчанэкьо Чэчан: 20)

Щы:

“Джауштэу пщым фэчырэггэ **илгэсищэ** исыгъ.” (ЧыркІо шггузым ыкбу: 372)

“Ау шагум дэггэггэ пчэдыжг горэм жгэу, сэбахгым ыпаІоу, **шыуищ** якгэлапчгэкІэ кыблэхгущгутыгъ.” (ЧыркІо шггузым ыкбу: 372)

“**Ящэнэрэ** пчэдыжым ащ фэдэу адежагъ, ау шэу зытесыр адэхьурэп.” (ЧырэкIо шьузым ыкьу: 373)

“Ащ фэдэ кьабзэу кьагъээзэжыгъэу кьыIукIэхи **ящэнэрэ** пчэныри кьыратыгъ.” (ЧырэкIо шьузым ыкьу: 373)

“Шыу **щырыщэу** зэготыхэу дзэр кIощтыгъэ.” (ЧырэкIо шьузым ыкьу: 378)

“**Мэзищэ** ныор еIэзагъ. КIалэр хьужьыгъэ. **ШыIуищ** пчэдыжьрэ дэкIэу, пчыхьэрээ кьэкIожьэу ельэгъу.” (ЧырэкIо шьузым ыкьу: 379)

“**Ящэнэрэ** чылым нэсыгъэх.” (ЧырэкIо шьузым ыкьу: 379)

“УкIалэу уянэ дэжь уисэу зыщэтым **шыуищэу** шыуикьэлэпчъэIукIэ блэхьушьутыщтыгъэр мы **спхьуищ** ары.” (ЧырэкIо шьузым ыкьу: 380)

“Пачьыхьэми **имэхьульищми** кьэбарыр альагъэIэсыгъ.” (Аслъанчэрий: 389)

“Мы **нэбгырищыми** тызимэхьулъэ пачьыхьэр сымэджэ дэу щыль.” (Аслъанчэрий: 391)

“**Щыри** ыгъэуцуи, яджанэхэр кьыдаригъэщаехи, **зэмэхьулъэгъуищымэ** джыри шьолъыр зырыз апIэIумэ ахиупкIыгъ.” (Аслъанчэрий: 392)

“**Шыуищыри** зы чыпIэ хьугъэ.” (Лъэубэкьожь: 396)

“**Ящанэу** еджагъ ‘унэсыгъэ?’ ыIуи. **Ящани** ‘сынэсыгъэл’ ыIуагъ.” (Лъэубэкьожь: 398)

“КьакIоу альэгъугъ **шъхьищ** шIотэу.” (Лъэубэкьожь: 398)

“**Шъхьищымэ ящанэ** кублашъхьэм кьыдилъхьы, кури нэгъоим кьызэкIыригъэшIэжьи кьыригъэгъээзэжыгъ.” (Лъэубэкьожь: 398)

“Ащ нэсыфэкIэрэ мо **шьузищмэ кIэлищ** кьальфыгъ. **Шыбзищыми** кьолэн зырыз кьальфыгъ.” (Лъэубэкьожь: 402)

“Бгъышъхьэ-кьушъхьэ закIэу апэрэ **мэзищыр** ыкIугъ [...]” (Къуржымыкьо Лаурсэн: 405)

“[...] гьомлапхьэ аIыгъэу **бзыльфыгъищ** шъхьащытэу кьычIэкIыгъ.” (Къуржымыкьо Лаурсэн: 405)

“[...] ау а иныжьым ытхьыцIашьо **шьолъырищ** кьыхэх.” (Къуржымыкьо Лаурсэн: 408)

“**Яцэнэрэ** унэу зэрыхьаггэм зы блыным дышгэр етэкьулааггэу, [...] ыльэггугь.” (Акьбэчыр: 427)

“Кыпэхьаным **пшгэшшыиц** икьэрэггул.” (Акьбэчыр: 430)

“А иныжьым гьырэм ышыпхьу зыратыггэр **мэфицы** хьуггэ. Сэ шшыпхьу ратынкгэ **мэфиц** сиI, ащ фэшшыкгэ орэд кьэсэIо.” (Акьбэчыр: 433)

“**Тхаркьуиц** кьэбыби, **чьыгищымэ** кьатетгысхьаггэх.” (Акьбэчыр: 438)

“[...] –Джанбэчыпщыр зынэсыжкгэ ихьакгэщы джэгу чгггым **щэджьблиц** гьэсаггэу [...] Джанбэчыпщыр кьаукгышт, ыгуагь.” (Акьбэчыр: 439)

“**Зэшиц** хьоу шыаггэх.” (Пщым ыпхьу: 480)

“[...] ‘**чэщицэ** уадэжь сыщыггэлгы кьыостын’ ыгуагь.” (Пщым ыпхьу: 481)

“[...] унэм узынэсыкгэ **чэтиц** дэпкьым пыльагь.” (Ятэрэ ыпхьурэ: 464)

“[...] ыгуи кгалэр иныжьымэ **яшиц** яхазэрэм ешэси дэкгыгь.” (Ятэрэ ыпхьурэ: 465)

“Хьальэбэкьу **щырыц** нахь амызыфагоу цгыфхэр кьэбггэтгысэкгыщтых.” (Аслъанымкьор: 416)

“Чэщ **мэфицэ** шысыггэх.” (Аслъанымкьор: 417)

“**Ыпхьуиц** иггусэу янэнэпгосыр гуфэфыкгызэ кьэкгожыгь. [...] **зэшыпхьуищымэ** кьязэрэггэуатэрэп!” (Пшгэшгэ ибэр: 493)

“ [...] **Кухьиц** афяггашц’ ыгуагь.” (Пшгэшгэ ибэр: 496)

“Мэзылапчгэм рекгокгызэ, **хьульфыгыиц** горэм лы шыуан **джэдиц** аггэажьоу агуклагь.” (Есымыкьо Есхот: 156)

“Кьамланым ыкгоцгы **бэдзиц** хьоу сыпсэ дэс.” (Есымыкьо Есхот: 160)

“–**Хьалпгэмиц** псынкгэу сфэшI, ригуагь шгузым. [...] щэ **мыохьуиц** сэ езггэшшышт, –ыгуагь. ” (Есымыкьо Есхот: 160)

“**Гьогоггьуицэ** шьодэнэр кьыздырешчхым, –ыбзыггэх.” (Хьаткьокьошхомрэ Болэтыкьо Джанкьылыщрэ: 62)

“**Ящанэу** зэкгохэм, ‘Кюба, [...]’, –кьыгуагь хьакгэм.” (Хьаткьокьошхомрэ Болэтыкьо Джанкьылыщрэ: 63)

“Джанкылыши ягусэу **сыхатицы** гьогу дэКотагэх.”
(Хьаткьокьохомрэ Болэтыкьо Джанкылыщрэ: 70)

“Хьалыгьу **тэбэрыжьищ** фигьажьи, онэкIэ Iальымэкьым фырильхьи,
[...] –кьыриуагь.” (Хьаткьокьохомрэ Болэтыкьо Джанкылыщрэ: 71)

“Трамым **пхьищ** зэригьаи ыгьэуцуи, кIакIор ащ кьырищэкIи, пао горэ
ащ ышыгу тыригьэтIысхьагь [...] ыIуи.” (Трам цIыкIор: 79)

“ШьхьэцIакIэм **кьумыкьуищ** горэ льяIу кьыфэкIуагь.”
(Кьолэжьымыкьо зэзэрэхьэ итаурыхь: 90-91)

Плы:

“**Яплэнэрэ** ильэсым пщым ягуащэ гьумы хьугьэ.” (ЧырэКIо шьузым
ыкьу: 372)

“**Пчэнипли** кьыукIи ежь кьызащыIукIэжьыщтыгьэ чIапIэм
кьэмысыгьэхэу Аслъанмызэ кьагуахьи:...” (ЧырэКIо шьузым ыкьу: 375)

“**Яплэнэрэ** пчэдыжьым ежьэхэи иныжь **зэшиллым** адэжь дэхьагьэх.”
(Аслъанымкьор: 417)

“Чэщ **мэфиплI** ешхэ-ешьо джэгу кьафашIыгь.” (Аслъанымкьор: 418)

“**Яплэнэрэр** Iуахишь, [...] ежьыхэр пчээм ыкIыбы кьэуцугьэх.”
(Чэчанэкьо Чэчан: 28)

“А унэу ар зэрысэр **плэу** зэкIоцIыт, **IункIыбзипли** егьэтыгь.”
(Чэчанэкьо Чэчан: 29)

“Мы хэгьэгум исымыльэгьуагьэ шы льяпкьэу **шиллымэ**
нэбгыриплэр атесэу, Чэчанэ ипкIэгьуалэ яIэдэжьэу кьакIох.” (Чэчанэкьо
Чэчан: 52)

“**Яплэнэрэ** чэщым, Трамым ежь игьусэу дакIоштыгьэри
зыдырагьэщагь.” (Трам цIыкIор: 80)

Хы:

“**Шьбзихыр** льфи **шыкIихыр** кIодыгьэ.” (Льэубэкьожь: 396)

“Ауштэу арыхьзээ **унихмэ** арыхьагь, ау псэ пытэу цIыф
арильэгьуагьэп.” (Ятэрэ ыпхьурэ: 464)

“[...] иныжь **зэшихымэ** ашгьхэхэр пиупкIыгьэх.” (Ятэрэ ыпхьурэ: 464)

“Кюхэгэзэгъо, **сыхъатих** гъогоу Джанкылыщым пэблагъэу тIысыгъэх.” (Хъаткыокъошхомрэ Болэтыкыо Джанкылыщирэ: 73)

“**Мэзихы** фэдизырэ ащ ыужым щысыгъэх.” (Чэчанэкыо Чэчан: 22)

“[...], тшынахыжьэу **нэбгырих** а купымэ къаукIыгъ.” (Чэчанэкыо Чэчан: 30)

Блы:

“**ШыIэхъогъуибл** сиI.” (ЧырэкIо шъузым ыкыу: 374)

“Арэу зыхыукIэ **мэфибл** ипIальэу уикIалэ кытэт.” (ХъапIэтIэшхор: 385)

“Джэгур заухым уиIэмэ ары ныIа – пщым иIэти **куибл** зэкIаригъэаши [...] ХъапIэтIэшхор янэ кыфищэжьыгъ.” (ХъапIэтIэшхор: 386)

“**Псибл** ащ хэлъыми сэ кыхэсхын,...” (Аслъанчэры: 388)

“А узыдакIорэм бгыишьэ ипэсакIу, шхончэуишьэ икыэрэгъул, **цIунэжьиблымэ** къагъэгъунэ, [...]” (Лъэубэкъожь: 401)

“Лъэубэкъожь мо **шыбзиблымрэ** мо хакIомрэ зэхитIупщхъэхи губгъом ригъэзыхъагъэх.” (Лъэубэкъожь: 396)

“**Мэзиблы** гъогу узырыкIокIэ, мы блэр ппшхъэ дэкIыжьыщт.” (Къурджымыкыо Лаурсэн: 404)

“**Мэзиблым** тегъэпсыхъагъэу гъомылэри фашIи, ар **щыдиблы** атырилъхыи, ахэр иIэдэжьэу ежьагъ.” (Къурджымыкыо Лаурсэн: 405)

“Къаз кIэнкIэ фэшхъаф имыльэу **яблэнэрэ** мазэр ыкIугъ.” (Къурджымыкыо Лаурсэн: 405)

“[...] ‘джы псы **зэщымыщиблыкIэ** зыбгъэпкIын фае’ ыIуи кIалэм дэгъоу зыригъэгъэпкIыгъ.” (Къурджымыкыо Лаурсэн: 405)

“Моу мычыжьэу иныжь жъалымэ **зэшибл** щыс.” (Къурджымыкыо Лаурсэн: 406)

“‘Ежь зы бжизэу, ыжакIэ **бжизиблэу**, [...] спхъу нахыжь зыгорэм ыхыгъэшъ кысфэпхыжьыщт’ ыIуагъ ныом.” (Къурджымыкыо Лаурсэн: 406)

“[...], шыпкъагъэ зиIэхэу **нэбгырибл** кыхаригъэщи гушыIэ пытэ аIихыгъ.” (Акыбэчыр: 433)

“Ыдж, сщынахьыкI, пкIуачIэ кьехьылI, тIасхэ тыхэхьагь –ыIуи зэтесэу **щэкIы**, зэтэмысэу **щэкIы** кьыпагьэуи, кьафи кьэкIожьыгьэх.” (Хьаткьокьошхомрэ Болэтыкьо Джанкьылыщрэ: 66)

“–Сагьындыщэ **щэкI** сэ кьыпфыздэсцагь.” (Чэчанэкьо Чэчан: 45)

Шьэ:

“Ягьунэгьумэ адэжь кIуагьэу кIалэм кьыриIуагьэр шьузмэ кьафиIуатээ, льыжь Iыстыжьыгьэ горэм **ильэсишьэ** фэдиз ыныбжьэу, адрэ унэм чIэсэу ньом ыIуагьэр зэхихьгьэ.” (ЧырэкIо шьузым ыкьу: 373)

“А узыдакIорэм **бгьишьэ** ипэсакIу, **шхончэуишьэ** икьэрэгьул [...]” (Льэубэкьожь: 401)

“КIыпэхьаным ыпашьхэ **кьамыщишьэ** пылгагь.” (Акьбэчыр: 430)

“Ощ фэдэ **нэбгыришьэ** сэ саукIын альэкIыщтэп, –ыIуагь.” (Акьбэчыр: 440)

4.2. Пшысэмэ кьахэфэгьэ гущыIэхэу пчьагьэ занэ зыхэтхэм язэхэтыкI

ГущыIэ пэпчь шьошэ гьэнэфагьэ иIэу гьэпсыгьэ. Адыгабзэм игущыIэгьэпсын шьхьафэу, хэхыгьэу шIэныгьэлэжьхэр кьытегущыIэхэрэп. Научнэ грамматикэхэу тилэхэм гущыIэгьэпсыным ехьылIэгьэ Iофыгьохэр кьахагьэщыхэ нахь, чIыпIэ хэгьэушьхьафыкIыгьэ ащырагьэубытырэп.

Адыгэ гущыIэгьэпсынымрэ гущыIээхьокIынымрэ анахь хэгьэушьхьафыкIыгьэу кьызэхэзыфыгьэр Кьумэхэ Мухьадин ары. Ащ тэрээу зэрэхигьэунэфыкIырэмкIэ, бзэ пэпчь икьэтхыхьанкIэ гущыIэгьэпсыным чIыпIэу ыубытырэр зэфэдэ зэпытынэу щытэп. Зы бзэхэм гущыIэгьэпсыныр грамматикэм нахь пытэу ащепхыгь, нэмыкIхэм бзэм ифэшхьафрэ Iахьэхэм нахь ахэгьэушьхьафыкIыгьэу ащыщыт. ГущыIэм пае, “инджылыбзэм гущыIэгьэпсын шIыкIэхэм ащыщэу анахь игьэкIотыгьэу щагьэфедэрэр мыаффиксальнэ гущыIэгьэпсыныр (конверсиер) ары, урысыбзэм – аффикс гущыIэгьэпсыныр, абхьаз-адыгабзэхэм – гущыIээхьань ары. Арышь, хэткIи нафэ, мы бзэхэм гущыIэгьэпсыныр грамматикэми, лексикэми зэрэщяпхыгьэ шIыкIэхэр зэфэшхьафыщтых” (Кумахов, 1964: 11).

Гушы́эм, анахьэу гушы́э зэхэлъым, игъунапкъэ къэгъэнэфэгъэныри псынклагъоп. Гушы́э зэхэлъымрэ гушы́ээзэгъусэмрэ зэрээгобгъэушьхьафыкыщт шыкы́эр икы́оу джыри дунэе бзэшлэныгъэм къыщагъэнэфагъэп. Адыгабзэм ехылаагъэр арымэ, гушы́э зэхэлъымрэ гушы́ээзэгъусэмрэ яззтефынкы́э Іэубытыпкы́э зэфэшхьафхэм арэгъуазэх. Шъаукы́о Аскэр етхы:

Зеклогъу Уцужыкы́о адыгэ гушы́э зэхэлъым игъунапкъэ икы́эгъэнэфэнкы́э Іэубытыпкы́э ышы́рэр ар грамматическы́у зыкы́эу ыкы́и зы ударением зыгуиубытэу щытыныр ары. Гушы́эм пае, *джэнэ фыжы́* зыфэпшоцтым афэдэхэр Зеклогъум гушы́э зэхэлъхэу елыты́, сыда пномэ пкы́ыгъуацкы́эри, ащ инэшанэ къэзгъэлаагъори адыгабзэм шъхьаф-шъхьафэу щызэхъокы́хэрэп ыкы́и зы ударение яІ, зэгъапшэх: *джэнэ фыжы́-р, джэнэ фыжы́-м, джэнэ фыжы́-мкы́э, джэнэ фыжы́-эу* (Шъаукы́о, 2009: 86).

Къумэхэ Мухьадин зэритхырэмкы́э, гушы́эр “...гъэпсыгъэу зэрэщытыми (гушы́эхэр зыкы́эу щытыми), зы ударение яІми, гушы́ээзэхъокы́ын шъуашэми (морфологие зэхэубытэным), мэхьанэми цкы́э гушы́э зэхэлъымрэ цкы́э гушы́э комплексымрэ ренэу зэтрафынхэ альэкы́ырэп. Ары паклошъ, а бзэ нэшэнэ пстэухэр цкы́э гушы́э зэхэлъхэми, цкы́э гушы́э комплексхэми зэфэдэу янэшэнэн альэкы́ыщт” (Кумахов, 1964: 40). Гушы́э зэхэлъымрэ гушы́ээзэгъусэмрэ яззтефын Къумэхэ Мухьадин зэпытэу е зэпыхыгъэу ахэр зэрэтхыгъэхэм рипхырэп. Шъаукы́о Аскэр етхы:

Занэхэу *унакы́э, тхылы́пшы́л* зыфилохэрэр бзэ гушы́э зэфэшхьафхэу зэхэтых: *унэ + кы́э* (*унэ* –пкы́ыгъуацкы́э, *кы́э* –пльышъуацкы́э, *тхылы́* –пкы́ыгъуацкы́э, *пшы́л* –пчъэгъацкы́э). Арышъ, зэпытэу тхыгъэхэ нахь мышлэми, мыхэр мэхьэнэ зэфэшхьаф зикы́э бзэ гушы́э тІурытІоу зэхэтых. Нэмыкы́эу къэпІон хъумэ, ятхыкы́э емылбытыгъэу *унакы́э, тхылы́пшы́л* зыфилохэрэр *унэ ин, тхылы́ пшы́лыкы́уз* зыфэпшоцтхэм афэдэу гушы́ээзэгъусэхэу пльытэнхэ фаех (Шъаукы́о, 2009: 87).

Пчъагъэ зыхэт гушы́эхэр гушы́э зэхэлъ е гушы́ээзэгъусэ мэхьухэмэ къэдгъэнэфэнэу тилофшлэнкы́э пшьэрылъ зыфэдгъэуцурэп. Ары паклопышъ, гушы́лэгъэпсыным ихабзэхэм такы́пкы́ырыкы́зэ зэхэтыушьхьафыкы́ырэп. Мы Іахьэм пчъэгъэ занэ зыхэт гушы́эхэу хьалэмэт пшы́сэмэ къахэфагъэхэр

кыщыттыгъэх ыкӀи ахэр зэхэуцагъэ зэрэхъурэр къэтэгъэлъэгъо къодые нахь.

4.2.1. ПкъыгъуацӀэр + пчъэгъацӀэр

Хьадэгъу + блы “хьадэгъуибл пшъхьарызгъэушт” (Акьбэчыр: 427)

Шхончау + шъэ, хьэ + шъэ, бгъэ + шъэ “Шхончэуишъ, хьишъ, гъэсагъэхэу бгъишъ” (Акьбэчыр: 429)

шыу + щ “Шыуищ пчэдыжърэ дэкӀэу” (ЧырэкӀо шъузым ыкъу: 379)

мафэ + бл “...мэфибл ипӀальэу...” (ХьапӀэтӀэшхор: 385)

бгъу + тӀу “...ыцэгэ бгъуитӀу кыуубыти...” (ХьапӀэтӀэшхор: 386)

ку + бл “куибл зэкӀаригъашӀи...” (ХьапӀэтӀэшхор: 386)

псэ + бл “Псибл ащ хэлъыми...” (Аслъанчэры: 388)

шъхьэ + щ “шъхьищ шӀотэу” (Лъэубэкъожъ: 398)

бгъы + шъэ “бгъыишъэ ипэсаку” (Лъэубэкъожъ: 401)

чатэ + щ “чэтищ дэпкъым пылъагъ” (Ятэрэ ыпхъурэ: 464)

тхьамафэ + тӀу “тхьамэфитӀу тешӀагъ” (Ятэрэ ыпхъурэ: 468)

ильэс + й “ильэсий хьугъэ” (Ятэрэ ыпхъурэ: 470)

хэгъэгу + тӀу “хэгъэгуитӀу кызэпичэу” (Чэчанэкъо Чэчан: 20)

зы+н “... орырэ сэрырэ зын тыкыильфыгъ...” (Ятэрэ ыпхъурэ: 472)

4.2.2. ПкъыгъуацӀэр + пчъэгъацӀэр + падеж кӀэухыр

Шы + тӀу+у “ШитӀоу” (Акьбэчыр: 426)

Шхончау+шъэ+р “Шхончэуишъэр” (Акьбэчыр: 429)

Къамыщ+шъэ+у “Къамыщишъэу” (Акьбэчыр: 430)

Мафэ+тӀу+кӀэ, мафэ+тӀу+м “мэфитӀукӀэ ратышти, а мэфитӀум” (Акьбэчыр: 432)

Хьадэгъу+блы+р “Иныжъым хьадэгъуиблыр” (Акьбэчыр: 434)

Шы+тӀу+р “шитӀур рапхыгъ” (Акьбэчыр: 438)

Хьадэгъу+блы+р “Иныжъым хьадэгъуиблыр” (Акьбэчыр: 434)

Ӏэ + тӀу + мкӀэ “ӀитӀумкӀэ ” (ХьапӀэтӀэшхор: 386)

лъакъо + тӀу + мкӀэ “лъэкъуитӀумкӀэ кытыриубыти” (Аслъанчэры: 390)

бжиз + блы + эу “ыжакӀэ бжизиблэу” (Къурджымыкъо Лаурсэн: 406)

пшъашгъэ + щы + р “Пшъэшгищыр ыгъэшхэнэу” (Пшъэшгъэ ибэр: 491)

чэщы + щы + м “Чэщищым ыджъ щылги...” (Пщым ыпхъу: 481)

4.2.3 Льэпсапэр + пкыгыгуацIэр + пчъэгъацIэр

с+пхъу+щ “... мы спхъуищ ары.” (Чырэкъо шъузым ыкхъу: 380)

ы + пхъу + щы “...ыпхъуищы анахыжъым...” (Пшъэшгъэ ибэр: 492)

ы + пхъу + тIу “...ымыдэу ыпхъуитIу кIыгъоу джэгум...” (Пшъэшгъэ ибэр: 492)

зэ + шы + щы “Зэшищ хъоу шыIагъэх.” (Пщым ыпхъу: 480)

и + пшъашгъэ + щы “...пщым ипшъэшгищ нашэ кIачынэу...” (Пщым ыпхъу: 481)

4.2.4 Льэпсапэр + пкыгыгуацIэр+ пчъэгъацIэр + падеж кIэхыр

зэ + шыпхъу + щы + мэ “... зэшыпхъуищымэ къязэрэгъэIуатэрэп!” (Пшъэшгъэ ибэр: 493)

зэ + шы + тIу + р “А зэшитIур шыонэзэтемых...” (ЗэшитIу: 448)

ы + Iэ+ тIу + кIэ “... тIыси ыIитIукIэ ышъхъэ ыубытыгъ...” (ЗэшитIу: 449)

4.2.5 ЦIэпапкIэр + пчъэгъацIэр + падеж кIэхыр

мы + щы + р “Мищыр сянэ кыльфыгъэу” (Есымыкъо Есхъот: 161)

4.2.6 ЦIэпапкIэр + пчъэгъацIэр

шъу + щэ “... шъуищэ шъусимахъуль...” (Есымыкъо Есхъот: 161)

4.2.7 ПльышъуацIэр+ пчъэгъацIэр

дэгъу + тIу “...джы дэгъуитIу остыщтышгы...” (Къанокъомрэ лIыжъцIыкIумрэ: 57)

джадэ + щы “... лы шыуан джэдищ агъажъоу...” (Есымыкъо Есхъот: 156)

4.2.8. ПльышъуацIэр + пчъэгъацIэр + падеж кIэхыр

шIуцI+ тIу +мэ “ШIуцIитIумэ уямыIэу фыжбыр кыпых.” (Ятэрэ ыпхъурэ: 464)

къар + тIу + мэ “Шы къаритIумэ язы ...” (Ятэрэ ыпхъурэ: 464)

4.2.9 ПчъэгъацІэр + падеж кІэухыр

зы + р “Зыр еуи ыпІытІи...” (Есымыкъо Есхъот: 161)

тІу + р “ТІур еуи ыпІытІи...” (Есымыкъо Есхъот: 161)

4.2.10 ПчъэгъацІэр + глаголыр

щырыщ+с “... чэщ щырыщыс закІэджэ” (Трам цІыкІор: 87)

4.2.11 Лъэпсапэр + пчъэгъацІэр + пкъыгъуацІэр

сы+зы+шыу “Сэ сызышыу, сышъуукІыджэрэ саужыкІэ шыу къэкІэу, сэщ паеджэ къышъуыщыхъацтэп,...” (Чэчанэкъо Чэчан: 43)

4.2.12 Лъэпсапэр + глаголыр + пчъэгъацІэр

мы + охъу + щ “Щэ мыохъуищ сфэшІ, –ыІуи Лъэпшъ елъэІугъ.” (Есымыкъо Есхъот: 160)

4.2.13 лъэпсапэр + глаголыр + пчъэгъацІэр+ падеж кІэухыр

мы + охъу + щы + р “...щэ мыохъуищыр ыІыгъэу, къамылым шакІо кІуагъэ.” (Есымыкъо Есхъот: 160)

Зэфэхьысыжъ

Тиофшэн кыщытлогъэ гупшысэмэ такьыпкырыкIзэ мыщ фэдэ зэфэхьыс гупшысэхэр тэшIы. Зэдгъэпшэгъэ бзитIур бзэ унэгъо зэфэшъхьафмэ ахэхьэ, тIури аглютинативнэ бзэхэм ащыщ, ау адыгабзэми тыркубзэми ежъ яунэе, афэшъошэ бзэ гъэпсыкIэхэр яIэх. Иофшэным щызэхэтэфы адыгабзэм ипчъэгъацIэ ыкIи ащ игушыIэгъэпсын тыркубзэм едгъапшэзэ. Щысэу Иофшэным кыщыттыгъэхэр хьалэмэт пшысэмэ къахэтхыгъэх.

Апэрэ шъхьэр бзэ гушыIэхэр кызырыхагъэщрэм иупчIэ фэгъэхьыгъ. Мыщ щызэхэтэфы адыгабзэми тыркубзэми бзэ гушыIэу кыыхагъэщхэрэр. Бзэ гушыIэхэм якъыхэгъэщынкIэ шIэныгъэлэжъхэм еплъыкIэу яIэр къэтэгъэнафэ, зэрыгъуазэхэрэр къэтэIо.

Адыгабзэм гушыIэхэр куп-купэу зэхэубытэгъэнхэмкIэ еплъыкIэ пстэоу щыIэмэ анахь мэхьанэ зиIэр пIы мэхъу: гушыIэхэр куп-купэу бгощынхэмкIэ IэубытыпIэу пшIын фаер гушыIэм имэхьан; гушыIэхэр зэгогъэшъхьафыкIыгъэнхэмкIэ лъапсэ шIыгъэн фаер гушыIэм иплъышъу; гушыIэм имэхьани, иплъышъуи, гушыIэхуыгъэм чIыпIэу щиубытыри зэрищыкIагъэу кыдэплъытэныр; лексикэ-грамматическэ нэшанэу гушыIэм иIэмкIэ бзэ гушыIэхэр къэбгъэнэфэныр.

ГушыIэхэр куп-купэу бгощынымкIэ мэхьанэ закъом е плъышъо закъом урыгъозэныр икъоу щытэп. Бзэ гушыIэхэр тэрэзэу къэбгъэнэфэнхэм фэшI гушыIэм имэхьани, иплъышъуи, гушыIэхуыгъэм чIыпIэу щиубытыри зэрищыкIагъэу кыдэплъытэгъэнхэ фае. Мы еплъыкIэр ары зэрыгъуазэрэ шIэныгъэлэжъхэм янахьыбэ дэдэр. Тэри тиофшэнкIэ ар IэубытыпIэ тшIыгъэ.

Тыркубзэм шIэныгъэлэжъхэр бзэ гушыIэхэм къатегушыIэ зыхъукIэ, гощыным лъапсэ фэхъурэр шъхьафэу яIофшIагъэмэ ащызэхафырэп. Арэу щыт нахь мышIэми, бзэ гушыIэ купхэр щагъэзырэп.

ПчъэгъацIэр адыгабзэм бзэ лъэпсэ гушыIэхэм ахэтэу къаты, тыркубзэм бзэ лъэпсэ гушыIэ шъхьафэу кыыхагъэщырэп, плъышъуацIэм щыщэу (ехьылIэгъэ) зэхафы. Зэдгъэпшэрэ бзитIуми пчъэгъацIэм пчъэгъэ мэхьанэр

апкырыль.

Адыгабзэм ипчъэгъацІэ бзэ гушыІэ шъхъаф, адрэ бзэ гушыІэмэ ябгъапшэмэ пчъэгъэ мэхъанэр пкырыль, ежъ фэшъошэ лексико - грамматикэ нэшанэхэр зыдиІыгъ, ежъ фэшъошэ гушыІэгъэпсыкІэ иІ, упчІэхэу тхъапш? сыд фэдиз? зыфэпІощтым иджэуапых.

ЯтІонэрэ шъхъэр пчъэгъэцІэ купмэ афэгъэхьыгъ. Адыгабзэм ыкІи тыркубзэм пчъэгъэцІэ купэу кыхагъэщхэрэм тарыгъозагъ. Адыгабзэми тыркубзэми дэлэжьэрэ шІэныгъэлэжьхэм пчъэгъэцІэ купхэм якъхэгъэщынкІэ зыкІыныгъэ ахэлъэп. Арэу щыт нахъ мышІэми, зэдгъэпшэрэ бзитІумэ зэтефэу мышц фэдэ пчъэгъэцІэ купхэр кыхэщы: къэзыпчъыхэрэр (Asıl sayılar), зэкІэлъыкІуакІэхэр (Sıra sayıları), гошынхэр (Üleştirimeler), зэтеутынхэр (Kesirler) ыкІи зэфэзыхысырэ (Topluluk). Шъыпкъэ, адыгабзэм шІэныгъэлэжьхэм пчъэгъэцІэ купэу къатырэр 5-м щегъэжьагъэу 9-м нэсы, тыркубзэм 4-м щегъэжьагъэу 5-м нэс. Арышъ, адрэ пчъэгъэцІэ купэу адыгабзэм кыхагъэщхэрэм фэдэхэр тыркубзэм хэтлъагъохэрэп. Тэ тиІофшІэн мышц фэдэ купхэр лъапсэ фэхъугъэх: къэзыпчърэ, зэкІэлъыкІокІэ, гошын, зэтеутын, гъэкІэкІын, гъэкІэкІын-гошын, фэдизыныгъэ-мыгъэнэфагъэ, зэфэзыхысырэ пчъэгъацІэхэр.

Тыркубзэм десятичнэ системэр (onluk taban/sistem) егъэфедэмэ, адыгабзэм десятичнэ системэмрэ двадцатиричнэмрэ (yirmilik taban/sistem) зэдегъэфедэх. 40, 60 ыкІи 80 двадцатиричнэр. 70-рэ 90-рэ зыфиІорэ пчъэгъацІэхэм десятичнэ системэмрэ двадцатиричнэмрэ щызэдэгъэфедагъ.

Адыгабзэм пчъэгъацІэхэр ягушыІэ гъэпсыкІэкІэ щэ зэтрафых: кызырэрыкІохэр, зэхэлъхэр ыкІи зэхэтхэр.

ПчъэгъэцІэ кызырэрыкІохэр (basit sayılar) зы гушыІэ лъапсэ зиІэхэр (tek sözcükten oluşan) ары: зы, тІу, щы...пшы, тІокІ, щэкІ, шъэ, мин ыкІи миллион.

ПчъэгъэцІэ зэхэлъхэр (birleşik sayılar) лъэпситІу зэхэт пчъэгъацІэхэу “кІу”-мрэ “и”-мрэ зэрапхызэ гъэпсыгъэ хъухэрэр ары: пшыкІуз, пшыкІутІу, тІокІитІу, тІокІищ ыкІи нэмыкІхэри.

ПчъэгъэцIэ зэхэтхэр (öbek sayılar) е нахьыбэ зэгъусэ хьумэ ары ыкIи “рэ...рэ” зыфиIорэ зэпх лъэпсахэкIэ гъэпсыгъэ мэхьух: тIокIырэ зырэ, щэкIырэ щырэ, щьэрэ тIокIитIурэ тфырэ ыкIи нэмыкIхэри.

Тыркубзэм тIоу зэтрафых: basit (къызэрыкIохэр, къатемыкIыгъэхэр) ыкIи türemiş (къатекIыгъэхэр). Тыркубзэм гощын, зэфэзыхьысрэ ыкIи зэкIэлъыкIокIэ пчъэгъацIэхэр türemiş (къатекIыгъэх), адырэхэр basit (къызэрыкIохэр, къатемыкIыгъэх).

Тыркубзэм пчъэгъацIэрэ пкъыгъуацIэрэ зэгъусэу агъэфедэ зыхьукIэ, пчъэгъацIэр апэ щыт, пкъыгъуацIэр ыужкIэ къэкIо, ау адыгабзэм пчъагъэу 1-р пкъыгъуацIэм ыпэ ит ыкIи гущыIэм пымытэу атхы. 2-м щегъэжьагъэу 10-м нэс, 100-р ахэтэу пкъыгъуацIэр ыпэ ит, пчъагъэр ыуж къэкIо ыкIи гущыIэр зэпытэу атхы. Тыркубзэм пчъэгъэ мэхьанэ къытыным фэшI пкъыгъуацIэмрэ пчъэгъацIэмрэ зэгъусэхэу зы гущыIэкIэ къэптын ылъэкIырэп.

Ящэнэрэ шьхьэр багъэр, шапхьэр, шыныр къэзгъэлъэгъорэ гущыIэмэ афэгъэхьыгъ. Багъэр, шапхьэр, шыныр къызэрыкIырэ гущыIэхэр зэдгъэпшэрэ бзитIумэ ахэтых. Лъэпкъ шыIакIэм, гупшысакIэм, тарихь гьогоу къыкIугъэм епхыгъэу мыщ фэдэ занэмэ бзэм чIыпIэ щаубыты, бзэм илексикэ ибаиныгъэ мыхэр щыщых. Арэу щыт нахь мышIэми, мыщ фэдэ гущыIэ купхэр адыгабзэм макIэу щыушэтыгъ, ащ пае нэмыкIыбзэмэ къащытыгъэ гощыкIэр лъэпсэ-егъэжьапIэ фэхьугъэу куп-купэу тэгощы. Тэ тиIофшIэн мыщ фэдэ купхэр ары чIыпIэ щызыубытыгъэхэр.

1. КъэлытэкIэ занэхэр: зы къэбэскъашьхь (bir baş lahana), зы коцыцэ/зы фыгуцэ/ зы хьацэ (bir tane buğday/ darı/ arpa; bir buğday/ darı/ arpa tanesi), зы псы гъуаткIу (bir damla su), зы шьхьац наль (bir tel saç).

2. Зэгъусэныгъэр къэзгъэлъэгъорэ гущыIэхэр: зы бжьэ пкIыгъ/ бжьэпчIы/ (bir an kolonisi/ sürüsü; bir koloni anı), къамзэгутаць (karınca yuvası), зы шы/былым/мэл Iэхьогъу (bir at/inek/koyun sürüsü).

3. Шапхьэр къэзгъэлъэгъорэ гущыIэхэр: зы сабын бзыгъ/Iэбгъу (bir kalıp sabun), зы хьаджыгъэ Iэбжыб (bir avuç un), зы сырныч/мэшIодз къэмлан

(bir kutu kibrit), зы шъоу хьакIо (bir petek bal). Адыгэхэм мыщ фэдэ мыггэнэфэггэ шапхэхэр бэрэ аггэфедэ: тIуалэ (iki parmak genişliği), бжизибл (karış/ baş parmakla serçe parmak arasındaki mesafenin yedi katı).

4. ИтеплъэкIэ зэхэубытэггэ шапхээр къэзггэлыаггэхэрэр: Зы сэнэшхьэ Iэрам (bir salkım üzüm), зы Iудэнэ хьучIан (bir yumak ip), зы цы Iэуад (bir çile yün), зы бжын/ натрыф блэр (örgü şeklinde sıralanmış bir soğan/ mısır dizisi).

Купэу къэдггэнэфаггэмэ ямыкIуггэ гущыIэ куп шхьафэу къэтэты: зыш тетIысхьаггэу (bir ata oturma zaman), куоггэу (insan bağırma sesinin gideceği yer mesafesi), къамыщоггэу (bir kırbaç mesafesi/uzunluğu), тхьэмэфакIо (bir haftalık yolculuk), щэджэггэуакIо (yarım günlük/ öğlene kadar olan uzaklık mesafesi).

ЯплIэнэрэ шхьээр хьалэмэт пшысэхэм къахэфэрэ пчъаггэхэм ыкIи ахэр зэрэзэхэтым фэггэхьыггэ.

Хьалэмэт пшысэу тызаджи зэхэтфыггэхэм пчъэггэ зэфэшхьафхэр къахэфэ. Ахэр: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 18, 20, 25, 30, 35, 40, 60, 68, 100, 120, 300, 500, 1000 ыкIи 2000. Мы пчъаггэхэм яггэфедакIэ зэфэдэп. Зыхэр бэ дэдэрэ ггэфедатггэх, адрэхэр нахь макI ыкIи зырызэ нахь мыггэфедатггэхэри ахэт. ИпчъаггэкIэ зэрыггэфедэггэ шIыкIэр мыщ фэд: 1 (357), 2 (256), 3 (236), 7 (82), 4 (29). Нахь макIэу ггэфедатггэхэр: 12 (5), 60 (5), 5 (3), 200 (3), 300 (3), 8 (2), 9 (2), 13 (2), 40 (2), 35 (1), 68 (1), 120 (1), 500 (1), 1000 (1) ыкIи 2000 (1). Мыщ къыкIырэп адырэ пчъаггэхэм бзэм чIыпIэ щамыубытэу. Ау тэ тыздэлэжъаггэ пшысэхэм къахэфэггэ пчъаггэхэмкIэ мыщ фэдэ зэфэхьыс тэшIы. ЗэрэхьурэмкIэ, зигуггэу къэтшыггэ пшысэхэм анахь къыкIэIотыкIыжыггэу ахэт пчъэггэацIэхэр зы, тIу, щы, плIы, блы, щэкI ыкIи шгэ зыфIохэрэр ары.

Пчъэггэ занэ зыхэтэу пшысэмэ къахэтхыггэхэр мыщ фэдэу зэхэт: пкъыггэуацIэр+пчъэггэацIэр: хьадэггэу+блы “хьадэггэуибл пшхьарызггэушггэ”; бггэ+шгэ “бггэишгэ ипэсакIу”; илггэс+й “илггэсий хьуггэ”;

пкыгыгуацIэр+пчъэгъацIэр+падеж кIэхыр: шхончау+шъэ+р “шхончэуишъэр”; мафэ+тIу+кIэ, мафэ+тIу+м “мэфитIукIэ ратышти, а мэфитIум”; чэщы+щы+м “чэщищым ыджъ щылы...”; префикс+пкыгыгуацI + пчъэгъацI: с+пхъу+щ “...мы спхъуищ ары”; ы+пхъу+тIу “...ымыдэу ыпхъуитIу кIыгъоу джэгум...”; префикс+пкыгыгуацI+пчъэгъацI+падеж кIэх: зэ+шыпхъу+щы+мэ, ы+Iэ+тIу+кIэ “...тIыси ыIитIукIэ ышъхъэ ыубытыгъ...”; цIэпапкI+пчъэгъацI + падеж кIэх: мы+щы+р “мищыр сянэ кылыфгыгъэу”; цIэпапкI+пчъэгъацI: шъу+шэ “...шъуищэ шъусимахъуль...”; плъышъуацI+пчъэгъацI: дэгъу+тIу “...джы дэгъуитIу остыщтышъы...”; джадэ+щы “...лы щыуан джэдищ агъажъоу...”; плъышъуацI+пчъэгъацI+падеж кIэх: шIуцI+тIу+мэ “шIуцIитIумэ уямыIэу фыжъыр кыпых”; къар+тIу+мэ “шы къаритIумэ язы ...”; пчъэгъацI+падеж кIэх: зы+р “зыр еуи ыпIытIи...”; тIу+р “тIур еуи ыпIытIи...”; пчъэгъацI+глагол: щырыщ+с “...чэщ щырыщыс закIэджэ”; лъэпсапэ+пчъэгъацI+пкыгыгуацI: сы+зы+шыу “сэ сызышыу, сышъуукIыджэрэ саужыкIэ шыу кэкIэу, сэщ паеджэ кышъущыхъащтэп..”; лъэпсапэ+глагол +пчъэгъацI: мы+охъу+щ “шэ мыохъуищ сфэшI, –ыIуи Лъэпшъ елъэIугъ”; лъэпсапэ+глагол+пчъэгъацI+падеж кIэх: мы+охъу+щы+р “...шэ мыохъуищыр ыIыгъэу, къамылым шакIо кIуагъэ.”

Зэфэхъысыжъым IофшIэным кыщытIэти щзэхэтфыгъэхэр кыщытIэIо, тигупшысэ еплъыкIэ кыщэтэгъэнафэ. Дгъэфедэгъэ литературэр кIыгъу.

Литературэр

Адыгабзэм изэхэф гуцылалъ (2006). Мыекъуапэ: Адыгэ Республикэм итхыль тедзапI.

Адыгабзэм изэхэф гуцылалъ (2011). Том I А-З. Майкоп: ОАО «Полиграф-Юг».

Адыгабзэм изэхэф гуцылалъ (2012). Том II И-С. Майкоп: ОАО «Полиграф-Юг».

Адыгабзэм изэхэф гуцылалъ (2013). Том III Т-Ю. Майкоп: ОАО «Полиграф-Юг».

Атажахова, С. Т. (2006). *Словообразование адыгейского языка и его стилистические ресурсы*. Майкоп: ОАО «Полиграф изд. Адыгея».

Ацумыжъ, Хилми. (2014). *Тыркубэ-адыгабзэ зэхэф гуцылалъ*. Мыекъуапэ: Магарин тхыль тедзап.

Берсиров, Б. М. (2001). *Структура и история глагольных основ в адыгских языках*. Майкоп: ГУРИПП «Адыгея».

Грамматика Кабардино-черкесского литературного языка. (1957). Москва: Издательство Академии Наук СССР.

Грамматика Кабардино-черкесского литературного языка. Часть 1. (1970). Москва: издательство "Наука" (главная редакция восточной литературы).

Даур, Хь., КIэрэщэ З., ХьакIэмыз, М. (2011). *АДЫГАБЗЭ. Я 6-7-рэ классхэм апæе учебник*. (ЯплIэнэрэ тедзэгъу). Мыекъуапэ: Адыгэ Республикэм итхыль тедзапI.

Долева, Р. Н. (2005). *Имя числительное в адыгейском языке*. Майкоп: изд-во АГУ.

Зекох, У.С. (1991). *Очерки по морфологии адыгейского языка*. Майкоп: Адыгейское республиканское книжное издательство.

Керашева, З. И. (1995). *Избранные труды и статьи. Том I*. Майкоп: Адыгейское республиканское книжное издательство.

Керашева, З. И. (1960). Краткий грамматический очерк адыгейского языка. (Хь. Д. Одэждэкъом иредакциекIэ). *Урыс-адыгэ гуцылалъ*, 1059-1098. Москва: IэкIыб хэгъэгу, национальнэ гуцылалъэхэр кьыдэзыгъэкIырэ кьэралыгъо тхыль тедзапI.

- Коков, Дж. Н. (2006). Имя числительное. (Главный редактор: М. А. Кумахов). *Кабардино-черкесский язык. Том 1. создание письменности, фонетика и фонология, морфология, синтаксис*. Нальчик: Издательский центр «Эль-Фа».
- Кононов, А. Н. (1956). *Грамматика современного турецкого литературного языка*. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
- Кумахов, М. А. (1964). *Морфология адыгских языков*. Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное издательство.
- Кумахов, М. А. (2013). *Кабардино-черкесский язык*. Институт гуманитарных исследований Правительства КБР и КБНЦ РАН.
- Кумахов, М. А., Кумахова, З. Ю. (1998). *Нартский эпос: язык и культура*. Москва: Наследие.
- Курашинов К. Х. (1971) *Проблема частей речи в адыгских языках*. Нальчик: Автореф. дис... кан. фил. наук.
- ПэтЫгуаш, М., КІэраш, Т. (1946). *Адыгэ тхыдэжсхэмрэ шысэхэмрэ*. Мыекъуапэ: АДЫГНАЦИЗДАТ.
- Рogaва, Г. В., Керашева, З. И. (1966). *Грамматика адыгейского языка. Адыгабзэм играмматик*. Мыекъуапэ (Краснодар): Краснодарскэ тхыль тедзапІ.
- Хьут, Щ. (2003). *Адыгэ Йорыгуатэхэр. Я II том*. Пшысэхэр. Мыекъуапэ: ТхыльтедзапІэу «Качество».
- Шаов, А. А. (1988). *Основы адыгейской лексикографии*. Майкоп: Адыгейское книжное издательство.
- Шаов, А. А., Калашаова, А. А. (2002). *Наречие как часть речи в адыгейском языке*. Майкоп: Изд-во «Аякс».
- Шаов, А. А., Меретуков, К. Х., Шхалахова, Р.А. (2002). *Русско-адыгейский словарь лингвистических терминов*. Майкоп: Адыгейское республиканское книжное издательство.
- Шхалахова, Р. А. (2005). *Имя прилагательное как лексико-грамматический разряд слов в адыгейском языке*. Майкоп: Издательство Адыгейского государственного университета.
- Шгъаукъо, А. А. (1983). *Адыгабзэм иморфологии*. Мыекъуапэ: Краснодар тхыль тедзапІэм и адыгэ отделение.

- Шъаукъо, А. А. (2009). *Джырэ адыгабз*. Мыекъуапэ: Адыгэ Республикэм ИТХЫЛЬ ТЕДЗАПІ.
- Яковлев, Н., Ашхамаф, Д. (1941). *Грамматика адыгейского литературного языка*. Москва-Ленинград. Издательство Академии Наук СССР.
- Aktan, B. (2016). *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Azadovski, M. (2002). "Pushkin and Folklore" *Pushkin: A collection of Articles and Essays on the Great Russian Poet A. S. Pushkin*, 125-130. University Press of the Pacific Honolulu, Hawaii.
[<https://books.google.com.tr/books?id=daEDb349NrsC>] (12.03.2018)
- Balyemez, S. (2016). *Dil Bilgisi Üzerine Açıklamalar*. Ankara: Pegem Akademi.
- Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin Grameri*. (10. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bilgin, M. (2002). *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Colarusso, J. (1992). *A Grammar of the Kabardian Language*. Calgary-Alberta: the University of Calgary Press.
- Çakır, U. (2011). *Kelime Türleri*. (3. Baskı). Ankara: Gazi Kitabevi Tic. Ltd. Şti Ed. Salih Gülerer Üniversiteler için Dil ve Anlatım.
- Çıblak, N. (2005). V. Propp'un Masal Çözümleme Metodu. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*. 638, 127-140.
- Delice, H. İbrahim. (2012a). *Sözcük Türleri*. Sivas: Asitan Yayıncılık.
- Delice, H. İbrahim. (2012b). *Türkçede Sözdizimi*. İstanbul: Kitabevi.
- Doğan, L. ve Tosun, İ. (2015). Şekil Bilgisi (Morfoloji). Levent Doğan (Ed.) *Türkiye Türkçesi Grameri*. Çanakkale : Paradigma Akademi, 163-357.
- Ergin, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayın Tanıtım.
- Gencan, T. Nejat. (1975). *Dilbilgisi*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gürbüz, F. (2016). Üleştirme Sıfatları mı, Üleştirme Zarfları mı? *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IX-I, 195-210.
[<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/erzisobil/article/download/5000195052/5000169514>] (10.03.2017)
- Hengirmen, M. (2015). *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara: Engin Yayınevi.

Kahraman, T. (2004). *Çağdaş Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*. Ankara: DUMAT Basımevi.

Karaağaç, G. (2013). (2. Basım). *Türkçenin Dilbilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Karahan, L. (2011). *Türkçede Söz Dizimi*. (16. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.

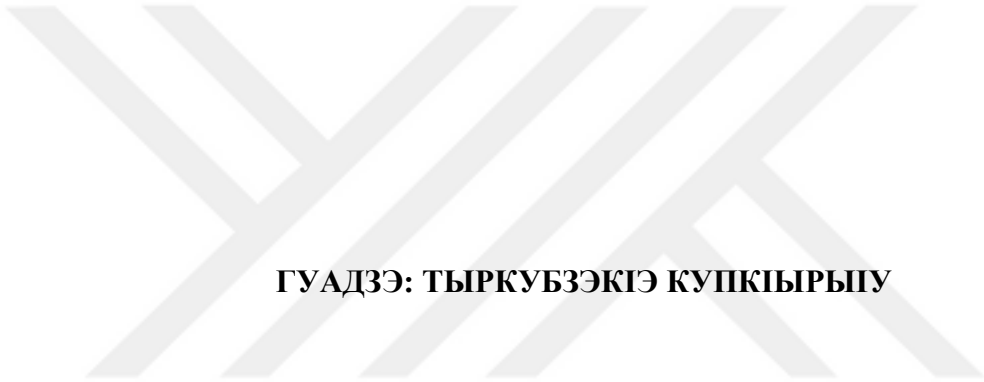
Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi* (4. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Lehrer, A. (1986). "English Classifier Constructions.", *Lingua*, Vol.68, Nos.2/3, 109-148.

Xiao, R. and McEnery, T. (2010). *Corpus-Based Contrastive Studies of English and Chinese*. New York: Routledge.

Интернет 1.

TDK. Güncel Türkçe Sözlük. [<http://www.tdk.gov.tr>] (12.03.2018)

ГУАДЗЭ: ТЫРКУБЗЭЖІЭ КУПКЫРЫШУ

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: SÖZCÜK TÜRLERİNİN İNCELENME SORUNU	7
1.1. Sözcük Türleri	7
1.2. Adige ve Türk Dillerinde Sayıların İncelenmesi	9
1.3. Adige ve Türk Dillerinde Sayıların Çeşitleri	11
2. BÖLÜM: ADİGE DİLİNDE SAYILAR VE SAYILARIN YAPILARININ TÜRK DİLİNDEKİ SAYILARLA KARŞILAŞTIRILMASI	14
2.1. Asıl Sayılar ve Yapıları	14
2.1.1. “BİR” sayısının Türk Dilinde Üstlendiği Görevler	16
2.2. Sıra Sayıları	17
2.3. Üleştirme Sayıları	17
2.4. Kesirli Sayılar	17
2.5. Tekrar Bildiren Sayılar	18
2.6. Tekrarlı-Üleştirme Sayıları	19
2.7. Yaklaşık-Belirsiz Sayılar	19
2.8. Topluluk Sayıları	20
3. BÖLÜM: MİKTAR, ÖLÇÜ BİLDİREN İFADELER VE KAPLAR	21
4. BÖLÜM. ADİGE OLAĞANÜSTÜ MASALLARINDA BULUNAN SAYILAR VE SAYILARIN YAPILARI	23
4.1. Masallardaki Sayılar	23
4.2. Masallardaki Sayıların Birleştikleri Sözcükler ve Görünümleri	23
SONUÇ	25
ÖNERİLER	27
KAYNAKÇA	28

GİRİŞ

Adige dili (Адыгабзэ/Adıgabze), Adige milletinin kullandığı dildir. Bu millet kendisini “Adige” olarak ifade ederken, diğerleri onları “Çerkes” olarak bilir ve adlandırır. Onlar büyük Rus-Kafkas savaşının ardından, dünyanın değişik yerlerine dağılarak, dünyada var olan değişik milletlerin arasına karışarak diasporada yaşamaya başlamışlardır ve o zamanlardan itibaren birlikte yaşadıkları toplumların içerisinde kendi dilleriyle, Adigece, konuşmaktadırlar. Bu çalışmada da söz konusu dil için “Adige dili” ve/veya “Adigece” kullanılacaktır.

Anayurtta kalan Adigeler, 1938 yılından başlayarak günümüze kadar Kiril alfabesini temel alan bir alfabeyi kullanmaktadırlar. İkinci resmi dil olarak kendi dillerini konuşmakta ve Adigey, Kabartay-Balkar ve Karaçay-Çerkes Cumhuriyetlerinde yaşamaktadırlar.

Adige nüfusunun büyük bir bölümü Türkiye’de yaşamaktadır ve anayurtta yaşayanlarla aynı kökene sahip olan ve Türkiye’de yaşayanların resmi dili ise Türkçedir. Türkiye’de yaşayan kesim artık ana dillerini kullanamaz oldu denilirse de yanlış olmaz. Zira gençler Adigece konuşamamakta ve yaşadıkları toplumun içerisinde, söz yerindeyse yavaş yavaş erimektedirler.

Son yıllarda Türkiye’de meydana gelen değişimlere bağlı olarak, vatandaşlar ana dillerini okulda öğrenme hakkı elde etmişlerdir. 2012-2013 Eğitim-Öğretim yılından itibaren ise Adigece, okullarda “Yaşayan Diller ve Lehçeler” kapsamında seçmeli dersler arasında yerini almıştır. Bunun ardından Türkiye’de ilk olarak devlet desteğiyle Düzce Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi bünyesinde açılan Çerkez Dili ve Edebiyatı Bölümü’nde lisans ve yine Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde yüksek lisans seviyesinde eğitim vermeye başlanmıştır. 2018 yılında ise doktora programı açılması planlanmaktadır. Bu sebeple, günümüzde Türk ve Adige dillerinin dil özelliklerinin öğretilmesi ve karşılaştırılması ihtiyacı doğmuştur. Hâlihazırda Adigece ve Türkçenin karşılaştırmalı olarak incelendiği bilimsel bir çalışma bulunmamaktadır. Söz konusu durum böyle bir çalışmayı gerekli kılmıştır.

Adigece, İber-Kafkas dil ailesinin Abhaz-Adige koluna, Türkçe ise Ural-Altay dil ailesinin Altay koluna mensuptur. Bu sebeple, her iki dil farklı yapılar

sergilemektedir. Her iki dil de eklemeli/bitişken (aglutinativ) diller grubunda yer almasına rağmen, söz konusu dillerin yapıları farklılıklar göstermektedir: Adigece önden, sondan ve ortadan ekleme özelliklerine sahipken, Türkçe sadece sondan ekleme özelliğine sahiptir. Ancak diğer dillerin farklı sözcüklerle ifade edebildiği cümleleri, hem Adigece hem de Türkçede tek sözcükle ifade etmek mümkün olmaktadır. Örneğin, Adig. къэ-с-хьы-гъ; Türk. **getir**-di-m; сы-къэ-б-гъэ-т1ыс-(ы)-щт; beni **otur**-t-acak. “Adigece eklemeli ve çok şahıs eki alabilen diller arasında sayılmaktadır” (Керашева, 1995: 375). Türkçe ise “aglutinativ diller (< lat. Agglutinare “-e yapıştırmak, -e bağlamak”) grubunda yer alır ve yapım ve çekim eklerinin köke, gövdeye ünlü ünsüz uyumu özelliklerine bağlı olarak birbiri ardına getirilmesiyle oluşmaktadır” (Кононов, 1956: 7).

Türkçede çekim ekleri ile yapım ekleri köke eklenirken, yapım ekleri önce çekim ekleri ise sonra gelir. Örneğin, Adig.: я-щэ-нэрэ-к1э. я – ön ek, щы-щэ – kök, нэрэ – son ek, к1э – hal eki; Türk.: üç-(ü)ncü-den. üç – kök, [U]ncü – son ek, den – ablatif (ayrılma) hal eki. Ancak şunu da söylemek gerekir ki, diğer dillerden Türkçeye girmiş olan sözcüklerde ön ek görülebilir: (Farsça) **na**-müsait (müsait/uygun olmayan), (Arapça) **gayri** -müslim (müslüman olmayan), (Farsça) **bi**-çare (çaresiz) vb.

Adige dilinin ses yapısı ile ilgili olarak Çeraş Kafkasya’da araştırma yapan bir bilim insanının şu ifadesini aktarmıştır: “Otun büyürken çıkardığı sesi duymak, anlamak Adige dilinin ezgilerini duymaktan, anlamaktan daha kolaydır” (Керашева, 1995: 22). Bu ifade Adigecenin ses açısından ne denli zengin olduğunu destekler niteliktedir. Adigece (diğer İber-Kafkas dillerinde olduğu gibi) ünsüz sesler açısından zengin bir dildir. Resmi Adige dilinde ünsüz seslerin sayısı 55 iken ünlü seslerin sayısı çok daha azdır. Ünsüz harfler birleşik (шъу, къ, дж, гъу...) –iki ya da üç harfin yan yana gelmesiyle oluşan– bir yapı sergilerken ünlü harfler, basit (э, а, ы...) yapıdadır. Türkçenin ve Adigecenin fonetik sistemi hem sayı hem de sesletim açısından büyük farklılıklar göstermektedir. Türkçe alfabe 8 ünlü 21 ünsüz olmak üzere 29 harf içerirken, Adige alfabesi 66 harf içermektedir.

Bu çalışmada bu denli değişik dil yapısına sahip olan her iki dilin karşılaştırmalı olarak çalışılması amacıyla sayılar konusu ele alınmıştır. Adige

dilindeki sayılar, sayıların yapısı, miktar ve ölçü anlamı veren ifadeler ve kaplar, Adige masallarından alınan örneklerle desteklenerek incelenmiştir. Çalışmada özellikle Adige masallarında en çok tekrar edilen sayıları tespit etmek için olağanüstü masallar ile miktar ve ölçü anlamı veren birimlerin ve kapların tespiti için yine olağanüstü masallar ve Adigece sözlük incelenmiştir. Toplamda 21 Adige masalı okunmuş ve bu amaçla içerisinde Adige masalları olan ve farklı tarihlerde basılmış iki farklı kaynak kullanılmıştır. 1. Adige Hikayeleri ve Masalları – Майкоп, 1946. Derleyenler M. Petuaş, T. Çeraş. (Адыгэ тхыдэжъхэмрэ пшысэхэмрэ. – Мыекъуапэ, 1946. Зэхэзгъэуцуагъэхэр М. ПэтІыуаш, Т. КІэращ). Bu kitaptan 10 masal incelenmiştir. 2. Adige Söylenceleri II. Cilt. Masallar. – Майкоп, 2003. Derleyenler Ş. Hut. (Адыгэ ІорыІуатэхэр. Я II–рэ том. Пшысэхэр. – Мыекъуапэ, 2003. Зэхэзгъэуцуагъэр Хъут ІІ.) Bu kitaptan ise 11 masal değerlendirmeye alınmıştır.

Miktar, ölçü ifade eden sözcükler ve kaplar için ise “Adige Dilinin Açıklayıcı/Genel Sözlüğü” (Адыгабзэм изэхэф гушыгаль) incelenmiş, konuşma dilinde az kullanılan ve anlaşılması zor olan sözcüklerin anlamları açık hale getirilmiş ve sözlükte verildiği gibi alıntılanmıştır.

Bu çalışmanın amacı, Adige dilindeki sayıları, sayıların oluşumunu ve sayı çeşitlerini, miktar ve ölçü anlamı veren ifadeleri Adige masallarından seçilmiş örneklerle destekleyerek Türkçedeki sayılarla ve benzer ifadelerle karşılaştırmalı olarak incelemektir.

Konuyu yeterince irdeleyebilmek için, aşağıda belirtilen hedefler ortaya konulmuştur:

- Sayılar sorununun Adigece ve Türkçede nasıl irdelendiğini göstermek ve böylece konuyla ilgili var olan bakış açılarını dile getirmek,
- Adige dilinde sayıların nasıl bağımsız bir sözcük türü olduğunu, Türk dilinde ise bu konunun nasıl farklı değerlendirildiğini göstermek,
- Karşılaştırılan her iki dilde işaret edilen sayı çeşitlerini vermek,
- Karşılaştırılan dillerde sayıların yapısının ve yapılış şekillerinin nasıl olduğunu göstermek,
- Masallarda çokça tekrar edilen sayıları ve bu sayıların yapılarını incelemek,
- Adige dilinde miktar ve ölçü göstermek için kullanılan ifadeleri ve kapları

açıklamak.

2012-2013 Eğitim-Öğretim yılından itibaren Adigecenin okullarda “Yaşayan Diller ve Lehçeler” kapsamında seçmeli dersler arasında yerini almasıyla, ardından Türkiye’de ilk olarak devlet desteğiyle Düzce Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi bünyesinde açılan Çerkez Dili ve Edebiyatı Bölümü’nde lisans ve yine Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde yüksek lisans seviyesinde eğitim vermeye başlanmasıyla ve 2018 yılında ise doktora programının açılmasının planlanmasıyla birlikte günümüzde Türk ve Adige dillerinin dil özelliklerinin öğretilmesi ve karşılaştırılması ihtiyacı doğmuştur. Hâlihazırda Adigece ve Türkçenin karşılaştırmalı olarak ele alındığı ayrıca bir bilimsel çalışma bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu ihtiyaca cevap verebilecek ve gelecekteki potansiyel çalışmalara katkı sağlayabilecek olması söz konusu çalışmayı önemli kılmaktadır.

Çalışma teoride sayılar konusunu farklı açılardan inceleme amacına hizmet edecek, var olan Adige dili ve Türk dili çalışmalarına katkı sağlayacak, sayı ve sayılarla ilgili her iki dilde kullanılan terimlerin kullanılmasını mümkün kılacaktır. Çalışmanın sonunda ortaya çıkan sonuçlar, Adige ve Türk dilbilimiyle alakalı olarak ortaya çıkan sorulara cevap olabilecektir.

Pratikte ise halihazırda farklı çalışmalar içerisinde olan öğrencilere yarar sağlayabilecek, bilim insanlarına ve araştırma yapan gençlere yardımcı olabilecek, Adige dilini ve Türk dilini öğrenenler ve öğretenler için bir rehber niteliği taşıyabilecek, lise ve orta okullar seviyesinde kitap yazarlar için ise yardımcı kaynak görevi üstlenebilecektir.

Çalışmada öncelikle literatür taraması yapılmıştır. Detaylı incelemenin ardından, çalışma için uygun ve gerekli görülen çalışmalar seçilmiştir. Daha önce Adige ve Türk dilindeki sayılar konusunu karşılaştırmalı olarak gösteren bir çalışma olmadığı için ve kısıtlı sayıda Adigece yazılı kaynak olması sebebiyle, Rusça kaynaklardan çeviri yapılmıştır. Ayrıca, her iki dil farklı dil ailelerine ait olduğu için açıklama, kıyaslama ve karşılaştırma, analiz ve sentez yöntemleri kullanılmıştır.

Toplamda 21 Adige masalı okunmuş ve içerisinde Adige masalları olan ve farklı tarihlerde basılmış iki farklı kaynak kullanılmıştır. 1. Adige Hikayeleri ve Masalları – Maykop, 1946. Derleyenler M. Petuaş, T. Çeraş. Bu kitaptan 10 masal okunmuştur. 2. Adige Söylenceleri II. Cilt. Masallar. – Maykop, 2003. Derleyenler Ş. Hut. Bu kitaptan ise 11 masal okunmuştur.

Bu araştırma için olağanüstü masallar esas alınmıştır. Çünkü “Olağanüstü masallar Adige folklorunun en yaygın sözlü anlatılarındanır,” (Хьут, 2003: 12) ve masalların gelenek-görenek, yaşam biçimi, inanış, tarih ve dili yansıtma özellikleri vardır. Birey hangi kültürden gelirse gelsin, dilin doğruluğunu en iyi gösteren o kültürün sözlü anlatıdır. İşte bu sebeple ünlü yazarlar masallara büyük bir anlam yüklemektedirler.

Ünlü Rus şair Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, “Ruşçayı daha çok daha iyi ve derin bir biçimde öğrenmek için, şiir, masal ve diğer eserler büyük önem arz etmektedir...Genç yazarlar, ünlü olağanüstü masalları okuyunuz. İşte o zaman Rus dilinin yapısını anlayabilirsiniz,” (Azadovski, 2002: 127) diyerek olağanüstü masallara işaret etmiş ve bu masal türünün dil açısından önemini ifade etmiştir.

“Masalcı, sadece kişileri canlandırıp konuşurmakla kalmaz, kendi toplumunun dilini konuşurur, bu toplumun sevinç ve dertlerini, şakalarını çeşitli şekillerde dile getirir,” (Boratav 1998: 14’den aktaran N. Çıblak, 2005: 127) ifadesi de masalların dili yansıtmadaki rolünü göstermektedir. Miktar ve ölçü gösteren ifadeler ve kaplar, “Adige Dilinin Açıklayıcı/Genel Sözlüğü”nden (Адыгабзэм изэхэф гушыгаль) seçilmiş, konuşma dilinde az kullanılan ve anlaşılması zor olan sözcüklerin anlamları açık hale getirilmiş ve sözlükteki şekliyle verilmiştir.

Veri toplama aracı olarak doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Adigece ve Türkçede sayılar konusunun nasıl ele alındığını göstermek amacıyla, dilbilimci N. F. Yakovlev, D. A. Aşhamaf, G. V. Rogava, Z. Y. Çeraş, M. A. Kumahe, Z. Y. Kumahe, A. A. Şauko, R. A. Şalaho, K. H. Kuraşın, B. M. Bırsır, V. S. Zekoğu, R. N. Dole, S. T. Atajah ve diğerleri; John Colarusso, Zeynep Korkmaz, Tahsin Banguoğlu, Muharrem Ergin, H. İbrahim Delice, Umay Çakır, Mehmet Hengirmen, Tahir Nejat Gencan ve diğerlerinin çalışmaları incelenmiş, karşılaştırma, kıyaslama, analiz, çıkarım, sentez yapılmış, her iki dilde ortak olan ve

olmayan sayı grupları ile sayıların oluşumundaki benzerlikler ve farklılıklar analiz edilmiş, Adige olağanüstü masallarında en çok tekrar edilen sayıların tespiti için masallar detaylı bir şekilde okunmuştur.

1. BÖLÜM: SÖZCÜK TÜRLERİNİN İNCELENME SORUNU

1.1. Sözcük Türleri

Adige dilinde sözcük türlerini incelerken, dilbilimciler farklı yaklaşımlar sergilemektedirler. Sözcük türlerini belirlerken kimi bilim insanı sözcüksel anlamı temel alırken kimi dilbilgisel yapıyı, kimi genel dilbilgisel anlamı, kimi de sözcüksel-dilbilgisel özellikleri dikkate almaktadır.

Yakovlev ve Aşhamaf ilk çalışmalarında sözcükleri şekilsel-dilbilgisel özelliklerine bakarak üç türe ayırmışlardır: zamir, fiil ve ad (Яковлев ve Ашхамаф, 1941: 284). Ad türünden bahsederken ise adları anlamlarına göre ayırmaktadırlar: ad, sıfat, sayı, zarf ve edat ve onları sıfat anlamlı adlar, sayı anlamlı adlar, isim anlamlı adlar, zarf anlamlı adlar (Яковлев ve Ашхамаф, 1941: 284, 286).

G.V. Rogava ve Z. Y. Çeraş “Adige Dilinin Grameri” adlı çalışmalarında (1966) ad, sıfat, sayı, zamir, fiil, sıfat fiil, zarf fiil, zarf, bağlaç ve edat olmak üzere on farklı sözcük türünden bahsederken ünlemden bahsetmemişlerdir (Рогавa ve Керашева, 1966: 59 – 336).

Z. Y. Çeraş ise başka bir çalışmasında on bir sözcük türünün olduğunu ifade etmiştir: “Ad, sıfat, sayı, zamir, fiil, sıfat fiil, zarf fiil, zarf, edat, cümle dışı unsurlar, bağlaç” (Керашева, 1960: 1068–1095).

K. H. Kuraşın sözcük türleri üzerine yaptığı “Adige Dillerinde Sözcük Türü Sorunu” çalışmasında sözcüğün dilbilgisel anlamından yola çıkarak altı sözcük türünden bahsetmiştir: zamir, ad, fiil, sayı, sıfat ve zarf. Kuraşın, yardımcı sözcükler, sıfat fiil ve zarf fiilleri sözcük türünden saymamıştır (Курашинов, 1971: 9).

Sözcüksel-dilbilgisel özelliklerine bakarak M.A. Kumahe ve A. A. Şauko sözcük türleri olarak ad, sıfat, sayı, fiil, zarf, zamir, edat, bağlaç ve cümle dışı unsurlar olmak üzere toplam dokuz sözcük türünden bahsetmektedir (Кумахов, 1964: 103-252; Шъаукъо, 1983:15).

V. S. Zekoğu dört sözcük türünden söz etmiştir: ad, fiil, zamir ve zarf (Зехох, 1991: 46). Görüldüğü üzere, Adigecede sözcük türleri üç ile on bir arasında

değişen gruplara ayrılmaktadır. R. H. Dole sözcük türlerini belirlemek için sözcüğün dilbilgisel anlamının, biçimbilimsel özelliğinin ve sözdizimsel işlevinin dikkate alınması gerektiğini düşünmektedir (Долева, 2005:15).

Türkçede ise sözcük türleri genellikle ad soylu ve fiil soylu olmak üzere iki grupta ele alınmakta ve bunlar da kendi içlerinde alt başlıklara ayrılmaktadırlar. (Bilgin, 2002: 178-366; Banguoğlu, 2015: 151-152). Muhittin Bilgin ad, sıfat, adıl, belirteç, ilgeç, bağlaç, ünlem, eylem olmak üzere sekiz sözcük türü belirtmiş (Bilgin 2002: 178-366) ve ad ile fiilleri “ana türler”, diğerlerini ise “ikincil türler” olarak isimlendirmiştir (Bilgin, 2002: 179).

İbrahim Delice ise sözcük türlerini asıl, hem asıl hem uydu ve uydu olmak üzere üçe ayırmaktadır. Asıl sözcükler asıl fiil, isim ve zamir; hem asıl hem uydu olanlar bağlaç, pekiştireç, ünlem ve zarf; uydu sözcükler ise edat, sıfat ve yardımcı fiildir. Delice daha sonra, iki tür sözcükten bahsetmiştir: sözlük anlamlı sözcükler ve dilbilgisel anlamlı sözcükler. Anlamlı sözcükler içerisinde isim ve fiiller vardır ve isim grubu altında isim, zamir, sıfat ve zarf yer alır. Yardımcı fiil, edat (çekim edatı, bağlama edatı, ünlem edatı ve pekiştirme edatı) da dilbilgisel anlamlı sözcüklerdir (Delice, 2012: 7-9).

Zeynep Korkmaz ise sözcükleri üç kategoriye ayırmıştır: anlamlı, görevli, anlamlı-görevli sözcükler. Adlar, sıfatlar, zamirler, zarflar, fiiller anlamlı; edatlar, bağlaçlar görevli; ünlemler ise anlamlı-görevli sözcüklerdir (Korkmaz, 2014: 229, 335, 356, 375, 377-383, 387, 427, 487, 895, 923, 961).

Tahsin Banguoğlu ise iki tür sözcükten bahsetmiştir: isim ve fiil. Ad, sıfat, zamir, zarf, takı, bağlam, ünlem isim soylu; sadece fiil fiil soyludur. Ad, sıfat, zamir, zarf ve fiil “özerkli kelime”, takı, bağlam ve ünlem ise “katma kelimeler” (kelimecik) dir (Banguoğlu, 2015: 151-152).

Muharrem Ergin ise anlam ya da görev açısından sözcükleri üçe ayırmıştır: isimler, fiiller ve edatlar (Ergin, 2013: 216). Ergin’e göre “isim adı altında topladığımız kelimeler isimler, sıfatlar, zamirler ve zarflar olmak üzere dört

çeşittir... isimler ve fiiller *manâları* olan, edatlar ise vazifeleri olan kelimelerdir” (Ergin, 2013: 217).

İncelenen çalışmalar ışığında Adige dilinde sözcük türleri gruplanırken dört kriter öne çıkmaktadır: birincisi, sözcüğün anlamı, ikincisi sözcüğün yapısı, üçüncüsü sözdizimsel işlevi, dördüncüsü sözcüksel-dilbilgisel özellikler. Türk dili üzerine yapılan çalışmalarda ise sözcükler genellikle ad ve fiil soylu olarak ayrılmakta daha sonra anlam ve görevlerine göre alt başlıklarla isimlendirilmektedir.

1.2. Adige ve Türk Dillerinde Sayıların İncelenmesi

A. Şauko sözcük türlerini “asıl sözcük türleri” ve “yardımcı sözcükler” olmak üzere ikiye ayırmakta ve sayıların asıl sözcük grubunda yer aldığını ifade etmektedir (Шъаукъо, 1983: 15). Türkçede ise sayılar bir sözcük türü olarak ele alınmamakta, daha çok “sıfatlar” başlığı altında incelenmektedirler.

N. F. Yakovlev ve D. A. Aşhamaf sayıları bağımsız bir sözcük türü olarak değerlendirmemişlerdir. Sıfat, ad, sayı, zarf ve edatı sıfat anlamlı adlar, isim anlamlı adlar, sayı anlamlı adlar, zarf anlamlı adlar şeklinde isimlendirip “adlar” başlığında ele almışlardır (Яковлев ve Ашхамарф, 1941: 284- 287). K. H. Kuraşın (1971) ve V. S. Zekoğu (1991) sayıların kendi dilbilgisel özelliklerinin olmadığını düşünmüşlerdir. Bu sebeple V. S. Zekoğu sayıları ayrı bir grup olarak göstermemiş, ad grubu içerisinde incelemiştir. Ancak K. H. Kuraşın var olan yapısından yola çıkarak sayıları ayrı bir kategori olarak kabul etmiştir. Çeraş (1960) sayıları ayrı bir grup olarak ele almış ancak bu gruplamayı hangi kriterlere göre yaptığını gerekçelendirmemiştir.

Sayıların genel dilbilgisi özelliklerine dayandırarak Kumahe (1964) ve Şauko (1983) sayıları ayrı bir grup olarak ele almış, sayı çeşitlerini vermiş ve onları derinlemesine incelemiştir.

Kimi dilbilimci (A. A. Şauko, R. A. Şalaho) sıra sayılarını şekil ve yapı açısından sıfat kabul etmiştir. Örneğin, Şalaho ön ek я- ve son ek –рә'nin kesir sayılarına gelerek belirtme sıfatı oluşturduğunu söyler. Kesir sayısı: üçte bir (щанә)

1/3, üçüncü kat (я-щэнэ-рэ кьат) (Шхалахова, 2005: 52). Şauko da sıra sayılarının sıfatlara yakın olduğunu belirtmiştir (Шаов, 1988: 98).

Çok, az, birkaç, biraz, iki kez, üç kez gibi ifadeleri kimileri sayı olarak değerlendirirken kimileri zarf olarak nitelendirmektedir. Bu anlamda sayılar konusunda görüş birliği olmadığı açıkça görülmektedir.

Dole ise sayıların neden tek başlarına bir sözcük türü olabileceklerini açıklamıştır: “anlam bilimsel açıdan sayı anlamı verdikleri, sözcüksel-dilbilgisel özellikler taşıdıkları ve kendi sözcük türlerine sahip oldukları (sayma, sıra sayı, kesir, topluluk), biçimbilgisel kategori olarak tekil ve çoğul formlara sahip olmadıkları, sayılar ve sayı çeşitleri oluşurken kendine has yapım ekleri kullandıkları için” (Долева, 2005: 18).

Türkçede de sayılar konusunda dilbilimcilerin farklı yaklaşımlar sergiledikleri, benzer yaklaşım içerisinde olanların ise farklı terminoloji kullandıkları ve bunun konunun açıklanmasını daha da zorlaştırdığı söylenebilir. Bu da iki farklı yapıya sahip dili birlikte çalışmayı ve uygun terminoloji ile açıklamayı zorlaştırmaktadır.

Türkçede sayılar sözcük türü olarak bağımsız bir şekilde değerlendirilmemekte, sıfatlar başlığı altında gruplandırılmaktadır. Z. Korkmaz sayıları, işlevlerine göre gruplandığı sıfatların “belirtme sıfatı” grubunda “sayı sıfatları” başlığıyla vermiş ve Asıl Sayı Sıfatları, Sıra Sayı Sıfatları, Üleştirme Sıfatları, Kesirli Sayı Sıfatları ve Topluluk Sayı Sıfatları çeşitlerinden bahsetmiştir (Korkmaz, 2014: 377).

Mehmet Hengirmen de sayı sıfatlarını “Belirtme Sıfatları” başlığıyla vermiş ve Asıl Sayı Sıfatları, Sıra Sayı Sıfatları, Üleştirme Sıfatları, Kesirli Sayı Sıfatları olmak üzere dört grup vermiştir (Hengirmen, 2015: 132-140). Tahsin Banguoğlu¹, Muharrem Ergin², H. İbrahim Delice³, Zeynep Korkmaz⁴, Umay Çakır⁵, Tahir Nejat Gencan⁶ ve diğerleri de sayıları sıfat grubu içerisinde

¹ Tahsin Banguoğlu. *Türkçe'nin Grameri*. Ankara, 2015. s. 353-356.

² Muharrem Ergin. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul, 2013. s. 249-252.

³ H. İbrahim Delice. *Sözcük Türleri*. Sivas, 2012. s. 50.

⁴ Zeynep Korkmaz. *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara, 2014. s. 377-381.

⁵ Umay Çakır. *Üniversiteler için Dil ve Anlatım*. Ankara, 2011. s. 137.

⁶ Tahir Nejat Gencan. *Dilbilgisi*. İstanbul, 1975. s. 163-167.

incelemişlerdir.

“Söz türleri, söz diziminin anlam öbekleri veya kullanım kategorileridir. Sözlerin kullanım kategorilerini, şüphesiz, işaret ettikleri anlamlar belirler. Her sözün veya daha doğrusu her bilginin ad, sıfat, zarf vb. olabilme durumu farklıdır [...] sözlerin tür değişimi, dil kullanımında ve sözlerin anlam alanlarında yatmaktadır. Söz türlerini sözlüklerde değil, söz dizimindeki kullanımlarında tanımlamak gerekmektedir” (Karaağaç 2013: 421-422).

Zira bir sözcüğün tek başına, söz diziminden bağımsız olarak, sıfat, zarf ya da ad olup olmadığının anlaşılması neredeyse imkansızdır.

1.3. Adige ve Türk Dillerinde Sayıların Çeşitleri

N. F. Yakovlev ve D. A. Aşhamaf sayı çeşitlerini Къэзыпчъырэ (Asıl sayı); 2. ГъэкIэкIын (Tekrar Bildiren sayı) 3. ЗэкIэлъыкIокIэ – Sıra sayı; 4. Гощын (Üleştirme); 5. Зэфэзыхъысырэ (Topluluk); 6. Зэтеутын (Kesir) olarak vermişlerdir (Яковлев ve Ашхамаф, 1941: 399-402).

G. V. Rogava ve Z. Y. Çeraş ise 1. Къэзыпчъырэ (зы, тIу, щы... пшы...тIокIы...) – Asıl sayı; 2. ГъэкIэкIын (зэ,тIо... пшыкIутфэ... щэкIырэ) – Tekrar Bildiren sayı (defa, kere, kez); 3. Зэтеутын – (1/4 пIанэ, 1/100 шъанэ, 2/3 щэнитIу) – Kesir sayı; 4. ЗэкIэлъыкIокIэ (апэрэ, ятIонэрэ, ятIокIэнэрэ...) – Sıra sayı; 5. Гощын (зырыз, тIурытIу, тIокIитIу-тIокIитIу) – Üleştirme; 6. Фэдизыныгъэ (зэе-тIуае) – Yaklaşık sayılar; 7. Мыгъэнэфагъэ (заулэ) – Belirsiz sayılar (Rogava ve Kerашева, 1966: 77-82) olmak üzere bir gruplandırma yapmış ancak Çeraş bir sözlük içinde ek olarak sunduğu yazısında daha fazla sayı türünden bahsetmiştir: 1. Къэзыпчъырэ пчъэгъацIэхэр (зы, тIу, щы...пшы...тIокIы...) – Asıl sayılar; 2. ГъэкIэкIын пчъэгъацIэхэр (зэ,тIо...пшыкIутфэ... щэкIырэ) – Tekrar Bildiren sayılar (defa, kere, kez); 3. ЗэкIэлъыкIокIэ пчъэгъацIэхэр (апэрэ, ятIонэрэ, ятIокIэнэрэ...) – Sıra sayıları; 4. Гощын пчъэгъацIэхэр (зырыз, тIурытIу, тIокIитIу-тIокIитIу) – Üleştirme sayıları; 5. Фэдизыныгъэ пчъэгъацIэхэр (зыщы-зыплI, зытIу-зыщ, зыщыплI) – Yaklaşık sayılar; 6. Зэфэзыхъысырэ пчъэгъацIэхэр (титIо, тищэ, тфыри) – Topluluk sayıları; 7. Зэтеутын пчъэгъацIэхэр (1/4 пIанэ, 1/100 шъанэ, 2/3 щэнитIу) – Kesir sayıları; 8. Нумеративхэр (шъхъэ “baş”, цэ “diş” – натрыфышъхъ, натрыф шъхъитф,

натрыф цитф, фыгуцэ заул) – Sınıflandırıcı ölçü birimleri (Керашева, 1960: 1073-1076).

M. A. Kumahe ise къэзыпчъырэ (asil sayı), гъэкIэкIын (tekrar bildiren), зэкIэлъыкIокIэ (sıra), гощын (üleştirme) ve зэтеутын (kesir) sayılar olmak üzere beş çeşit sayı çeşitinden bahsetmektedir (Кумахов, 1964: 214).

A. A. Şauko'ya göre ise къэзыпчъырэ (asil sayı), гъэкIэкIын (tekrar bildiren), гощын (üleştirme), фэдизыныгъэ (yaklaşık), зэтеутын (kesir) ve зэкIэлъыкIокIэ (sıra sayı) olmak üzere altı çeşit sayı kategorisi vardır (Шъаукъо, 1983: 62).

Adige dilindeki sayılarla ilgili detaylı çalışmasında R. N. Dole sayıları Къэзыпчъырэ (зы, тIу, щы...пшIы...тIокIы...) – Asil sayı; ГъэкIэкIын (зэ, тIо...пшIыкIутфэ ... щэкIырэ) – Tekrar Bildiren sayılar (defa, kere, kez); Гощын (зырыз, тIурытIу, тIокIитIу-тIокIитIу) – Üleştirme sayıları; ГъэкIэкIын-гощын пчъэгъацIэхэр (щэрыщэ, тфэрытфэ) – Tekrarlı-Üleştirme sayıları; Зэтеутын (1/4 планэ, 1/100 шъанэ, 2/3 щэнитIу) – Kesir sayıları; ЗэкIэлъыкIокIэ (апэрэ, ятIонэрэ, ятIокIэнэрэ...) – Sıra sayıları, ГъэкIэкIын-зэкIэлъыкIокIэ шъуашэхэр – Tekrarlı-Sıra sayıları ve ПчъэгъэцIэ купхэу фэдизыныгъэр ыкIи мыгъэнэфэгъэ пчъагъэр къэзгъэлыгъохэрэр – Yaklaşıklık ve Belirsizlik bildiren sayı grupları (Долева, 2005: 20-45) olarak dokuz şekilde gruplandırmaktadır.

Kanadalı bilim insanı John Colarusso, Adige dili ile aynı dil ailesine bağlı olan Kabartay dilini incelediği “A Grammar of the Kabardian Language” kitabında sayıları “къэзыпчъыхэрэр/Asil sayılar (Cardinals), зэкIэлъыкIуакIэхэр/ Sıra sayıları (Ordinals), гъэкIэкIынхэр/ Tekrar bildirenler (Multiplicatives), гощынхэр/Üleştirmeler (Distributives), зэтеутынхэр/ Kesirler (Fractions) ve фэдизыныгъэхэр/ Tahmin ifade eden sayılar (Estimates) olmak üzere altıya ayırmaktadır (Colarusso, 1992: 159-163).

Türk dilbilim insanlarına gelince, Tahsin Banguoğlu⁷, Muharrem Ergin⁸, H. İbrahim Delice⁹, Zeynep Korkmaz¹⁰, Umay Çakır¹¹, Tahir Nejat Gencan¹² sayı sıfatları adı altında asıl, sıra, üleştirme (Banguoğlu'na göre “üleme”), kesir (Banguoğlu'na göre “kesirli”), ve topluluk sayı sıfatlarını vermektedirler.

Mehmet Hengirmen¹³'e göre ise sayı sıfatları dört çeşittir: asıl sayı sıfatları, sıra sayı sıfatları, üleştirme sıfatları ve kesir sayı sıfatları.

Hem Adigece hem de Türkçede ortak bulunan sayı çeşitleri asıl sayılar, sıra sayıları, üleştirmeler, kesirler ve topluluk sayılarıdır. Adigecece ileri sürülen sayı çeşitleri beş ile dokuz arasındayken Türkçede dört ile beş arasındadır.

⁷ Tahsin Banguoğlu. *Türkçe'nin Grameri*. Ankara, 2015. s. 353-356.

⁸ Muharrem Ergin. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul, 2013. s. 249-252.

⁹ H. İbrahim Delice. *Sözcük Türleri*. Sivas, 2012. s. 50.

¹⁰ Zeynep Korkmaz. *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara, 2014. s. 377-381.

¹¹ Umay Çakır. *Üniversiteler için Dil ve Anlatım*. Ankara, 2011. s. 137.

¹² Tahir Nejat Gencan. *Dilbilgisi*. İstanbul, 1975. s. 163-167.

¹³ Mehmet Hengirmen. *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara, 2015. s. 140-141.

2. BÖLÜM: ADİGE DİLİNDE SAYILARIN VE SAYILARIN YAPILARININ TÜRК DİLİNDEKİ SAYILARLA KARŞILAŞTIRILMASI

2.1. Asıl Sayılar ve Yapıları

Sayılar Adige dilinde bir sözcük türüdür ve yarıca üç şekilde incelenmektedir: Basit (къызэрыкIохэр), türemiş (зэхэлъхэр) ve birleşik (зэхэтхэр); “простые (непроизводные), сложные (производные), составные (Шъаукъо, 1983: 61; Долева, 2005: 23).

Basit sayılar tek sözcükten oluşanlardır: bir, iki, üç,...on , yirmi, otuz, yüz, bin ve milyon (зы, тIу, щы...пшы, тIокI, щэкI, шъэ, мин ыкIи миллион)

Türemiş sayılar (birleşik sayılar- Н. К.) tek sözcükten oluşan iki ayrı sayının “кIу” ve “и” ile birleşmesiyle oluşanlardır: on bir/ пшыкIуз(ы), on iki/ пшыкIутIу, yirmi iki/ тIокIитIу, altmış/ тIокIищ(ы) vb.

Birleşik sayılar (öbek sayılar – Н. К.) iki veya daha fazla sayının “рэ...рэ” bağlama son ekiyle kullanılmasıyla oluşur: yirmi bir (тIокIырэ зырэ), otuz üç (щэкIырэ щырэ), yük kırk beş (щъэрэ тIокIитIурэ тфырэ) vb.

М. Кумахе ise sayıların yapısını yedi şekilde açıklamıştır: sözcük birleşmesi/ гущыIэ зэхэхъан (*пшыкIузызы*), tekrarlama/ къыкIэIотыжъын (*зырыз*, *пшыкIуытIу- пшыкIуытIу*), son ek alarak/ ЛъэпсахэкIэ (*шьанэ, минрэ*), son ek-ön ek alarak/ лъэпсахэ-лъэпсапэкIэ (*япIланэрэ*), biçim-sözdizimsel морфолого-синтаксическэр (*тIочIрэ зырэ*), sesbilgisel/ Фонетическэр (*зэ, зы; пшыкIузэ, пшыкIузы*) ve biçim-sesbilgisel (ünlü değişmesiyle ve son ek alarak)/ Фонетикэ-морфологическэр (*пIэунай*) (Кумахов, 1964: 214-215).

Şauko ise sayıların yapısını şu şekilde özetlemiştir:

1. Sayı köküyle birleşme (лъэпсэзэхэхъанымкIэ). Burada yaklaşıklık anlamı vermek için ya iki sayı kökü eksiz birleşmesi ya da 1'den başlayıp 10'a kadar olan sayılarda iki sayı kökünün birleşmesi ve başına **зы-** getirilmesiyle: зыщыплIы, зытфых (üç dört, beş altı); -рэ...-рэ ekinin getirilmesiyle: шъэ-рэ ныкъо-рэ (yüz elli).

2. Yineleme yoluyla (кыыкIэЮтыкIыжыымкIэ): belirsiz sayı зэе-тIуае (bir veya iki/ birkaç), 11-20 arası üleştirme sayıları (пшыкIуз-пшыкIуз, тIокI-тIокI) ve 40, 50, 60, 80, 1000 bu gruba dahildir.

3. Son ek ile (лъэпсахэмкIэ):

a. Son ek **-рэ** tek sözcüklü tekrar bildiren sayılarla (шьэрэ/ yüz kez, минрэ/ bin kez) 11- 19- arası birleşik sayılara ve 20, 30, 40, 50, 60, 80 sayılarına eklenir (тIокIрэ/ yirmi kez, шыэныкьорэ/ elli kez).

b. Son ek (лъэпсахэхэу) **-унай** ve **-гьогогьу** ile tekrar bildiren sayılar oluşabilir (тфэунае/ beş kez, щэгьогогьу/ üç kez).

c. Son ek (лъэпсахэхэу) **-нэ** kesir sayılarını yapar (щанэ/ üçte bir, пIанэ/ dörtte bir).

d. Ön ek-son ek (лъэпсэпэ-лъэпсахэмкIэ): 1 hariç sıra sayılarına ön ek **-я** ardından son ek **-нэрэ** getirilerek yapılır (яхэнэрэ/ altıncı, ябгьонэрэ/ dokuzuncu).

e. Kök-son ek (лъэпсэ-лъэпсахэхэу) **-кI** yirmi/ тIокIы ve otuz/ щэкIы sayılarını yapar.

4. Ünlü değişimi (зещэ зэблэхьунымкIэ): Tekrar ifade eden sayılar, sayının sonundaki ы- ünlüsünün э-ye dönüşmesiyle oluşur (зы-зэ/ bir-bir kez, пшы-пшIэ/ on-on kez, пшыкIублы-пшыкIублэ/ on yedi-on yedi kez, тIокIы-тIокIэ/ yirmi, yirmi kez).

5. İnterfiks (интерфиксхэмкIэ): 1'den 10'a kadar sayılara interfiks **-ры-**, 11'den 19'a kadar interfiks **-кIу-** ve 40, 60, 80, 200, 300...800, 900; 2000, 3000...9000, 10000 sayılarına interfiks **-и-** (тIокIитIу, шытф, минитIу) getirilmesiyle oluşur (Шъаукьо, 2009: 397-400).

Türkçede ise sayılar yarıca ya basit ya da türemiştir. Sıra, üleştirme ve topluluk sayıları türemiştir.

Türkçede sayılar sözcük türü olarak sıfatlar kapsamında ele alınmakla birlikte ya sözcük öbekleri içerisinde sıfat tamlaması ya da sayı grubu olarak gösterilmektedir (Ergin, 2013: 249-250, 380, 390-392; Balyemez, 2016: 93-97). Bu anlamda, Türkçede sayılar, ya tek sözcük, ya sıfat tamlaması ya da sayı grubu şeklindedir. “*bir, iki, üç, dört, beş, altı, yedi, sekiz, dokuz, on, yirmi, otuz, kırk, elli, altmış, yetmiş, seksen, doksan, yüz, bin [...]* *tümen* (on bin) ve batı dillerinden geçmiş olan *milyon, milyar*” (Ergin, 2013: 249-250) tek sözcükten ibaret olanlardır; sıfat

tamlaması şeklinde olanlar ise “iki yüz, üç yüz, dört yüz, beş yüz, altı yüz, yedi yüz, sekiz yüz, dokuz yüz, iki bin, üç bin, dört bin..., bir milyon, iki milyon, üç milyon, dört milyon..., bir milyar, iki milyar, üç milyar, dört milyar... v. s. dir” (Ergin, 2013: 391). Sayı grubu olanlar ise 10 ve katları olan sayıların arasındaki, (10..19, 20...29, 31...39,...91...99), yüz ve katları arasındaki (101...109, 211...219 901...909, 991...999), bin ve katları arasındaki (1001-1009, 2001-2009 9001-9009) sayılardır (Ergin, 2013: 391). Tahir Nejat Gencan, sayı grubuna “öbekleşmiş, toplamlı sayılar” (Gencan, 1975: 164); Tahir Kahraman ise “toplamlı sayı öbeği” adını vermektedir (Kahraman, 2004: 83). Sayı grubundaki sayılar arasında toplama, sıfat tamlamasındaki sayılar arasında çarpma ilişkisi vardır (Delice, 2012b: 29; Çakır, 2011: 167; Aktan, 2016: 54). Leyla Karahan’a göre ise sıfat tamlaması şeklindeki sayılar “ana sayılar” ana sayıların arasındakiler de sayı grubudur (Karahan, 2011: 72).

Yukarıda belirtildiği gibi 11’den 19’a kadar interfiks **-кІу-** ve 40, 60, 80, 200, 300...800, 900; 2000, 3000...9000, 10000 sayılarına interfiks **-и-** getirilir. Adigecede 40, 60 ve 80 sayıları 20’nin iki, üç ve dört katı şeklinde ifade edilmektedir. **-кІу-**’nin her iki sayıyı toplama anlamıyla **-и-**’nin ise çarpma anlamıyla birleştirdiği görülmektedir. Adigecede 40 (тІокІитІу), 60 (тІокІищ) ve 80 (тІокІиплІ) sayıları yirmilik taban sistemini, 70 ve 90 sayıları ise hem onluk hem de yirmilik taban sistemini barındırmaktadır.

Türkçede sayılar isimlerle birlikte kullanıldıklarında sayı önce isim sonra kullanılırken, Adigecede 1 sayısı hariç, 10’a kadar olan sayıların ve 100 sayısının isime bitişik olarak yazıldığı ve isimden sonra geldiği görülmektedir. Türkçede ise sayıların isimle birleştirilerek tek sözcük gibi yazılması söz konusu değildir. Ancak, masallardan alıntılanan örneklerde görüldüğü üzere Adigecede tek heceli olan ve ünsüz harfle başlayan isimlerin “bir” sayısı ile birleşik yazılması da muhtemeldir: **зын> зы+ны (bir anne)** (Ятэрэ ыпхьурэ: 472), **зыт> зы+ты (bir baba)** (Ятэрэ ыпхьурэ: 472), **зыш> зы+шы (bir at)** (Чэчанэкьо Чэчан: 21).

2.1.1. BİR sayısının Türk Dilinde Üstlendiği Görevler

“Bir” sayısı Türkçede belirsizlik, sayı, abartı, benzerlik gösterebildiği gibi cümlede zarf görevi de üstlenebilmektedir. Adige dilinde kullanılan “bir” sayısına bu

kadar anlam ve görev yüklenmemiştir. Zira Adige dilinde bir sayısı sadece sayı ve belirsizlik anlamı içerir.

2.2. Sıra Sayıları

Adige dilinde sıra sayıları sayı köküne ön ek ve son ek getirilmesiyle oluşturulur. Bu gruba giren sayılar Türkçede sadece son ek alırlar. Türkçede “birinci” sıra sayısı “bir” sayısından türerken, Adigecede birinci (апэрэ) bir (зы) sayısından türememektedir. 1-20 arası sayılar ve katları –я ön eki ve –нэрэ son eki alırlar (зы/ апэрэ, тІу/ я+тІо+нэрэ (ikinci), щы/ я+щэ+нэрэ (üçüncü), тІокІитІу/ я+тІокІитІо+нэрэ (kırkinci) vb. ancak daha önce bahsi geçen –рэ –рэ bağlama ekiyle birleşen öbek sayılar bu ekleri son sayı birimine alırlar: “шъэрэ шъэныкъорэ **хырэ**/ шъэрэ шъэныкъорэ **яхэнэрэ (yüz elli altıncı).**” Türkçede ise üleştirme sayıları (I)NCI son ekini ünlü uyumuna göre alarak oluşmakta ve Adigecede olduğu gibi bu ek son sayıya eklenmektedir: “yüz elli altı/yüz elli **altıncı.**” Türkçede sonuncu, ortanca, ilk sözcüklerinin de bu sayı grubunda değerlendirilebileceği çokça paylaşılmıştır.

2.3. Üleştirme Sayıları

Üleştirme sayıları Adigecede değişik yöntemlerle yapılmaktadır. 1’den başlayarak 10’a kadar ve 100 dahil olmak üzere, sayıların iki kez tekrar edilmesi ve tekrar edilen sayıların arasına interfiks –ры’ının getirilmesiyle oluşturulur ve ikinci sayının –ы- ünlüsü düşer: щы-ры-щы> **щырыщ (üçer), пІы-ры-пІы> пІырыпІ (dörtler).** Türkçede ise üleştirme, sayı sözcüğüne son ek getirilmesiyle yapılır: **üç-er> üçer, dört-er> dörtler.** Diğer bir yöntem ise –кІу ve –и interfiksi ile birleşmiş sayıların tekrar edilen ikinci birimine –рэ son eki eklemektir: **пшІыкІущ-пшІыкІущрэ (on üçer on üçer), тІокІитІу-тІокІитІурэ (kırkar kırkar).**

2.4. Kesirli Sayılar

Adige dilinde kesir sayılarında pay 1 sayısı olduğunda, sayının sonundaki ünlü düşer ve –анэ son eki gelir ve önce payda (зэрагъэужьгъэирэ) okunur sonra pay (аужьгъэирэ) ancak yazılırken sıralama tam tersidir: “тІу/ **ныкъо**¹⁴, тІуанэ,

¹⁴ N.F. Yakovlev ve D.A. Aşhamaf “ныкъо” (yarım) ifadesini kullanır.

Н. Яковлев, Д. Ашхамаф. *Грамматика адыгейского литературного языка*. Москва-Ленинград, 1941. с. 402.

1/2; щы/ щ+анэ, 1/3; плы/ пл+анэ, 1/4; тфы/ тф+анэ, 1/5” vb. 11 sayısından itibaren birleşik sayılarda (-к1у- ve -и- ile birleşenler) –анэ eki son sayıya eklenir: “тлокит1у/ тлокит1у+анэ, 1/40” vb. 20 sayısından itibaren –рэ –рэ son ekini alan öbek sayılarda ise ek son sayıya gelir: “щэк1рэ щырэ/ щэк1рэ щ+анэ+рэ, 1/33; тлокищрэ тфырэ/ тлокищрэ тф+анэ+рэ, 1/65” vb. Ancak payı ifade eden sayı 1’den farklı ise her iki sayı –ни- ekiyle bağlanır. Pay sayısı sola, payda sayısı ise sağa yazılır. Ancak bu sayılar okunurken sıralama ters olur. Adige dilindeki bu kullanım Türkçedekiyle benzerlik göstermektedir:

2/3 щэ+ни+т1у	(üç+te iki)	3/4 пл1э+ни+щ (dört+te üç)
2/4 пл1э+ни+т1у	(dört+te iki)	3/5 тфэ+ни+щ (beş+te üç)
2/5 тфэ+ни+т1у	(beş+te iki)	3/6 хэ+ни+щ (altı+da üç)

Türkçede yarım, buçuk, çeyrek ifadeleri de kesir sayıları gibi kullanılmaktadır.

2.5. Tekrar Bildiren Sayılar

Türkçede “tekrar bildiren sayılar”, bir sayı çeşidi olarak bulunmamaktadır. Bu grupta yer alan sayıların verdiği anlam, Türkçede ancak sayı sıfatlarından sonra “kez, kere, defa, sefer” gibi sözcükler getirilerek karşılanmaktadır. Adigecede 1-10 arası sayıların sonundaki sesin değişmesiyle “tekrar bildiren sayılar” elde edilmektedir: **зы>зэ, т1у>т1о, и>е**. Adigecede 2-20 arası sayılara –унай ve 1-10 arası sayılara –гьогогъу son ekleri getirilerek ve ses değişimi olayıyla da belli sayıların tekrarlı formları elde edilebilmektedir. 20 dahil olmak üzere 11-20 arası sayılarda ise tekrar bildiren sayılar ses değişmesi ya da sayıya –рэ son ekinin getirilmesiyle elde edilebilir: **пшык1у+зэ/ пшык1уз+рэ (on bir kez), пшык1у+тфэ/ пшык1утф+рэ (on beş kez)**. Diğer sayılar ise –рэ son ekinin getirilmesiyle yapılır: **тлок1рэ зэрэ (yirmi bir kez), тлокищ1рэ пш1э+рэ (yetmiş kez)**. Diğer bir yöntem ise 1’den başlayarak 5 sayısına kadar çok, 10 sayısına kadar az kullanılan –(а)щ1э son ekinin sayılara getirilmesidir: **заш1э, т1уаш1э**.

2.6. Tekrarlı -Üleştirme Sayıları

Tekrarlı-Üleştirme sayıları da Adigecede ayrı bir sayı grubu olarak yer almakta ancak Türkçede bulunmamaktadır. Bu sayılar hem tekrar bildiren sayıların hem de üleştirme sayılarının bir arada kullanılmasıyla oluşmaktadır. 1'den başlayarak 10'a kadar tekrar bildiren sayıların birbiri ardına söylenmesi ve araya –**ры** getirilmesiyle oluşur: **тІо-ры-тІо (ikişer kez), хэ-ры-хэ (altışar kez)**. 10'dan sonraki tekrarlı-üleştirme sayıları ise üleştirme sayılarında olduğu gibi ancak ikinci sayı birimine –**рэ** son eki eklenmesiyle gerçekleşir: **пшыкІуз-пшыкІузрэ (on birer kez), пшыкІубл-пшыкІублрэ (on yedişer kez)**. Öbek sayılardan oluşan tekrarlı-üleştirme sayıları ise her iki sayı biriminin iki kez tekrarlanması ve her iki birime –**рэ** son ekinin eklenmesiyle oluşur: **тІокІрэ тфырэ (yirmi beş)/ тІокІ-тІокІрэ тфэрытфэрэ (yirmi beşer kez)**.

2.7. Yaklaşık-Belirsiz Sayılar

Yaklaşık-Belirsiz sayılar Adigecede ayrı bir grup oluştururken Türkçede ayrı bir grup olarak ele alınmamakta, bu anlamda kullanılan ifadeler “belgisiz sıfatlar” başlığıyla sıfatlar adı altında çokça incelenmektedir. Zira sayılar, daha önce de belirtildiği gibi, bir sözcük çeşidi olarak Türkçede bulunmamaktadır. İlk yöntem iki sayının art arda yazılması ve sayıların başına –**зы** getirilmesini kapsar: **зы-щы-плІы> зыщыплІ (üç dört), зы-тфы-хы> зытфых (beş altı)**. İkinci yöntem, art arda yazılan her iki sayının başına –**зы** getirilmesini kapsar: **зы-тІу-зы-щы> зытІузыщ (iki üç), зы-щы-зы-плІы> зыщызыплІ (üç dört)**. Adigecede “kadar” (фэдиз) edatları ve “(herhangi) bir” anlamında belirsizlik ifade eden (горэ) sözcüğü bir sayı ile kullanıldığında belirsizlik anlamı verebilir: **тфы горэ (herhangi beş/beş kadar), щэкі фэдиз (otuz kadar)**. Birkaç (заулэ) ve bu sözcüğün tekrarlı biçimi olan birkaç kez (заулэрэ) ile tek (закъо) sözcüğünün yaklaşık-belirsiz sayı anlamı verebileceğini ya da veremeyeceğini ifade eden bilim insanları da mevcuttur. Yaklaşık sayılar grubuna birkaç (*зытІу, зэе-тІуаі*) ifadesi de katılabilir. Bu sayı bir ve iki sayısının birlikte yazılması (зытІу) ve her iki sayı birimine –e son ekinin eklenmesi (зы+e+тІу-e) ve araya bir tire çizgisinin konulmasıyla (**зэе-тІуае**) oluşmakta ve çok az, biraz, birkaç anlamına gelmektedir.

Türkçede ise “belirsiz-yaklaşık sayılar” şeklinde bir sayı çeşidi bulunmamaktadır ancak genellikle “belgisiz sıfatlar” başlığı adı altında ele alınan ve sayı/ miktar bildiren sözcükler (bir, bazı, birkaç, bütün, fazla vb.) bu anlamda kullanılmaktadır. Farklı iki sayının bir isimden önce birbiri ardına tekrarlanmasıyla veya Adigecedeki gibi sayı ile birlikte edat kullanılmasıyla da Türkçede belirsizlik anlamı verilebilmektedir: kadar, derece, denli, aşkın. Türkçede “üzerinde” ve “civarında” sözcükleri belirsizlik ve yaklaşıklık anlamı vermek için isim gibi kullanılan edatlardır.

2.8. Topluluk Sayıları

Topluluk sayıları Türkçede daha çok akrabalık ilişkilerin göstermek ve doğum ile ilgili sayıları belirtmek amacıyla genellikle 2’den 7’ye kadar olan sayılarla kullanılır (Ergin, 2013: 252; Korkmaz, 2014: 381) ve bu sayılar -Iz, -Uz eki aldıkları için yapıca türemişlerdir. Türkçede sayılara –II, -IU son eki eklenerek topluluk sayısı ifade edilebileceği gibi (ikili sıra, beşli grup), sayılara önce -Iz, -Uz ardından –II, -IU son eki eklemek de mümkündür (Korkmaz, 2014: 381). Türkçede “çift” sözcüğünü de topluluk sayı grubunda ele alan dilbilimciler de vardır. Adige dilinde de doğumla ilgili kullanılan topluluk sayıları mevcuttur ve sayı sözcüğüne –зэ son eki getirilmesiyle yapılır: тIуазэ (ikiz) щазэ (üçüz), пIаазэ (dördüz), тфазэ (beşiz), хазэ (altız), блазэ (yediz). Ancak Şauko’ya göre Adige dilinde bu eki alan sözcükler topluluk adı olurlar (Шъаукъо, 2009: 378).

Adige dilinde 1-10 arasındaki tekrar bildiren sayılara birinci ve ikinci çoğul kişi iyelik ekinin getirilmesiyle de topluluk sayıları oluşabilir (Яковлев ve Ашхамаф, 1941: 401; Долева, 2005: 31). Örneğin: **ти-тфэ, шъуи-щэ**. Ancak Türkçede böyle bir kullanım topluluk sayısı değil, topluluk adı olarak nitelendirilebilir. Zira Türkçede sıfatlar iyelik eki aldıklarında “topluluk adı” olarak kabul edilmektedir.

3. BÖLÜM: MİKTAR, ÖLÇÜ BİLDİREN İFADELER VE KAPLAR

Ölçü bildiren ifade ve kaplarla ilgili çok fazla kaynağa ulaşılamaması, konuyla ilgili yeterli sayıda çalışma olmadığını göstermiştir. Çeraş'ın belirttiği *натрыфыишъхъ* (bir koçan mısır), *натрыф шъхитф* (beş koçan mısır), *натрыф цитф* (beş diş mısır/ beş mısır tanesi), *фыгуцэ заул* (birkaç tane darı/ birkaç darı tanesi) (Керашева, 1960: 1076) ifadeleri dışında konunun ele alındığı çok fazla çalışma bulunmamaktadır. Bu sebeple Allan'ın sınıflaması (taxonomy of classifiers) (Lehrer, 1986: 111) temel alınarak çalışma için gerekli görülenler üzerinde durulmuş ve Adigece için benzer bir gruplama yapılmıştır:

1. Sayma birimleri (къэлытэкІэ занэхэр): зы коцыцэ (bir tane buğday/ bir buğday tanesi), зы фыгуцэ (bir tane darı/ bir darı tanesi), зы хьацэ (bir tane arpa/ bir arpa tanesi); натрыф шъхьитІу (beş koçan mısır); былым шъхьибгъу (dokuz baş hayvan); бжъыныф цитІу (iki diş sarımsak), хьалыгъу бзыгъищ (üç dilim ekmek) vb. Bu grupta yer alan sayma birimlerinin “sözcüksel anlamları olsa da asıl işlevleri birbirine benzer olan ve başka türlü ölçülemeyecek uşunları nicelleştirmek için ayırt etmektir” (Xiao ve McEnery, 2010: 57).

2. Topluluk bildiren ölçü sözcükleri (зэгъусэныгъэр къэзгъэльэгъорэ гущыІэ купхэр): шы/ былым/ мэл ІэхъогъуитІу (iki at/ inek/ koyun sürüsü), зы бзыу/ былым/ кІалэ отэр (bir kuş/ sığır sürüsü, çocuk grubu; bir sürü kuş/ sığır, grup çocuk) vb.

3. Net olmayan ölçü birimleri ve kaplar (шапхэр мыгъэнэфагъэу къэзгъэльэгъорэ купхэр): Lehrer'in “inexact measures” (hatalı ölçüler) ya da “irregular measures” (bozuk/düzensiz ölçüler) olarak adlandırdığı ölçüleri Xiao ve McEnery kap ölçüleri (container classifiers) olarak adlandırmıştır ve bu kaplar standart ölçü birimleriyle birlikte ölçü sınıflandırıcıları (measure classifiers) kategorisini oluşturmaktadır (2010: 58). Adige dilinde miktar ve ölçü gösteren birimler daha çok parmak, el, avuç, kol ve ayak gibi uzuvların kullanılmasıyla ifade edilmektedir ve kaplar kültürün zenginliğiyle bağlantılı olarak daha sınırsız bir kullanım alanı oluşturmaktadır: Хьалыгъу тэбэрыжъищ (üç somun/ taba ekmek), щыгъу ІэпІэкІизитІу (iki fiske tuz), псы къумгъанитІу (iki testi su), кІэнкІэ

матитIу (iki sepet yumurta) vb. Bu ifadeler ölçü belirttiği gibi, ölçülen nesnenin şekli hakkında da bilgi verebilmektedir: “Хьалыгъу тэбэрыжьищ (üç somun/taба екмек)” örneğinde olduğu gibi. Zira kullanılan кар adı anlam olarak екмеğin “таба”da (tava şeklinde derin olmayan yuvarlak pişirme kabı), yani yuvarlak bir kabin içinde piştiğini bildirmektedir.

Vücutun uzuvları da ölçü bildiren sözcükler olarak oldukça fazla kullanılmaktadır: залэ¹⁵ (bir parmak genişliği), тIуалэ (iki parmak genişliği), IанIэ (demet/ bağ/ томар), бжиз (karış/ baş parmakla serçe parmak arasındaki mesafe uzunluğu), Iэбжыб (avuç), лъэгу (ayak tabanı), лъэбэжыу (adım), хьэлъэбэжыу (köpek adımı) vb.

4. Düzen bildiren ölçü grupları (Итеплэ елытыгъэу зэхэубытыгъэ шапхъэр къэзгъэлыгъорэр).

Bu ölçü ifadeleri söz konusu nesnelere topluluk içerisindeki düzenlenişini gösterir: бжын/ натрыф блэрипшI (on örgü şeklinde dizilmiş soğan/mısır), мэкъу Iатищ (üç balya saman), мэкъу хьандзуитф (beş uğun saman), зы цы Iэуад (bir çile yün), сэнашъхэ IэрамитIу (iki salkım üzüm) vb.

Türkçede miktar belirtmek için kullanılan ve fiil kökünden türemiş “dolusu” sözcüğü “çokluk” göstermek için başvurulan bir ifadedir ve ölçü kapları ile de kullanılır: “Bir araba dolusu insan” (bir arabanın alabileceği kadar), “Çuval dolusu para” (bir çuvalı dolduracak kadar) örneklerinde olduğu gibi. Bu tarz bir kullanım, Adigecede “dolu/dolusu” anlamında statik geçişsiz bir fiil kökü (-з) ve onun öncesinde yer belirten bir ön ek (“и”, “дэ”, “хэ”, “те” “пэ”, “пы”, “чIэ”) kullanımını gerekli kılmaktadır. Adigece bu anlamda yer belirten ön eklerden önce gelecek isimleri sınırlandırmaktadır. Daha açık ifade etmek gerekirse, belli isimler sadece belli yer bildiren ön ekleri alabilirler: “КIапсэм пиз гыкIыгъэ” (İp dolusu çamaşır) ama “Матэм из мыIэрысэ” (Sepet dolusu elma); “Пхъуантэм диз дышъэ” (Sandık dolusu altın) ama “Iанэм тиз тхыль” (Masa dolusu kitap).

¹⁵ С.Т. Атажах 1’den başlayarak 4’e kadar olan sayılara –лэ son eki getirerek örnek vermektedir. С.Т. Атажахова. *Словообразование адыгейского языка и его стилистические ресурсы*. Майкоп, 2006. с. 49.

4. BÖLÜM. ADİGE OLAĞANÜSTÜ MASALLARINDA BULUNAN SAYILAR VE YAPILARI

4.1. Masallardaki Sayılar

Adige olağanüstü masallarında görünen sayılar 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 18, 20, 25, 30, 35, 40, 60, 68, 100, 120, 300, 500, 1000 ve 2000'dir. En çok tekrarlanan sayılar: 1 (357), 2 (256), 3 (236), 7 (82), 4 (29). En az tekrarlananları ise 12 (5), 60 (5), 5 (3), 200 (3), 300 (3), 8 (2), 9 (2), 13 (2), 40 (2), 35 (1), 68 (1), 120 (1), 500 (1), 1000 (1) ve 2000 (1) oluşturmaktadır.

4.2 Masallardaki Sayıların Birleştikleri Sözcükler ve Görünümleri

Çalışmanın asıl amacı sözcük yapısı olmamakla birlikte, bu bölümde Adige olağanüstü masallarında çokça kullanılan sayıların hangi sözcük türleriyle birlikte görüldüğü üzerinde durulmuştur. Sayıların, isim, sıfat, zamir ve fiil gibi farklı sözcük türleriyle birleşebildiği örneklerle gösterilmiştir:

1. пкыгыгуацІэр+пчъэгъацІэр (isim+sayı)

шыу+щ “Шыуищ пчэдыжърэ дэкІэу” (ЧырэкІо шыузым ыкыу: 379)

мафэ+бл “...мэфибл ипІальэу...” (ХьапІэтІэшхор: 385)

бгъу+тІу “...ыщэгэ бгъуитІу кыуыбыти...” (ХьапІэтІэшхор: 386)

2. пкыгыгуацІэр+ пчъэгъацІэр+падеж кІэухыр (isim+sayı+hal eki)

Шы+тІу+у “ШитІоу” (Акьбэчыр: 426)

Шхончау+шъэ+р “Шхончэуишъэр” (Акьбэчыр: 429)

Къамыщ+шъэ+у “Къамыщишъэу” (Акьбэчыр: 430)

3. лъэпсапэр+пкыгыгуацІэр+пчъэгъацІэр (ön ek+isim + sayı)

с+пхъу+щ “... мы спхъуищ ары.” (Чырэкьо шыузым ыкыу: 380)

ы+пхъу+ щы “...ыпхъуищы анахыжъым...” (Пшъэшъэ ибэр: 492)

4. лъэпсапэр+пкыгыгуацІэр+пчъэгъацІэр+падеж кІэухыр (ön ek+isim+sayı +hal eki)

зэ+шыпхъу+щы+мэ “... зэшыпхъуищымэ къызэрэгъэуатэрэп!” (Пшъэшъэ ибэр: 493)

зэ+шы+тІу+р “А зэшитІур шыонэзэтемых...” (ЗэшитІу: 448)

ы+Іэ+тІу+кІэ “... тІыси ыитІукІэ ышъхъэ ыубытыгъ...” (ЗэшитІу: 449)

5. цІэпапкІэр+пчъэгъацІэр+падеж кІэухыр (zamir+sayı+hal eki)

мы+щы+р “Мищыр сянэ кыльфыгъэу” (Есымыкьо Есхьот: 161)

6. цІпапкІэр+пчъэгъацІэр (zamir+sayı)

шъу+щэ “... шъуищэ шъусимахъуль...” (Есымыкъо Есхъот: 161)

7. пльышъуацІэр+пчъэгъацІэр (sifat+sayı)

дэгъу+тІу “...джы дэгъуитІу остыщтышъы...” (Къанокъомрэ лІыжъцІыкІумрэ: 57)

джадэ+щы “... лы щыуан джэдищ агъажъоу...” (Есымыкъо Есхъот: 156)

8. пльышъуацІэр+пчъэгъацІэр+падеж кІэхыр (sifat+sayı+hal eki)

шІуцІ+тІу+мэ “ШІуцІитІумэ уямыІэу фыжъыр къыпых.” (Ятэрэ ыпхъурэ: 464)

къар+тІу+мэ “Шы къаритІумэ язы ...” (Ятэрэ ыпхъурэ: 464)

9. пчъэгъацІэр+падеж кІэхыр (sayı+hal eki)

зы+р “Зыр еуи ыпІытІи...” (Есымыкъо Есхъот: 161)

тІу+р “ТІур еуи ыпІытІи...” (Есымыкъо Есхъот: 161)

10. пчъэгъацІэр+глаголыр (sayı+fiil)

щырыщ+с “... чэщ щырыщыс закІэджэ” (Трам цІыкІор: 87)

11. лъэпсапэр+пчъэгъацІэр+пкъыгъуацІэр (ön ek+sayı+isim)

сы+зы+шыу “Сэ сызышыу, сышъуукІыджэрэ саужыкІэ шыу къэкІэу, сэш паеджэ къышъушыхъащтэп,...” (Чэчанэкъо Чэчан: 43)

12. лъэпсапэр+глаголыр+пчъэгъацІэр (ön ek+fiil+sayı)

мы+охъу+щ “Щэ мыохъуищ сфэшІ, -ыІуи Лъэшъ елъэІугъ.” (Есымыкъо Есхъот: 160)

13. лъэпсапэр+глаголыр+пчъэгъацІэр+падеж кІэхыр (ön ek+fiil+sayı+hal eki)

мы+охъу+щы+р “...щэ мыохъуищыр ыІыгъэу, къамылым шакІо кІуагъэ.” (Есымыкъо Есхъот: 160)

Ön ek şeklinde genel olarak ifade edilen ekler ise iyelik: “с” (birinci tekil kişi iyelik), “ы” (üçüncü tekil kişi iyelik); kişi: “сы” (birinci tekil kişi); birliktelik: “зэ” ve olumsuzluk: “мы” vb. eklerdir. Çalışmanın asıl konusu sözcük yapısı olmadığı için, bu bölümde sadece sayıların buldukları sözcüklerin neler olduğu üzerinde durulmuştur.

SONUÇ

Bu çalışmada Adige dilindeki sayılar, sayıların yapıları ve çeşitleri, Türkçedeki sayılarla karşılaştırmalı olarak incelenmiş, sayı anlamı içeren miktar, ölçü ifadeleri ve kaplar gruplandırılarak verilmiştir. Adige olağanüstü masallarında çokça tekrarlanan sayıların tespiti yapılmış, sayıların hangi sözcük türleriyle ve nasıl birleştikleri gösterilmiş ve aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Sayılar Adige dilinde bir sözcük türü olarak ele alınırken Türkçede bağımsız bir sözcük türü olarak değerlendirilmemekte, daha çok “sıfatlar” başlığıyla ve belirtme sıfatları içerisinde ele alınmaktadır.
2. Adigecede Türkçede görülmeyen sayı grupları mevcuttur. Türkçede ek sözcüklerle ifade bulan sayılar, Adigecede tek sözcük halinde ifade edilebildiği gibi bir sayı çeşidini ifade etmek için birkaç değişik yapı da mevcut olabilmekte, hatta belli sayı aralıkları için değişik yapılar da kullanılabilir. Bu anlamda sayılar, Adigecede çok zengin bir görünüm sergilemektedir.
3. Adige dilinde sayı sözcükleri yapısal olarak hem toplama hem de çarpma özelliği göstermektedir.
4. Adigecede asıl sayılar yapıca tek sayı kökünden oluşan basit, iki tek sayının -к1у- ve -и- interfiksiyle bağlanmasıyla birleşik ve iki veya daha fazla sayının pə...-pə bağlaç ekiyle dizilmesiyle de öbek halinde bulunurlar. Türkçede ise sayılar ya basit ya da türemiştir. Sadece üleştirme, sıra sayı ve topluluk gösteren sayılar türemiştir. Ancak Türkçede sayılar aralarında toplama ya da çarpma ilişkisi olup olmaması durumuna göre sayı grubu ya da sayı öbeği/tamlaması olarak adlandırılmaktadır. Sayılar arasında toplama ilişkisi varsa sayılar sayı grubu, çarpma ilişkisi varsa sayı öbeği adını almaktadır.
5. Adige dilinde sayılarda birleşme, tekrar, ön ek alma, ön ek-son ek alma, son ek alma, biçim-sözdizimsel, sesbilgisel, ünlü değişimi gibi çok çeşitli oluşum şekilleri söz konusudur. Türkçede ise sadece son ek alarak türeme gerçekleşir. Ayrıca sayılar sayı grubu ya da öbeği şeklinde kullanıldıklarında Adige dilinde olduğu gibi herhangi bir bağlayıcı unsur almaz.

6. Türkçe sayılar sadece onluk sayı taban sistemini kullanırken, Adigece hem onluk hem de yirmilik sayı taban sistemini kullanmaktadır. Örneğin, 40, 60 ve 80 sayıları için yirmilik taban sistemi, 70 ve 90 sayıları ise hem onluk hem de yirmilik sayı taban sistemini birlikte kullanmaktadır.

7. Türkçede sayılar bir isimle kullanıldıklarında, isim sayıyı takip eder, ancak Adigece sadece “bir” sayısı isimden önce gelir. 2-10 arası sayılar ve 100 sayısı isimle birleşik olarak kullanılır ve sayı ismi takip eder. Türkçede böyle bir kullanım yoktur.

8. Büyük sayının önce, küçük sayının sonra gelmesi hem Adigece hem de Türkçede ortak bir özelliktir.

9. Türkçede “bir” sayısına çok sayıda anlam ve görev yüklenmiştir. Adigece bu derece bir çeşitlilik görülmemektedir.

10. Adige dilinde miktar ve ölçü anlamlı birimler ve kaplar oldukça zengindir ve ölçü ifade eden sözcüklerin çoğunun el, ayak, avuç, parmak, kol gibi uzuv isimleriyle ifade bulması dikkat çekicidir. Türkçede ölçü birimi olarak kaplarla sıkça kullanılan “dolusu” sözcüğü, Adigece statik geçişsiz bir fiil kökü (-з) ve onun öncesinde yer belirten bir ön ek (“и”, “дэ”, “хэ”, “те” “пэ”, “пы”, “ч1э”) kullanımını gerekli kılmaktadır. Adigece bu anlamda yer belirten ön eklerden önce gelecek isimleri sınırlandırmaktadır. Türkçede böyle bir sınırlama yokken, Adige dilinde belli isimler sadece belli yer bildiren ön ekleri alabilmektedir.

12. Adige olağanüstü masallarında görünen tüm sayılar 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 18, 20, 25, 30, 35, 40, 60, 68, 100, 120, 300, 500, 1000 ve 2000 olmakla birlikte en çok tekrarlanan sayılar: 1 (357), 2 (256), 3 (236), 7 (82) ve 4 (29)'dür. Ayrıca sayılar isim, sıfat, zamir ve fiil gibi farklı sözcük türleriyle birleşebilmektedir. Türkçede ise sayıların sözcüklerle birleşip tek sözcük gibi kullanılmaları söz konusu değildir.

ÖNERİLER

Hem Adige hem de Türk dilini çalışan bilim insanlarının kendi dillerini incelerken kullandıkları terminoloji arasında çok fazla birlik bulunmamaktadır. Böyleyken, farklı dil ailesine ait olan bir dilin işleyişini başka bir dil ailesine ait olan dilin terminolojisini kullanarak ifade etmenin ve o terminolojinin anlatılanları tam anlamıyla temsil etmesini beklemenin çok gerçekçi olmadığı açıktır. Bu anlamda çalışma, karşılaştırmalı çalışmalarda ortaya çıkabilecek önemli bir sorunu, terminoloji sorununu, gün yüzüne çıkarmıştır. Dolayısıyla, Adige ve Türk dillerinin terminolojisi üzerine yapılacak karşılaştırmalı bir çalışma, daha sonraki bilimsel çalışmalara da katkı sağlayacaktır.

Daha önce sayılar konusunda Adigece-Türkçe karşılaştırmalı bilimsel bir çalışma olmaması ve Adige dilinde kullanılan terminolojinin bir kısmının Rus dilinden ödünç alınmış olması çalışmayı zorlaştırmıştır. Gerek gruplamalarda, gerekse açıklamalarda verilen örnekler incelenmiş, en doğru şekilde anlamaya çalışılmış, kıyaslama-karşılaştırma yapılmış ve ondan sonra en uygun terimler kullanılmış ya da adlandırma yapılmıştır. Bu bağlamda Adige dilinin kendini, kendi terminolojisiyle ifade etmesi gerektiği yargısı/ihtiyacı oluşmuştur.

Üzerinde düşünülmesi gereken bir başka nokta, konusu Adigece olan bir araştırma konusu için Adigece yazılmış olan kaynakların neredeyse yok denecek kadar az olmasıdır. Bu çalışmanın hâlihazırda var olanlara katkı sağlayacağı söylenebilir. Adigece-Türkçe karşılaştırılmalı söz konusu çalışma, Adige dilini araştırmak ve çalışmak isteyen Türk dilbilim insanlarına da kapı aralayabilecek, dilin diğer alanlarının araştırılması için bir başlangıç noktası teşkil edebilecektir.

KAYNAKÇA

- Aktan, B. (2016). *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Azadovski, M. (2002). "Pushkin and Folklore" *Pushkin: A collection of Articles and Essays on the Great Russian Poet A. S. Pushkin*, 125-130. University Press of the Pacific Honolulu, Hawaii.
[<https://books.google.com.tr/books?id=daEDb349NrsC>] (12.03.2018)
- Balyemez, S. (2016). *Dil Bilgisi Üzerine Açıklamalar*. Ankara: Pegem Akademi.
- Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin Grameri* (10. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bilgin, M. (2002). *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Colarusso, J. (1992). *A Grammar of the Kabardian Language*. Calgary-Alberta: the University of Calgary Press.
- Çakır, U. (2011). *Kelime Türleri*. (3. Baskı). Ankara: Gazi Kitabevi Tic. Ltd. Şti Ed. Salih Gülerer Üniversiteler için Dil ve Anlatım.
- Çıblak, N. (2005). V. Propp'un Masal Çözümleme Metodu. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*. 638, 127-140.
- Delice, H. İbrahim. (2012). *Sözcük Türleri*. Sivas: Asitan Yayıncılık.
- Ergin, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayın Tanıtım.
- Gencan, T. Nejat. (1975). *Dilbilgisi*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hengirmen, M. (2015). *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Kahraman, T. (2004). *Çağdaş Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*. Ankara: DUMAT Basımevi.
- Karaağaç, G. (2013). (2. Basım) *Türkçenin Dilbilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karahan, L. (2011). *Türkçede Söz Dizimi*. (16. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi* (4. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lehrer, A. (1986). "English Classifier Constructions.", *Lingua*, Vol.68, Nos.2/3, 109-148.
- Xiao, Richard and McEnery, Tony. (2010). *Corpus-Based Contrastive Studies of English and Chinese*. New York: Routledge.

- Атажахова, С. Т. (2006). *Словообразование адыгейского языка и его стилистические ресурсы*. Майкоп: ОАО «Полиграф изд. Адыгея»
- Долева, Р. Н. (2005). *Имя числительное в адыгейском языке*. Майкоп: изд-во АГУ.
- Зекох, У. С. (1991). *Очерки по морфологии адыгейского языка*. Майкоп: Адыгейское республиканское книжное издательство.
- Керашева, З. И. (1960). Краткий грамматический очерк адыгейского языка. (Хь. Д. Одэжьдэкьом иредакциякIэ). *Урыс-Адыгэ Гушылалъ*, 1059-1098. Москва: IэкIыб хэгъэгу, национальнэ гушылалъэхэр кьыдэзыгъэкIырэ кьэралыгъо тхыль тедзапI.
- Керашева, З. И. (1995). *Избранные труды и статьи. Том I*. Майкоп: Адыгейское республиканское книжное издательство.
- Кононов, А. Н. (1956). *Грамматика современного турецкого литературного языка*. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
- Кумахов, М. А. (1964). *Морфология адыгских языков*. Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное издательство.
- Курашинов К. Х. (1971) *Проблема частей речи в адыгских языках*. Нальчик: Автореф. дис... кан. фил. наук.
- ШэтIыуаш, М., КIэраш, Т. (1946). *Адыгэ тхыдэжъхэмрэ шысэхэмрэ*. Мыекьуапэ: АДЫГНАЦИЗДАТ.
- Рогава, Г. В., Керашева, З. И. (1966). *Грамматика адыгейского языка адыгабзэм игамматик*. Мыекьуапэ (краснодар): Краснодарскэ тхыль тедзапI.
- Хьут, Щ. (2003). *Адыгэ IорыIуатэхэр. Я II том. Шысэхэр*. Мыекьуапэ: ТхыльтедзапIэу «Качество».
- Шаов, А. А. (1988). *Основы адыгейской лексикографии*. Майкоп: Адыгейское книжное издательство.
- Шхалахова, Р. А. (2005). *Имя прилагательное как лексико-грамматический разряд слов в адыгейском языке*. Майкоп: Издательство Адыгейского государственного университета.
- Шьаукьо, А. А. (1983). *Адыгабзэм иморфологии*. Мыекьуапэ: Краснодар тхыль тедзапIэм и адыгэ отделение.

Шъаукъо, А. А. (2009). *Джырэ адыгабз*. Мыекъуапэ: Адыгэ Республикэм итхыль тедзапІ.

Яковлев, Н., Ашхамаф, Д. (1941). *Грамматика адыгейского литературного языка*. Москва-Ленинград. Издательство Академии Наук СССР.

